

С. Я. Єрмоленко
В. Т. Сичова

УКРАЇНСЬКА МОВА 5

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр-922

Є 74

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Наказ МОН молодьспорту України від 04.01. 2013 р. № 10)*

Видає за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експертизу здійснював Інститут української мови НАН України.

Рецензент — Бибик С. П., кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту української мови НАНУ.

Експертизу здійснював Інститут педагогіки НАПН України.

Рецензент — Пономарьова К. І., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки НАПНУ.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— «Пригадаймо!»

— «Усміхнімось!»

— «Запам'ятаймо!»

— «Робота в парах»

— «Це цікаво!»

— «Працюємо в групах»

Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т.

Є 74 Українська мова : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. —
К. : Грамота, 2013. — 296 с.

ISBN 978-966-349-402-9

Підручник містить навчальний матеріал, який відповідає вимогам
Державного стандарту та чинній програмі з української мови.

Це відомості про словосполучення і речення, звукову й графічну будову слова, інформація про лексикологію, словники, а також зв'язну мову. Різноманітність рубрик і відповідних вправ орієнтують учнів на вироблення навичок логічного мислення, відчуття стилю.

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

© Єрмоленко С. Я.,
Сичова В. Т., 2013

© Видавництво «Грамота», 2013

ISBN 978-966-349-402-9

Шановні п'ятикласники!

Цей підручник створено спеціально для вас. У 5 класі ви продовжите вивчати українську мову. Щоб стати освіченими людьми, потрібно добре знати мову, яка супроводжує людину протягом усього життя. Тому сміливо мандруйте сторінками підручника, і він розкриє вам таємниці української мови. Ознайомтеся з його змістом. Зверніть увагу, що кожний розділ підручника має свій колір. Це допоможе вам швидко знайти потрібну тему.

Вивчене в початкових класах ви повторите в розділі, позначеному **бірюзовим кольором**.

Відомості про словосполучення та речення, розділові знаки в них ви засвоїте з розділу, позначеному **фіолетовим кольором**.

Про звуки української мови, відтворення їх на письмі, правильне наголошування й написання слів розповідає розділ, позначений **рожевим кольором**.

Розділ «Лексикологія» розкаже вам про значення слів, їх походження. У цьому розділі, позначеному **оранжевим кольором**, ви вивчите поняття близьких і протилежних за значенням слів — синонімів і антонімів.

Про будову слова (префікс, корінь, суфікс, закінчення) і зв'язок її з орфографією дізнаєтеся з розділу, позначеного **зеленим кольором**.

У 5 класі ви поглибите свої знання з науки спілкування: засвоюватимете правила культури ведення розмови (зв'язна мова), складання усних і письмових переказів, створення власних текстів. У цьому ж розділі, позначеному **синім кольором**, є все, що вам треба знати про текст.

Кожний розділ закінчується узагальненням — підсумковими таблицями, схемами, а також завданням для самоперевірки.

Підручник містить цікаві рубрики з відповідними позначками.

«Пригадаймо!» — це відновлення в пам'яті вже відомого.

«Запам'ятаймо!» означає, що цей матеріал — основний.

Біля вправ, які ви виконуватимете з товаришами, є позначки «Працюємо в групах», «Робота в парах».

Ваші знання про українську мову розширюють рубрики «Це цікаво!», «Вчимося культури мови», «Із бабусиною скрині», «І пензлем, і словом».

А читаючи тексти, позначені «Усміхнімось!», ви не лише усміхнетеся, а й звернете увагу на якнайширші можливості слова передавати дотеп, жарт, гумор, загально впливати на зміну настрою людини.

Вам допомагатимуть і короткі словники: орфографічний, орфоепічний, тлумачний, етимологічний, антонімів і синонімів. Користуючись ними, ви ознайомитеся з особливостями побудови словників.

Ще ви неодмінно помітите, що в нашій з вами розмові беруть участь і малюнки. Вони нагадають вам про вічні цінності в житті: любов до матері, рідної землі — України, турботу про природу, шанобливе ставлення до народних звичаїв, традицій — про все, що єднає вас з великою українською родиною.

З підручника ви дізнаєтеся, чим дорожать українці, що вони шанують, імена яких видатних українців відомі у світі, а ще й про те, які риси характеру потрібно виховувати в собі, щоб бути культурною та освіченою людиною.

Бажаємо вам цікавого й успішного навчання!

Автори

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 1 Значення мови в житті людини і суспільства. Українська мова — державна мова України

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Українці називають маленьку дитину, яка не вміє говорити, «немовлям». І хоч немовлята «не мовлять», вони розрізняють звуки, упізнають голос мами. Діти більше люблять ніжний людський голос, аніж тишу чи незнайомий шум. Співає дитині колискову мати: «Ходить сон коло вікон, а **дрімота** коло **плота**...» Дитина ще не скоро вимовить ці слова, але в її пам'ять уже ввійшли своїм неповторним звучанням «сон» і «дрімота», «кіт-воркіт» і «тепла хата».

Мама співає «Котка». Прилітають і сідають на **бильце** колиски гулі-голуби. Вони воркують — теж розмовляють із дитиною. Так із маминою піснею приходить у світ дитини Слово.

2. Про що розповідається в тексті? Зробіть висновок: яке значення має мова в житті людини.
3. Поясніть значення виділених слів, використовуючи тлумачний словник.

2

Прочитайте подані висловлювання про мову. Поясніть, як ви їх розумієте.

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, у яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування (*Панас Мирний*).

Мову чудову, глибинне й пружне слово, немов гостру зброю, дав нам народ. Дав цю мову і наказав пильно, свято оберігати її чистоту, збагачувати й відшліфовувати до блиску, до гостроти різючої (*П. Тичина*).

Той, хто не знає рідної материнської мови або цурається її, сам засуджує себе на злиденність душі (*І. Цюпа*).

3 Прочитайте вірші. Випишіть слова, що характеризують українську мову.

Вивчайте мову українську —
Дзвінкоголосу, ніжну, чарівну,
Прекрасну, милу і чудову,
Як материнську пісню колискову.

А. Каніщенко

Із слова починається людина,
Із мови починається мій рід...
Моя ласкава, мамина, єдина —
Щебече соловейком на весь світ.

Н. Ріп

Це цікаво!

У світі понад сім мільярдів людей і приблизно три тисячі мов.

4 1. Прочитайте виразно вірш.

Буква до букви — слово вродилось,
Зауспіхалось, заколосилось;
Серце зраділо слову, як брату,
Слово — це щастя, слово — це свято.

Вчімося, друзі, слово любити.
Слово до слова — й думка сповита.
Люди без думки — птиці безкрилі,
З думкою люди мудрі й щасливі.

Л. Чернецька

2. Яку думку висловлено в цьому творі? Як потрібно розуміти вислів *Люди без думки — птиці безкрилі?*
3. Як мова допомагає виражати думки, почуття?

1. Спишіть прислів'я та приказки, вставляючи потрібні слова з довідки.

1. Слово — не ... , як вилетить, то вже не спіймаєш. 2. Від гарних слів ... не облізе. 3. Слів не розкидаєш, добру ... маєш. 4. Хто говорить — ... , хто слухає — жне. 5. Не заживає ... від лихого слова. 6. Слово без ... нічого не варте. 7. Мудре слово в ... вагоме.

Довідка: громаді, сіє, рана, горобець, славу, язик, діла.

2. Чого навчають ці прислів'я та приказки? Чому мова є найкращим засобом спілкування? Які ще засоби спілкування між людьми вам відомі?

Усміхнімось!

- Не вірю я приказкам.
- Чому?
- Приказка каже, що мовчання — золото. Я мовчав на уроці, а вчитель мені 12 балів не поставив.

1. Прочитайте текст. Спишіть.

Державна мова — це мова, законодавчо визначена як обов'язкова в органах державного управління, у громадських організаціях, навчальних закладах, у галузі зв'язку тощо. Українська мова як державна закріплена в Конституції України. Це одне з найпереконливіших свідчень самотності й незалежності будь-якої держави.

2. Як ви розумієте поняття «державна мова»? Чому в Україні державною мовою є українська?

1. Прочитайте вірш. Визначте його основну думку.

Як сонця безсмертного коло,
що креслить у небі путі,
любить свою мову й ніколи
її не забудьте в житті.

Ми з нею відомі усюди,
усе в ній, що треба нам, є,
а хто свою мову забуде,
той серце забуде своє.

Вона, як зоря пурпурова,
що сяє з небесних висот,
і там, де звучить рідна мова,
живе український народ.

В. Сосюра

2. Які ще мови ви вивчаєте? Яка роль кожної з них у житті людини? Чому потрібно знати державну мову?

8

1. Поміркуйте над змістом пісенних рядків А. Демиденка.

Якого ж ми будемо племені-роду,
Якщо буде в устах наша мова згасать?

2. Підготуйте твір-роздум на тему «Чому я розмовляю українською мовою?».

9

Користуючись малюнком, розкажіть про значення мови в житті людини й суспільства.

§ 2 Частини мови. Основні способи їх розпізнавання

10

1. Прочитайте уривок із вірша Д. Білоуса «Злитки золоті».

Чи ти задумувавсь, відкіль оті
у нашій мові злитки золоті?
Як намистини, диво калинове —
частини мови!

Який співець, поет, який письменник
уперше слово вигадав — іменник?
Іменник! Він узяв собі на плечі
велике діло — визначати речі, —
ім'я, найменування і наймення.
Робота. Біль. І радість. І натхнення.

Ну а візьмімо назву — дієслово,
само підказує, що діє слово!
Ще й прикладу на нього не навів,
а вже до півдесятка дієслів!

Прикметник дасть іменнику-предмету
якусь його ознаку чи прикмету.
Числівник може визначить тобі
число речей, порядок при лічбі.

А поспитай звичайного займенника:
«За кого він у мові?» За іменника!
(Хоч може цей наш скромний посередник
замінювать числівник і прикметник).

Прислівник звук, незмінний в мові,
ознаки різні виражать **при слові**.

Сполучник каже: «Скромну роль я маю,
але слова я в мові **сполучаю**».

І частка мовить: «Слово я службове,
але людині чесно я служу.

І, будьте певні, в інтересах мови
і так, і ні, де треба, я скажу».

А вигук може пролунати, як дзвін,
у мові, мабуть, найщиріший він!..

2. Назвіть за допомогою вірша відомі вам частини мови. Якої частини мови ви не дорахувались у вірші? Скільки всього частин мови? Наведіть приклади.

- 11 1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Назву першого місяця осені *вересень* пов'язують із пахучою рослиною — *вересом*. Ця рослина, як і липа, має велике значення для бджільництва. Цвіте вона у вересні, в Україні поширена на Поліссі.

У вересні природа має свої особливості: довшими й прохолоднішими стають ночі, уранці над землею стеляться густі тумани, нерідко трава біліє від паморозі.

Вересневі дні іноді нагадують тепле літо, а часом приносять холодні дощі.

2. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею про частини мови, наводячи приклади з тексту.

Назва частини мови	Що означає	На які питання відповідає
Іменник	предмет	хто? що?
Прикметник	ознаку предмета	який? яка? яке? які?
Займенник	указує на особу або предмет	хто? що? чий? який?
Числівник	кількість, порядок предметів при лічбі	скільки? котрий? котра? котре? котрі?
Дієслово	дію предмета	що робити? що зробити?
Прислівник	ознаку дії	як? де? куди? звідки? коли?

12 Виконайте тестові завдання. Запишіть визначення.

- Морфологія — це
А словниковий склад мови
Б розділ науки про мову, що вивчає звукову будову слова
В розділ науки про мову, що вивчає слово як частину мови
- Усі частини мови поділяються на
А службові частини мови
Б самостійні частини мови
В самостійні та службові частини мови, вигук

Запам'ятаймо!

Слова поділяються на частини мови за такими ознаками:

- що слово означає (*предмет, дію, ...*);
- на яке питання відповідає (*хто? де? ...*);
- які граматичні ознаки має (*рід, число, ...*);
- яким членом речення виступає (*підмет, присудок, другорядні члени речення*).

- 13** 1. Прочитайте текст. Випишіть по 6–7 службових і самостійних частин мови. За якими ознаками ви розпізнаєте прикметники та прислівники?

Із середини вересня птахи відлітають у вирій. Наші пращури, побачивши в небі ключ журавлів, приказували:

— З чужої сторононьки вертайтеся додомоньку!

При цьому годилося загорнути в хустку грудочку землі й тримати її до весни. Помітивши перший журавлиний ключ, що повертався з вирію, ту грудочку одразу заковували в полі чи городі. Це означало, що весна буде щедрою і буйною (З кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»).

2. Розкажіть про вересень у вашій місцевості.

- 14** 1. Виберіть три слова із поданих прикметників, якими описують осінь. Які з них найчастіше вживаються в художніх текстах? З якими ознаками осені пов'язані ці прикметники?

Багата, барвиста, бурштинова, золота, кольорова, ошатна, пишна, прозора, яснолиста, кучерява, ніжна, печальна, розкішна, жовтокоса.

2. Складіть і запишіть твір про осінь, використовуючи такі прикметники: *золота, щедра, лагідна, багряна, жовтолиста, журавлина, мінлива, шкільна*.
3. Над кожним словом у першому реченні твору позначте, якою воно є частиною мови.

15

Підготуйте розповідь за малюнком.

§ 3 Іменник

Пригадаймо!

1. На які питання відповідають іменники?
2. Іменники належать до самостійних чи службових частин мови?

16

1. Спишіть текст. Підкресліть іменники, визначте їх рід, число та відмінок.

Символ життя, святості, любові, вічності — усе це *мама*. Слово «мама» утворилося з перших складів дитячої мови: *ма-ма*.

Серце *матері*... Чи є на Землі щось щасливіше й стражденніше від нього?

Руки *матері*... Чи є на світі те, що могло б зрівнятися з ніжністю й ласкою материнських рук? Жодної хвилики не знаючи відпочинку, вони знаходять роботу: миють, варять їсти, білять, перуть, шпують.

2. Складіть за малюнком розповідь про маму.

Це цікаво!

Українська мова багата на пестливі слова. Ось як можна звертатися до мами: *мамо, мамочко, мамусенько, мамусю, мамцю, матінко, матусенько, матусю, нене, ненечко*.

17

- Спишіть речення. Підкресліть іменники. Визначте назви істот і неістот, поставивши питання до кожного іменника.

1. Сліпе щеня й те до матері лізе. 2. На сонці тепло, а біля матері добре. 3. У дитини заболить пальчик, а в матері — серце.

4. На світі знайдеш усе, крім рідної матері. 5. Одна мати — вірна порада (*Народна творчість*).

Пригадаймо!

Назви свят, імена, імена по батькові та прізвища людей, назви організацій, географічні назви пишуться з великої букви.

1. Спишіть текст. Поясніть, у чому полягає відмінність між написанням іменників — власних назв та іменників — загальних назв.

Перший День матері відсвяткували 10 травня 1908 року в Америці. Його запровадила американка Анна Джарвіс на знак любові й пошани до своєї матері. Згодом це свято прийняли жінки Європи, а 1929 року його вперше відсвяткували в Галичині з ініціативи Союзу українок. Згодом це свято поширилося по всій Україні (*О. Сапеляк*).

2. Випишіть іменники — власні назви. Поясніть уживання великої букви, використавши підказки з довідки.

Довідка: назва держави; назва регіону країни; перше слово офіційної назви свята; неофіційна назва країни; назва населеного пункту; ім'я та прізвище; назва континенту; перше слово назви громадської організації.

Пригадаймо!

Називний відмінок (<i>хто? що?</i>)	гість	гості
Родовий відмінок (<i>кого? чого?</i>)	гостя	гостей
Давальний відмінок (<i>кому? чому?</i>)	гостеві, гостю	гостям, гостям
Знахідний відмінок (<i>кого? що?</i>)	гостя	гостей
Орудний відмінок (<i>ким? чим?</i>)	гостем	гостями, гостями, гістьми, гістьми
Місцевий відмінок (<i>на кому? на чому?</i>)	на гостеві, гостю, гості	на гостях, на гостях
Кличний відмінок (-)	гостю!	гості!

1. Прочитайте вірш. Сформулюйте за ним правило.

Як чергуються голосні

В переливах слів ми раді
 відітінити тут одне:
 там, де **і** в закритім складі,
 у відкритім — **о** та **е**.
 У закритім складі **кінь**,
 у відкритому — **коні**.
 Поміркуй над цим, прикинь —
 не поїдем навмання.
 У закритім складі **гість**,
 у відкритім — **гостя** жди!
 У закритім складі **шість**,
 у відкритому — **шесті**.
 Не кінець тут прикладам, —
 ще зразки вам викладем:
лєбідь — **лєбеда**, **обід** — **обода**,
нєвід — **нєвода**, **чобіт** — **чобота**...
 А є й виняток: **хобот** — **хобота**
 й ще сучасніший: **робот** — **робота**.

Д. Білоус

2. Складіть речення зі словами: *шість, шесті, робот, робота*.
 3. Провідмінійте слово *кінь*. Складіть речення з іменником *кінь* у місцевому відмінку.

1. Прочитайте вірш. Про яку пору року розповідає автор?

З чого хату будувати?

Лосеня і лисенятко
 збудували в лісі хатку.
 З чого стіни?
 З павутиння!
 З чого дах?
 Із хмаровиння!
 А підлога?
 Із травинок!
 А віконця?
 Із рослиннок!

Вітер двері відчиняє,
по хатині тій гуляє:
де ж поділось павутиння,
де ж поділось хмаровиння?

Звикли стіни, дах, віконця,
п'є росинки промінь сонця.
Лосеня і лисенятко
залишилися без хатки.
Не підкажете, хлоп'ята,
з чого хату будувати?..

Л. Біленька

2. Випишіть іменники, що означають назви: а) істот; б) неістот.
3. Випишіть іменники, які мають форму однини, визначте, до якого роду вони належать.

21 Запишіть подані іменники в родовому відмінку однини за зразком.

Зразок. Стіна́ — стіни́.

Стіна, пісня, межа, круча, груша, вівчар, слюсар, школяр.

22 Заповніть таблицю в зошиті й запишіть подані іменники в орудному відмінку однини у відповідні стовпчики за зразком.

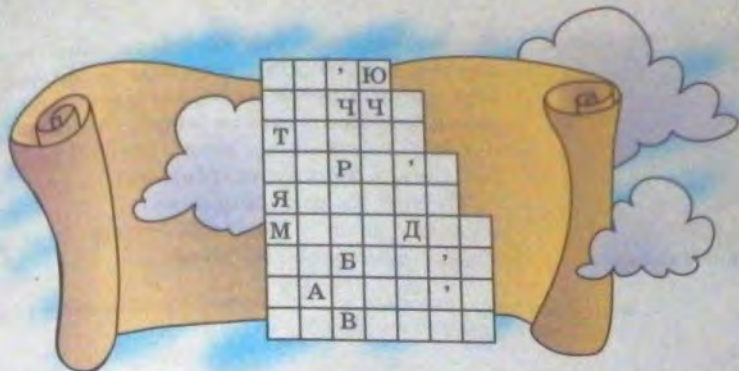
Зразок

Орудний відмінок однини		
Закінчення з літерою <i>є</i>	Закінчення з літерою <i>є</i>	Закінчення з літерою <i>о</i>
землею	лінією	столяром

Землею, межею, кручею, Софія, тишею, конем, ножем, армія, мечем, споришем, лінія, гай, вівчар, слюсар, геній, мелодія, школяр, Марія, маляр, столяр, планетарій, батько, син, Владислав, Київ.

23 Розгадайте кросворд у зошиті. Заповніть клітинки поданими словами, поставивши їх в орудному відмінку однини.

Тінь, ніч, молодь, любов, Об, верф, матір, якість, повість.

У давальному відмінку однини в іменниках чоловічого роду закінчення **-ові, -еві, -єві і -у, -ю** вживаються паралельно: братові і брату, господареві й господарю, Олесеві й Олесю, коневі й коню, Сергієві й Сергію, звичаю і звичаєві, краю і краєві.

Якщо в тексті є поряд кілька іменників у формі давального відмінка однини, бажано уникати однومانітності закінчень: панові Президенту або пану Президентові, поету Шевченкові або поетові Шевченку.

24

1. Прочитайте текст, поясніть відповідь дідуся. Хто виявився справжнім сином? Розкажіть про своє ставлення до матері, допомогу їй.

Дві жінки брали з криниці воду. До них підійшла третя. Сивенький дідусь присів на камені перепочити.

Ось одна жінка каже:

— Мій синок спритний і сильний, ніхто його не подужає.

— А мій співає, як соловейко, ні в кого такого голосу немає, — каже друга.

А третя мовчить.

— Чого ж ти про свого сина нічого не скажеш? — питають її сусідки.

— Що ж казати? Нічого особливого в нього немає.

Набрали жінки повні відра та й пішли. І старенький за ними. Ідуть жінки, зупиняються. Болять руки. Хлюпає вода. Ломить спину.

ПОЛТАВСЬКА ГІМНАЗІЯ № 32
ПОЛТАВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
БІБЛІОТЕКА

Раптом назустріч три хлопчики. Один через голову перекидається, колесом ходить. Милують-ся ним жінки. Другий соловейком заливається, пісню співає. Заслухалися жінки. А третій до матері підбіг, узяв у неї важке відро й поніс.

Питаються жінки в старенького:

— Ну що? Як вам наші сини?

— А де ж вони? — відповів старий. — Я ли-ше одного сина бачу (В. Оссєва).

2. Випишіть із тексту іменники, вжиті у множині. Провідмінійте слова *рука*, *жінка* в однині та множині.

Пригадаймо!

Як виконуєш завдання,
Не забудь про чергування:
Як *поріг* — то на *порозі*,
Ну а *ріг* — пиши: на *розі*,
Коли *вуха* — то у *вусі*,
А *кожух* — то у *кожусі*,
Як *урок* — то на *уроці*,
Око — порошинка в *оці*.

[г] ↔ [з']

[х] ↔ [ц']

[к] ↔ [ц']

А. Свашенко

25

1. Прочитайте текст. Чому деякі слова в тексті пишуться з великої букви?

Чарівний ціпок

П'ятеро хлоп'ят — Петро, Іван, Максим, Василь і Гнат — м'яча ганяли на подвір'ї. І трапилась біда — м'ячем вікно розбили. Утікати пізно, бо на ганок дід Панас вже вийшов і винува-того шукає:

— Ану, кажіть, хто це зробив?

Усі п'ятеро мовчать, голови поопускали.

— У такому разі його знайде мій ціпок, — примружив очі дід. — Беріться кожний за ціпок.

Зробили так, як дід сказав.

— Усі взялися? — дід питає.

— Усі, — відповідають хлопчаки.

- А той, що вікно розбив?
 — Узявся! — крикнув Гнат (М. Галагуза).

2. Запишіть власні назви в давальному та місцевому відмінках однини за зразком, використавши паралельну форму.

Зразок. Н. в. Ярослав
 Д. в. Ярославові та Ярославу
 М. в. на Ярославові і на Ярославу

Це цікаво!

Слова-імена мають свою історію.

Зрозумілими для нас є давні слов'янські імена Володимир, Всеволод, Любов, Віра, Надія, Мирослав, Святослав. У слов'янському імені Ярослав або Ярослава «заховалося» ім'я слов'янського бога сонця Ярила, утворене від староукраїнського слова *яр*, що означало: гарячий, ясний, блискучий. Весна в давній Русі-Україні теж звалася *яра*.

Багато наших імен — латинського, давньоєврейського, грецького походження. Так, у латинській мові Віктор — це *переможець*, Костянтин — *стійкий*, Максим — *найбільший*, Марина — *морська*, Наталка — *рідна*.

26 Дізнайтеся, що означає ваше ім'я або ім'я когось із ваших родичів.

- 27**
1. Пригадайте, коли власні назви пишуться в лапках. Наведіть приклади.
 2. Запишіть, користуючись малюнками, 4–5 речень, у яких власні назви писалися б у лапках.

§ 4 Прикметник

Пригадаймо!

На які питання відповідають прикметники?

28

1. Прочитайте вірш Л. Лукецької. Випишіть прикметники, визначте рід, число.

Прикметник — це частина мови,
без неї нам не обійтись.
Ти вслухайсь в слово пречудове,
йому, як другові, всміхнись.

Земля — ласкава, любя, рідна,
а сонце — щире, золоте,
а небо — лагідне, погідне,
життя — прекрасне, молоде.

А очі в мамі — добрі, ніжні,
а голос — чистий і дзвінкий,
а руки — теплі і надійні,
а погляд — сонячний, ясний.

Квітки у полі — білі, сині,
червоні, жовті, голубі.
Хмарки у небі бистрокрилі,
весняні, літні, зимові.

Усі ознаки називає
прикметник як частина мови.
І жодної не обминають
слова ці, справді пречудові.

2. Доберіть до виділених слів синоніми та антоніми.

Пригадаймо!

Рід, число та відмінок прикметника залежать від роду, числа, відмінка іменника, з яким прикметник пов'язаний. У прикметниках чоловічого та середнього роду з основою на м'який приголосний перед закінченням у родовому, давальному та місцевому відмінках пишеться м'який знак.

Н. в. літній дощ	літнє сонце
Р. в. літнього дощу	літнього сонця
Д. в. літньому дощеві	літньому сонцю
М. в. (на) літньому дощі	(на) літньому сонці

У прикметниках жіночого роду з м'якими приголосними основи в родовому відмінку перед закінченням пишеться м'який знак.

Н. в. літня пора
Р. в. літньої пори

В орудному відмінку однини прикметники жіночого роду з основою на шиплячий мають закінчення *-ою*: *найбільшою частиною, лисячою норою, плакучою вербою*.

29

1. Спишіть текст. Замість крапок поставте прикметники в потрібному роді, числі, відмінку, добираючи їх із довідки.

Калина — це символ ... землі, ... краю, ... хати. Не було колись в ... селі хати, біля якої не кущувала б калина. Ідеш, бувало, селом, а хати наче в коралях, червоніють ... намистинками до ... заморозків. А як потрібна була калина в ... обрядах, ... коровай неодмінно прикрашали пучечком цих ягід (За В. Скуратівським).

Довідка: рідний, отчий, батьківський, український, густий, пізній, народний, весільний.

2. Підготуйте розповідь за малюнком. Використайте прикметники *учорашний, пізній*. Провідмінійте іменники з цими прикметниками.

30

- Утворіть прикметники від поданих іменників.

Козак, Україна, француз.

31

Прочитайте текст. Випишіть іменники з прикметниками. Визначте відмінок цих слів.

Осіня днина. У таку пору ніколи не сидиться вдома. Як чудово, ідучи на прогулянку, вдихати пахощі золотого поля, слухати прощальні пісні птахів!

Бачу біля струмочка пишній кущ, що красується червоними ягідками. Підходжу ближче. Це ж калина. Низенька, з дивними кетягами яскраво-червоних ягід. А поміж ними шепоче-шепестить широке сліпучо-зелене листя. Мабуть, більше, ніж у будь-якому деревці, у калині поєдналося красиве й корисне. Бо калинові ягоди — це ще й хороші ліки.

32

Складіть речення за схемами за зразком.

Зразок. ... і ...
Дощова і похмура осінь прийшла.

1. ... , ...

2. ... , але ...

33

1. Спишіть уривок з пісні. Над кожним словом позначте, до якої частини мови воно належить.

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!

2. Поясніть, чому в народній пісні Україна порівнюється з калиною.

34

Спишіть, підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Весняний, крижаний, співочий, зимові.
2. Жовтий, фіолетовий, помаранчевий, синього.
3. Сумний, сума, сум, сумка.

35

До поданих іменників доберіть спільнокореневі прикметники.

Радість, гордість, віра, милосердя, вдячність, життєрадісність, ніжність.

Калина

Низький уклін аж до землі калині.
Вже хилить сонце до зими, вже іній,
А у калини стільки сил у гронах...
Скоріше китицю зірви червону!

Калини кущ
Дарує нам природа.
Здоров'я символ він,
Краси і вроди.

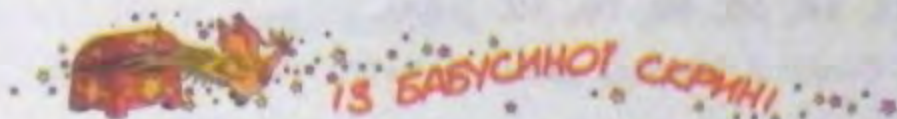
В. Дворецька

2. Розкажіть про лікувальні властивості калини, використовуючи прикметники: червона, корисна, пишна, цінна, солодка, кислувата, медова, запашна, цілюща.

- Запишіть подані словосполучення в орудному відмінку однини.

Дитяча мова, свіжа хлібина, співуча родина, невмируща традиція, найдешевша ціна.

Чи замислювалися ви над тим, із чого починалася ваша мова? Може, з бабусиного «Котка», татової примовки, маминої казки?

Мови навчає саме життя. А мова вбирає в себе та зберігає багатовіковий досвід людей.

Ось, наприклад, таке звичне слово *каша*. Бабуся зранку варить для онуків — Дмитрика та Ярослави (Ясі) — кашу. А вони згадують про якийсь неприємний випадок, коли не могли порозумітися з друзями. Бабуся докидає свою репліку: «Виходить, що ви *заварили кашу*, а тепер маєте клопіт, бо не подумали, що закінчиться це неприємностями».

Яся. Насправді ми не варили ніякої каші.

Бабуся. Але кажуть так, тому що каша — особлива страва. Без неї не обходилися свята та весілля, її готували всією сім'єю. Дотримувалися звичаю закликати з кашею дощ, просили в землі гарного врожаю.

Дмитрик. Бабусю, а про кашу ще згадують, коли хтось плутано відповідає на уроці. Тоді можна почути: «У нього в голові каша».

Бабуся. Була ще колись і березова каша. Це березові різки, якими карали дітей, коли вони погано вчилися. Дати березової каші — це покарати, побити.

Дмитрик. Добре, що вже немає такого лихого звичаю — давати березової каші.

Яся. Ми краще будемо їсти смачну й корисну бабусину кашу.

§ 5 Числівник

 Пригадаймо!

1. Яка частина мови називається числівником?
2. На які питання відповідають числівники?
3. Які з поданих слів є числівниками: *двійка, два, другий, подвоїти, двічі?*

38

1. Запишіть числа словами й утворіть з ними словосполучення за зразком. Поставте в числівниках наголоси.

Зразок. Шістнадцять учнів.

11, 14, 16, 50, 60, 70, 80, 1000.

2. Складіть речення, увівши до нього числівник *тисяча*.

39

1. Прочитайте вірш. Визначте, якою частиною мови є виділені слова. Що вам відомо про цю частину мови?

Одна на світі Батьківщина,
І матір теж одна-єдина.
Над нами сонечко одне,
Проміння шле нам золоте.

Земля одна, планет — багато,
На небі — тисячі зірок.
Шість буднів тижня — одне свято,
І безліч у полях квіток.

Число числівник називає,
І всяк школяр це добре знає.
Один, два, три, чотири, п'ять —
Учимость, друзі, рахувать.

Л. Лужецька

2. Розгляньте малюнок. Складіть речення з числівниками.

40

Прочитайте лічилки. Вивчіть їх. Числівники выпишіть. Виділені числівники провідмініайте.

Ішов кіт
Через сто воріт,
До кінця дійшов,
Кошеня найшов,
Няв.

Один, два, три, чотири, п'ять,
Стали в колі ми кружлять.
Покружляли, розійшлися,
Ні на кого не дивися.

41

Прочитайте подані словосполучення. Поставте слова в них у родовому відмінку. З утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення.

Три книжки, п'ять кілець, одинадцять класів.

42

Розгадайте ребуси. Які числівники «сховалися» у словах-відгадках? Запишіть їх у родовому відмінку.

Запам'ятаймо!

О котрій годині?	Котра година?
О пів на п'яту.	Двадцять п'ять хвилин на четверту.
О дев'ятій двадцять.	Пів на п'яту.
О восьмій годині.	За чверть (за п'ятнадцять хвилин) сьома.
	Восьма година.

43

Дайте повні письмові відповіді на запитання, записуючи числівники словами.

1. Яка дата вашого дня народження?
2. У якому столітті ми живемо?
3. Яким роком закінчилося попереднє століття?
4. У якому році ви отримаєте паспорт?
5. Скільки предметів ви вивчаєте в п'ятому класі?
6. Скільки годин ви проводите в школі протягом тижня?

44

1. Прочитайте загадки, відгадайте їх. Випишіть числівники, зазначивши відмінок.

1. Сімсот соколят на одній подушці сплять. 2. Один баранець пасе тисячі овець. 3. Що то за птах, що на шістьох ногах? 4. Хто вранці на чотирьох ногах, удень на двох, а ввечері на трьох? 5. У двох матерів по п'ятеро синів.

2. Поставте виписані числівники в називному відмінку.

45

1. Прочитайте текст. Порахуйте, скільки числівників є в тексті.

$$3 + 4 = \text{багато}$$

У мові народу адзера, що в Океанії, є тільки дві цифри — два та один. А як же бути, коли, наприклад, на вулиці збирається трійко дітей? Тоді кажуть, що їх «два і один». Коли шестеро — «два, два і два», а коли семеро і більше, то, не мудруючи, кажуть «багато» (Із журналу «Професор Крейд»).

2. Якою частиною мови є виділене слово?

46

1. Перепишіть, записуючи числівники словами.

«Чемні» друзі

На великій перерві Славко пригостив шістьох друзів чипсами. У пачці було 300 г. Дмитрик і Денис з'їли по 80 г, Маринка та Катруся — по 50 г, а Сашко та Наталя — по 20 г. Що дісталось Славкові?

2. Чи можна сказати про Славкових друзів: «Це — виховані діти»?
3. Поясніть, користуючись тлумачним словником, як ви розумієте характеристику людини — *чемний хлопець, чемна дівчина*.

§ 6 Займенник

Пригадаймо!

1. Яка частина мови називається *займенником*?
2. Які займенники належать до особових?
3. Як пишуться особові займенники з прийменниками?

47

- Визначте, у якому рядку записані тільки займенники.

1. Мене, тебе, ми, нас, я.
2. Він, ти, під, нам, їй.
3. Ви, воно, їх, щоб, хоч.

48

- Прочитайте. Випишіть займенники й поставте до них питання.

Курча, воно, синій, наш, мільйон, ваш, відстань, святковий, твоя, тисяча, очерет, мої, дванадцять, він, ранній, вони, обличчя, цей, сорок чотири, я, сподіватися, ви, стілець, триста, ти, прагнути, прізвище, вона, дев'ять, ми, художній.

49

1. Прочитайте вірш. Випишіть із нього особові займенники, зазначивши відмінок.

Вовки

— Чого, брате, так збілів?
Що з тобою сталося?
— Ох! За мною через став
Аж сто вовків гналось!

— Бог з тобою!.. Сто вовків!
Та б село почуло!
— Та воно, пак, і не сто,
А п'ятдесят було!

— Та й п'ятдесят диво в нас...
Де б їх стільки взялось?
— Ну, Іванцю! Нехай так,
Але десять гналось!

— Та і десять не було!
Знать, один усього?
— А як один? Аби вовк!
Страшно і одного...

— А може, то і не вовк?
— А що ж то ходило?
Таке сиве та мале,
А хвостик, як шило.

С. Руданський

2. Кого злякався герой вірша? Відповідь ви дізнаєтесь, відгадавши загадку.

Сіреньке, маленьке, хоч якого kota з місця стягне.

50

Випишіть із тексту особові займенники. Визначте число, особу та відмінок цих займенників.

Ти, певно ж, любиш читати журнал «Пізнайко»? А я розповім тобі про нього цікаву історію. Вона розпочалася в дев'яності роки двадцятого століття.

Ірина Юхниця в той час виховувала двох маленьких чарівних доньок. Разом із ними вона гортала сторінки улюблених дитячих книжок і журналів із часів свого дитинства. Проте чогось сучасного для дітей там не було. А їх цікавило все на світі. Пані Ірина дуже засмутилася. Саме тоді в неї й виникла ідея створити яскраве, цікаве й сучасне видання для дітей. Воно мало не лише розважати, а й розвивати дитину, знайомити її з навколишнім світом.

Так у 1996 році виник «Пізнайко» — спочатку ідея, потім назва і, звичайно, сам герой. Тоді ми й познайомилися з кмітливим, веселим і непосидючим борсучком. А завдяки новому дитя-

чому журналу про його пригоди дізналися тисячі дітей. Ця тваринка дуже поширена в Україні.

Пригадаймо!

Особові займенники		
Особа	Однина	Множина
1-ша	я	ми
2-га	ти	ви
3-тя	він, вона, воно	вони

- 51 1. Спишіть текст, вибираючи з дужок потрібний займенник.

Мисливець спіймав пташку й посадив (її, його, їх) в клітку. Опинившись у полоні, (вона, її, їй) повторювала: «Батьківщина, Батьківщина, Батьківщина...» Мисливець усе думав, що ж це за Батьківщина? (Він, Вони, Воно) уявляв багатючі райські землі. «Дай-но (я, ти, ми) випущу (її, мене, його), — вирішив чоловік. — Полонянка покаже (мені, нам, тобі) шлях до тієї щасливої країни». Мисливець відкрив золоту клітку, пташка відлетіла десять кроків і сіла на кущ терну, де було її гніздечко (З аварського фольклору).

2. Поясніть, як ви розумієте головну думку тексту.

- 52 1. Прочитайте текст. Виділені слова замініть займенниками. Запишіть змінений текст.

Миша — один з улюблених персонажів народних казок. Саме миша допомогла висмикнути ріпку. В іншій казці миша ненароком зачепила хвостиком яйце, і яйце розбилося. А ще Мишка-Шкряботушка першою оселилася в рукавичці, куди згодом завітали Жабка, Зайчик, Лисичка, Вовк, Кабан і Ведмідь.

2. Поясніть роль займенників у записаному тексті. Назвіть казки, героями яких є миші.

- 53 Прочитайте колискову. Визначте особу, число та відмінок виділених займенників.

Ой ти, коту сірий,
та вимети сіни,
а ти, коту-рябку,
нам вимети хатку.

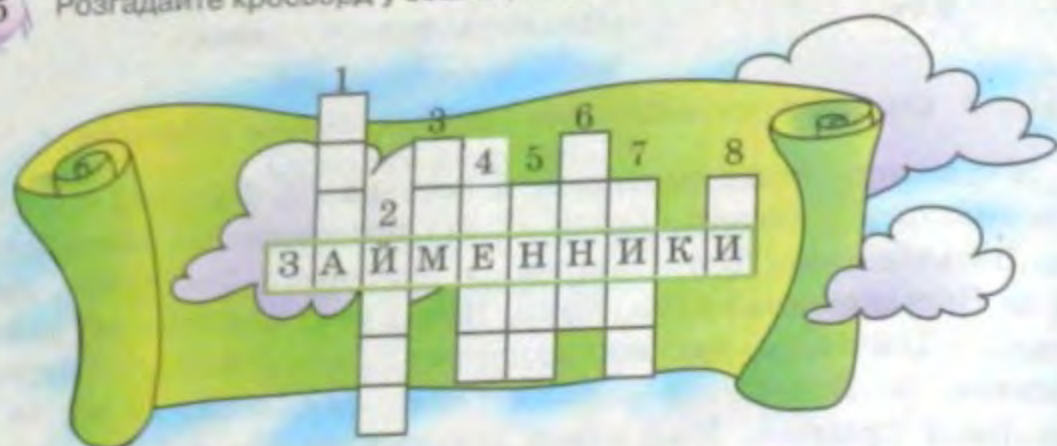
Коту волохатий,
біжи кругом хати
та піймай ти мишку,
вкинь її в колыску.
Вона буде пиццати,
а дитятко буде спати.

54

Провідмініяйте займенники 1-ї особи однини та 3-ї особи множини.

55

Розгадайте кросворд у зошиті, вставивши потрібні займенники.

1. ... довго роздивлялася книжку.
2. ... сподобалася комп'ютерна гра.
3. З ... було цікаво спілкуватися.
4. Ми зустріли ... випадково.
5. Зі ... приїхав брат.
6. ... захопило учнів.
7. Батьки завжди пишалися ...
8. Я запізнився, а ... прийшли вчасно.

§ 7 Дієслово

Пригадаймо!

1. Що означає дієслово?
2. На які питання відповідає?
3. Яку особливість має неозначена форма дієслова?
4. Форми яких часів мають дієслова?

56

Прочитайте вірш. Випишіть із нього дієслова, утворіть від кожного неозначену форму за зразком.

Зразок. Діє — діяти.

Дієслово — слово діє:
ходить, робить, носить, сіє.
Слово плаче і радіє,
усміхається і мріє.
Дієслово — слово діє:
вірить, любить і жаліє,
не злословить, не лукавить,
серця ближнього не ранить.
Дієслово — слово діє:
народилось і зоріє,
розвивається і квітне,
слово любе, слово рідне!

Л. Лужецька

Пригадаймо!

З дієсловами частка **не** завжди пишеться окремо, крім слів, які без **не** не вживаються: *неволити, нездужати, незчутися, ненавидіти, непокоїти, непритомніти, не-терпеливитися, нетямитися, нехтувати.*

57 1. Спишіть, розкриваючи дужки.

Ніколи (**не**)запізнююсь.

Завжди маю носовичок.

Стежу за своїм зовнішнім виглядом.

Вітаюся зі знайомими.

(**Не**)перебиваю співрозмовників, вислуховую їх до кінця.

(**Не**)псую особисте та шкільне майно.

(**Не**)кидаю будь-де сміття.

У розмові використовую слова ввічливості.
 (Не)підвищую голос, (не)вживаю грубих та образливих слів.
 Прошу вибачення, якщо ненароком когось образив.
 У громадському транспорті поступаюся місцем дорослим.

2. Виберіть твердження, які ви завжди виконуєте. Порахуйте їх і оцініть результати.

Повнад 10	Ви вихована людина й умієте культурно поводитися.
6-10	Ви не завжди поведетеся культурно. Поміркуйте, що вам треба виправити.
Менше 6	Вам варто замислитися над своєю поведінкою і спробувати її змінити.

Пригадаймо!

Якщо в 3-й особі множини дієслово має закінчення *-уть, -ють* (вони пишуть, працюють), то в закінченнях інших особових форм дієслова пишемо *е (є)*: ти пишеш, працюєш; ми пишемо, працюємо, ви пишете, працюєте.

Якщо в 3-й особі множини дієслово має закінчення *-ать, -ять* (вони бачать, стоять), то в закінченнях інших особових форм дієслова пишемо *и (ї)*: ти бачиш, стоїш; ми бачимо, стоїмо; ви бачите, стоїте.

- 58 Доберіть до поданих основ дієслів закінчення 3-ї особи множини. Запишіть.

Біж.., бач.., мовч.., чита.., нес.., малю.., вед.., ход.., дума.., мрі.., плач..

- 59 Спишіть прислів'я, вставляючи замість крапок потрібну букву.

1. Люб..ш у гостях бувати, люби ж гостей і приймати. 2. Гарними розмовами гостей не насит..ш. 3. У лиху годину визна..ш вірну людину. 4. Правду похова..ш, та і сам з ями не виліз..ш. 5. Одна доля, одне лихо людей до купи звод..ть. 6. Одним пальцем і голки не вдерж..ш. 7. Не той господар землі, хто по ній брод..ть, а той, хто по ній за плугом ход..ть. 8. Плачем лиха не виплач..ш.

1. Прочитайте текст-пораду. Спишіть, підкресліть дієслова.

Учіться вчитися

Домашні завдання потрібно виконувати після відпочинку і прогулянки.

На робочому місці не повинно бути нічого зайвого, а все необхідне — під рукою. Лампа має стояти ліворуч.

Перед початком роботи треба провітрити кімнату, вимкнути телевізор, радіоприймач, щоб не відволікатися.

Варто починати уроки з виконання найскладніших завдань. Потрібно відпочивати (10–15 хвилин) після кожного завдання.

2. У якій формі вжито дієслова? Яку роль у тексті виконує ця форма?

1. Прочитайте вірш-інструкцію про вимову й правопис дієслів 2-ї та 3-ї особи однини.

Закони письма і вимови вивчай:
 Написано **-ться**, а ти [ц':а] вимовляй.
 Хто рано прокидається,
 Зарядкою займається,
 Роботи не боїться,
 Той завжди добре вчиться.
 Закони письма і вимови вивчай:
 Написано **-шся**, а ти [с':а] вимовляй.
 Швиденько одягаєшся,
 В дорозі не спиняєшся.
 Так, друже мій, ніколи
 Не спізнишся до школи.

Л. Лужецька

2. Замініть форми дієслів на **-ться** формами дієслів на **-шся**, а форми на **-шся** — формами на **-ться**. Запишіть перебудований текст вірша за зразком.

Зразок. Ти рано прокидаєшся...
 Він швидко одягається...

- Запишіть подані дієслова у формі 2-ї особи однини теперішнього часу.

Виконувати, з'ясувати, не лінуватися, нездужати, ознайомити, перемагати, підвищити, поліпшувати, читати.

63 Письмово доповніть групи дієслів із лексичними значеннями.

1. Дієслова із значенням руху: *летіти*,
2. Дієслова із значенням роботи: *клеїти*,
3. Дієслова із значенням спілкування: *казати*,
4. Дієслова із значенням сприймання: *бачити*,

64

1. Доберіть до поданих дієслів по 2–3 синоніми за зразком. Складіть із ними речення.

Зразок. Шанувати — берегти, поважати.

Кожна людина має берегти здоров'я змалечку.

Поважай людей — і вони тебе поважатимуть.

Дружити, пригадати, вітати.

2. До поданих дієслів доберіть дієслова з протилежним значенням (антоніми) за зразком, утворивши з ними словосполучення.

Зразок. Засинати — прокидатися. Вчасно прокидатися.

Стояти, забувати, любити, захищати, заходити, говорити.

65

Складіть за малюнками висловлювання з однорідними присудками, вираженими дієсловами.

- 66 1. Прочитайте вірш. Випишіть дієслова. Змініть особові форми дієслів одного часу на форму іншого часу за зразком.

Зразок. Вийшов — виходить.

Тепер — лети!

Із будинку вийшов хлопчик
прогулятися в садку.

О! З калюжі п'є горобчик, —
не хвилюйся — я обійду.

А ще краще зупинитись —
поспішати нема куди.
Дав горобчику напиться,
усміхнувся: тепер — лети!

Д. Білоус

2. Запишіть висловлювання, про які риси характеру хлопчика свідчить описана ситуація.

§ 8 Прислівник

Пригадаймо!

1. Яка частина мови називається *прислівником*? Наведіть приклади.
2. З якою частиною мови найчастіше пов'язані в реченні прислівники?
3. Якими членами речення бувають прислівники?

67

1. Випишіть прислівники, поставте до них питання.

Чудовий Дніпро в тиху погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси і гори повні води свої.

Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! Немає рівної йому ріки на світі. Чудовий Дніпро і вночі, і вдень. Синій-синій, рухається він плавним розливом, і серед ночі, як серед дня, видно його так далеко, як тільки може бачити людське око (За М. Гоголем, переклад І. Сенченка).

2. За поданою фотографією складіть висловлювання, у якому використайте речення з однорідними членами речення — прислівниками.

68

Виберіть із поданих слів дієслова. Доберіть до них прислівники. Утворені словосполучення запишіть.

Аеродром, зустрітися, будь ласка, увечері, удень, побачити, тепер, вісімдесяти, відпочити, улітку, восени, уперед, плавати, уранці, учора, гардероб, гуляти, гектар, повертати, до побачення, держава, навчатися, дисципліна, ззаду, інженер, дивитися, кілометр, щогодини, механік, помітити, мізинець, рухатися, мільйон.

69

Загадайте один одному дієслово. Утворіть із цим дієсловом і прислівником із «Прислівникового колеса огляду» словосполучення за зразком. Позмагайтеся, у кого на «Прислівниковому колесі огляду» буде більше словосполучень.

Зразок. Іти — швидко, довго, влітку, додому, спросоння, умисне, навшипиньках.

«Прислівникове колесо огляду»

70 1. Перепишіть текст, розкриваючи дужки.

Дніпро і Десна — це брат і сестра. Були вони колись людьми. Виросли, і батьки поблагословили їх у дорогу. Змовилися вони вийти рано(вранці). Десна любила спати й проспала ранок. А Дніпро прокинувся (в)досвіта, порозвертав гори, порозчищав струмки й струмочки і побіг степами. Десна прокинулась, аж брата немає.

Вона пустила ворона (в)перед, а сама побігла слідом (З кн. «Народна пам'ять про козацтво»).

2. Придумайте кінцівку легенди (усно), використовуючи прислівники.

71

1. Розгляньте малюнок. Напишіть за ним твір, використовуючи прислівники (6–7 речень).

2. Підкресліть дієслова й пов'язані з ними прислівники. На які питання відповідають ужиті вами прислівники?

Усміхнімось!

72

Прочитайте. Виберіть прислівники та складіть із ними речення. Запишіть речення.

1. — Хто скаже, від чого роса? — запитує вчитель.
— Я знаю! — піднімається Іванко. — Земля крутиться так швидко, що аж пітніє.
2. — За що ви накрутили вуха своєму синові?
— Бо завтра має принести табель зі школи.
— Але ж...
— Але сьогодні я є, а завтра мене не буде вдома.

73

Заповніть таблицю в зошиті й доповніть її за зразком.

Зразок

Прислівник	Синоніми	Антоніми
жарко	гаряче, спекотно	холодно, морозно
близько		
зопалу		
наодинці		
радісно		
швидко		

1. Прочитайте текст. Випишіть словосполучення з прислівниками. Поясніть значення прислівників.

Кожна людина хоче бути привабливою. І цілком природно, що всі намагаються гарно одягтися та мати чудовий вигляд. Але... Є одне «але» — не речі мають бути головними в нашому житті. Найцінніший скарб людини — її душа, внутрішній світ, інтереси, знання, уміння.

Одна моя знайома дівчинка постійно нарікає, що в неї немає справжніх друзів. Усе в неї є: і сучасна мобілка, і гарний одяг, і різні цікаві дрібнички. Вона часто ділиться ними зі своїми однокласницями. А ось справжніх друзів вона не має, і від того їй сумно.

Чому ж із нею не товаришують однокласники? Так, вона може дати комусь поносити модну річ, навіть подарувати її. Але, мабуть, ровесники відчують, що вона дивиться на них зверхньо, ставить себе вище.

Людей завжди приваблює усміхнене обличчя, тактовна поведінка, гарна мова, загальна ерудиція. Щоб бути цікавою людиною, треба більше читати, мати якесь захоплення. І тоді неодмінно у вас з'являться надійні друзі.

Відомо, що про людину, її характер, моральні якості, принципи можна багато чого дізнатися, якщо відомо, з ким вона дружить, кому довіряє свої мрії.

Давньогрецький поет Евріпід казав: «Скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти». До речі, цей вислів іспанський письменник Сервантес використав у своєму творі про рицаря Дон Кіхота.

2. На які теми ви спілкуєтеся зі своїми друзями?

1. Прочитайте текст. Випишіть речення з прислівниками, вибравши з дужок слово, яке найточніше відповідає змістові.

Павлик прийшов до школи (*ледь, трохи, дуже*) стурбований. Вдома він (*недовго, довго, коротко*) сидів над задачею, але не міг її розв'язати. Тепер він (*заздалегідь, спозаранку, вчасно*) прийшов до школи, щоб у когось списати задачу, бо працювати сам Павлик не любив.

Прийшла Зіна. Вона (*майстерно, відмінно, добре*) вміла розв'язувати задачі. Павлик запитав у неї:

— Зіно, на скільки питань задача?

— На три, — відповіла Зіна. — А хіба ти не розв'язав?

— Не вийшло... Дай, Зіно, списати...

— Ой, Павлику, чому ж ти сам не хочеш працювати? — запитала Зіна й дала йому свій зошит.

Павлик почав *(одразу, не вагаючись)* списувати. Списав *(спочатку, похапцем)* одну дію, другу, перейшов до третьої. У третій дії він *(несподівано, здивовано)* помітив у Зіни помилку. Там, де треба було написати 23, Зіна написала 32.

У своєму зошиті Павлик написав *(точно, правильно)*, а Зіні не сказав, що в неї помилка.

Учителька збрала зошити для перевірки.

Наступного дня вона принесла зошити.

— Молодець, Павлику, *(сумлінно, задовільно, добросовісно)* попрацював над задачею. А ти, Зіно, помилку допустила... — сказала вчителька.

Зіна поблідла. Вона глянула на Павлика. Павлик почервонів і схилив голову над партою *(За В. Сухомлинським)*.

2. Поміркуйте, які стосунки складуться між Павликом і Зіною.

76 Складіть речення з поданими прислівниками.

Назад, напам'ять, попереду, посередині, праворуч, щоденно, щотижня.

§ 9 Прийменник

Пригадаймо!

1. Що таке *прийменник*?

2. Чому прийменник називають службовою частиною мови?

77 1. Прочитайте казку. Випишіть прийменники.

Якось наснився королеві Граматиці дивний сон. Вона опинилася в країні Словопільля. Сумна була ця країна. Усі слова жили там поодинокі на маленьких острівцях. Вони дуже хотіли спілкуватися, але не могли потрапити до сусідів. І королева Граматика згадала про свою знайому фею Морфологію з її найменшими помічниками-чарівниками. Це були Прийменники: в, на, до, через, з, від, по, у, під, над тощо. Чарівники вміли

будувати місточки між острівцями. Вони поєднували між собою слова.

З того часу слова почали спілкуватись із сусідами, разом захищатися від негоди, звертатися один до одного по допомогу, на свята запрошувати знайомих у гості. Життя на острівцях змінилося.

2. Складіть п'ять речень із прийменниками, які подано на малюнку.

78 Визначте, у якому рядку є зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Під, над, біля.
2. За, через, ви.
3. Між, з-під, при.

79 1. Відгадайте загадки. Випишіть сполучення слів із прийменниками.

1. Водить дружбу з олівцями,
Зошитами, папірцями.
На малюнку щось не те?
Вмить вона його зітре!

2. Порахує сантиметри,
А як треба — міліметри!
Рівно лінії проводить,
З олівцем за ручку ходить.

3. Відірвалися листочки?
Треба склеїти шнурочки?
Допоможе повсякчас,
Ще й причепиться до нас!

Н. Гуркіна

2. Які загадки про школу вам відомі? Загадайте їх однокласникам.

80 Складіть і запишіть із поданими словами по два речення за зразком, щоб в одному слово виступало прийменником, а в другому — самостійною частиною мови.

Зразок. Ллється пісня про мій милий рідний край.
Край дороги росли дві тополі.

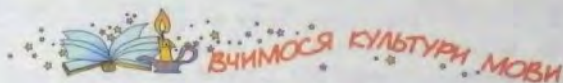
Край, перед, коло, близько.

- 81) Спишіть текст, вставляючи замість крапок потрібні прийменники.

Верблю́д — дивна тварина, яка живе ... пустелях. Верблю́д має ... спині один чи навіть два горби. Дехто вважає, що ... горбах знаходиться вода, — і помиляється! Насправді він «відростив» горба, щоб захистити спину ... палючого сонця, подібно ... того, як люди захищають свою голову капелюхом (Із журналу «Професор Крейд»).

- 82) Прочитайте. Виберіть прийменники. Складіть і запишіть із ними речення.

Ніч, під, рік, без, аби, щоб, над, він, між, хто, віз, кіт, наш, але, міг, від, час, для.

хворий на грип (а не грипом)
багатий на гроші (а не грошми)
вхід за запрошеннями (а не по запрошеннях)
оцінка з математики (а не по математиці)

- 83) Спишіть текст, вибираючи з дужок правильний варіант.

Є (в, на) Європі країна — Фінляндія. Це край тривалої сніжної зими й короткого теплого літа. Тут запросто зустрінеш (по вулиці, на вулиці) зайця чи оленя. Для прогулянок (по снігових пустелях, по сніговим пустелям) людині неодмінно знадобилися б снігоступи. А от північним оленям вони ні до чого. Їхні копита настільки широкі, що дозволяють не тільки ходити, а й легко бігати (по сніговим кучугурам, по снігових кучугурах). До того ж узимку в оленів (між копитами, між копит) виростає жорстка шерсть, яка втримує тварину (на слизькому льоду, на слизькому льоді).

- 84) Прослухайте уривок з української пісні. Скільки прийменників ви почули? Назвіть їх.

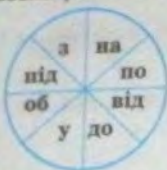
Ти подивись, яка краса —
У річку впали небеса.
І верби по коліна у воді,
Вітають ранок соняхи руді.

Який чудовий дивосвіт —
Кидає мак червоний цвіт.
Тополю юну бавить осокір
І молоком туман стікає з гір.
О. Сурботіна

85

Які прийменники пропущені в усталених словосполученнях? Запишіть речення з 2–3 словосполученнями.

... пантелику збивати
... гарячу руку потрапити
... А до Я
... голках сидіти

вітер ... голіві свище
писано вилами ... воді
битися як риба ... лід
... нових віників
пам'ятати

§ 10 Сполучник

Пригадаймо!

1. Що таке *сполучник*?
2. Чому сполучник називають службовою частиною мови?

Перед сполучниками *а*, *але* завжди ставиться кома.

Наприклад: Час минає, а не вертає. Діти зібралися до лісу по суниці, але їх зупинила гроза.

86

1. Прочитайте казку. Випишіть сполучники. Яку роль вони виконують у реченнях?

Казка про Сполучник

Жив собі в державі Рідна Мова скромний службовець на ім'я Сполучник. Він щодня сумлінно об'єднував не лише окремих, однорідних жителів цієї країни, а іноді й цілі родини-речення. Але його робота видавалася декому не дуже потрібною: ну й що з того, що поєднує... Можна й окремо жити непогано. От і кепкували з нього, казали, що маленький на зріст, що незмінний... І що цікаво — жодних питань до нього ніхто не ставив.

Набридли Сполучникові такі кпини. От і вирішив він утекти світ за очі — до інших, незвіданих країв.

Ішов Сполучник довго чи не дуже, але стомився й сів перепочити. Оглядівся довкола — ох і гарна його країна, ох і розкішна його Рідна Українська Мова!.. Аж серце стиснулося від думки, що доведеться оселитися на чужині. Добре розумів, що він хоч і маленький, а збідніє без нього держава, стане роз'єднаною...

Коли бачить, аж ген курява піднялася. А то гонець, і саме його розшукує, просить повернутися — сумно стало без нього, непривітно.

Зрадів Сполучник і з радістю повернувся додому. Від образи не залишилося й сліду, бо всі товариші вітали його, запрошували в гості. Сполучник запрацював іще краще, ніж колись, і від того Рідна Мова розквітла, стала милозвучною та співучою.

2. Про які граматичні властивості сполучників можна дізнатися з казки?

87

Складіть і запишіть речення зі сполучниками *а*, *і*, *та* (*але*), *та* (*і*), *але* за зразком. Поясніть, яку роль виконують сполучники в реченні.

Зразок. Світить, та не гріє сонце золоте.

88

Спишіть текст, вибираючи потрібний сполучник із дужок. Розставте коми.

Задумали шука, рак (*і*, *але*, *а*) лебідь переселитися в теплі краї. Приготували харчі, склали на воза (*чи*, *або*, *та*) не знали, як його везти. Рак посунувся з возом назад, (*а*, *і*, *щоб*) шука потягла його у воду. Лебідь смикнув воза вгору. Усі хотіли зрушити його з місця, (*і*, *бо*, *але*) віз і нині там.

Чому Чорне море — чорне?

Чорне море нагадує триповерховий будинок, (бо, аж, і) будинок цей водяний. На кожному «поверсі» — різна вода (чи, ніби, й) різні мешканці. Верхній «поверх» улітку найтепліший (що, і, хоч) найменш солоний, (хай, бо, аби) переміщується з водами річок. На літо сюди припливають теплолюбні риби.

Середній «поверх» — найхолодніший (ледве, проте, і) найсолоніший. Його мешканці — холодолюбні риби.

Найнижчий «поверх» — пустеля. Там живуть лише бактерії.

Давні мореплавці дивувалися, (як, що, зате) якір, занурений на цю глибину, витягають чорним-чорнісіньким. Потім з'ясувалося, (причому, що, як тільки) вода на дні насичена особливою хімічною речовиною — сірководнем, яка й чорнить металевий якір (Із журналу «Професор Крейд»).

Спишіть прислів'я, замінюючи сполучники синонімічними за зразком.

Зразок. Усяк правду знає, та не всяк про неї дбає.

Усяк правду знає, але не всяк про неї дбає.

1. Бачить кіт сало, та сили мало. 2. Біда помучить і мудрості научить. 3. М'яко стелить, та твердо спати. 4. Так говорить, наче з писаного читає. 5. По бороді текло, а в роті сухо було. 6. Хліб їж, а правду ріж. 7. Чує дзвін, та не знає, звідки він. 8. Слово — не горобець, як вилетить, то вже його не спіймати. 9. Не той друг, що медом маже, а той, хто правду каже. 10. Вареники ті самі, та інша макітра (*Народна творчість*).

91 Знайдіть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. І, бо, з, щоб, аби.
2. Але, тому, під, нібито, мов.
3. Неначе, їх, зате, але, проте.

92 Складіть і запишіть речення, які відповідають схемам.

1. _____ і _____ .
2. ... _____ і _____ .
3. ... _____ , бо _____ .
4. ... та ... _____

93 Відгадайте загадки. Складіть схеми виділених речень.

1. Чорна корова всіх поборолла, а білий віл усіх звів.
2. Прийшла молода — і мости рознесла.
3. Без сокири і дрючків ставить міст через річки.
4. Надворі горою, а в хаті водою.
5. Хоч безкрилий, а літаю, хоч безротий, а гуду.
Хоч безрукий, а зриваю фрукти з дерева в саду.
6. Тур ходить по горах, а туриця по долах.
Як тур свисне, то туриця мигне.

Усміхнімось!

В королівському палаці
У тяжкій щоденній праці
Дивні мешканці живуть.
Їх сполучниками звуть.
Слова й речення еднають,
Майже не відпочивають.
Ось наймення цих служак:

А, АЛЕ, ПРОТЕ, ОДНАК,
ЩО, ТОМУ ЩО, І, ПРОТЕ,
ЧИ, ОСКІЛЬКИ, БО, ЗАТЕ,
ЯК, НЕМОВ, НЕХАЙ,
НЕНАЧЕ,
БУЦІМ, ТА, КОЛИ, ОДНАЧЕ.

Ж. Спиридонова

Завдання для самоперевірки

Доповніть речення в зошиті, записавши слова у відповідні рядки. У виділеному стовпчику прочитайте назву частини мови.

-

Вирішіть чайнворд «Відмінки прикметників» у зошиті. Кожне слово в ньому — прикметник у зазначеному відмінку, роді, числі.

- [illegible]

1. У якому рядку всі слова — іменники?
А рух, завдання, бігати
Б дія, молодий, життя
В звертання, сміливість, читання
2. У якому рядку всі іменники належать до назв неістот?
А птах, листя, вітер
Б книжка, хата, осінь
В яблука, груші, садівник
3. На які групи поділяються всі частини мови?
А самостійні та службові частини мови
Б головні та другорядні частини мови
В самостійні та службові частини мови, вигук
4. У якому рядку перераховано всі службові частини мови?
А іменник, сполучник, прикметник
Б сполучник, прийменник, частка
В займенник, частка, сполучник
5. Закінчіть речення.
Прикметник — це самостійна частина мови, яка...
А виражає ознаку предмета та відповідає на питання *який? яка? яке? які?*
Б виражає предмет і відповідає на питання *хто? що?*
В виражає ознаку та відповідає на питання *як? де? куди?*
6. Замість яких частин мови вживаються займенники?
А дієслів
Б сполучників
В іменників
7. На які питання відповідають числівники?
А *який? яка? яке? які?*
Б *хто? що?*
В *скільки? котрий?*
8. У якому рядку всі слова — числівники?
А другий, два, двоє
Б двійка, подвоїти, одна друга
В по-друге, двокімнатна

9. У якому рядку всі слова з часткою *не* пишуться окремо?
А не/волити, не/дописати, не/погодитися
Б не/навидіти, не/сказати, не/доробити
В не/знайти, не/привітатися, не/боятися
10. У якому рядку всі слова — прислівники?
А тиша, тихий, голос
Б голосити, голосний, голосно
В тихо, весело, голосно
11. У якому рядку всі слова — прийменники?
А біля, в, під, біль
Б для, доля, Оля
В під, перед, на
12. У якому рядку всі слова — сполучники?
А від, до, за
Б і, а, та
В я, ми, він

97

Прочитайте вірш Д. Білоуса. Про що цей вірш? Напишіть невеликий твір на цю тему (6–8 речень). Над кожним словом позначте, яка це частина мови.

Хто любить, той легко вчить

Якщо з українською мовою
В тебе, друже, не все гаразд,
Не вважай її примусовою,
Полюби, як весною ряст.

Примусова тим, хто цурається,
А хто любить, той легко вчить:
Все, як пишеться, в ній вимовляється, —
Все, як пісня, у ній звучить.

І журлива вона, й піднесена,
Тільки фальш для неї чужа.
В ній душа Шевченкова, й Лесина,
І Франкова у ній душа.

Дорожи українською мовою,
Рідна мова — основа життя.
Хіба мати була примусовою?
Непутячим була дитя!

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

Це цікаво!

Розділи науки про мову

Фонетика	В	звуки мови
Графіка		знаки письма
Орфоепія		правила вимови
Орфографія	И	правопис, систему правил написання слів
Лексикологія		словниковий склад мови
Фразеологія	В	лексичне значення фразеологізмів (стійких сполучень слів)
Лексикографія		закони укладання словників
Будова слова	Ч	частини, з яких складається слово
Словотвір		способи творення слів
Граматика		морфологію та синтаксис
Морфологія	А	частини мови
Синтаксис		будову словосполучень і речень
Пунктуація	Є	правила вживання розділових знаків
Стилістика		особливості мовних стилів

§ 11 Словосполучення. Головне і залежне слово в словосполученні

Запам'ятаймо!

1. Словосполучення, як і слово, називає предмет, ознаку або дію, але така поширена назва точніша й конкретніша.

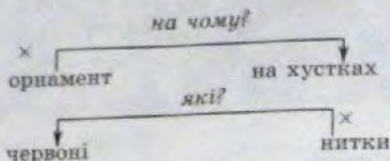
Наприклад: вишивали хустину, дівоча хустка.

2. Словосполучення складається щонайменше з двох слів (самостійних частин мови).

Наприклад: вишивали шовком, купив ту хустину.

3. У словосполученні є *головне слово* та *залежне слово*. Від головного до залежного ставиться питання.

Наприклад

4. Слова в словосполученні пов'язані за змістом і граматично або тільки за змістом.

Наприклад

залежне й головне слова мають однакові рід, число та відмінок	рожева нитка рожевою ниткою рожевих ниток
головне слово від залежного вимагає певного відмінка	оволодіти (чим?) мовою оволоділа (чим?) мовою оволоділи (чим?) мовою
головне слово й залежне слово пов'язані тільки за змістом	вишивала давно читала давно приїхав давно

Поєднання слів, які не є словосполученнями:

- а) підмет і присудок: *мати вишиває*;
- б) іменник із прийменником: *на столі*;
- в) слова, з'єднані сполучниками: *жовтий і зелений*;
- г) усталені сполучення слів: *байдики бити*.

98 Прочитайте слова та словосполучення. Поясніть різницю між ними.

колір	червоний колір
орнамент	рослинний орнамент
квіти	великі квіти
майстриня	народна майстриня

99 Прочитайте текст, випишіть 4–5 словосполучень. Від головного слова до залежного поставте питання.

Колись хустки в Україні вишивали шовком, сріблом і золотом. Якщо вишивали шовком, то найчастіше використовували червоні, зелені та рожеві нитки. Синіми нитками окремо не вишивали — тільки в поєднанні з червоними.

Орнамент на хустках був колись переважно геометричний. А починаючи з вісімнадцятого століття для хусток, як і для рушників, увійшов у моду рослинний орнамент. Дуже рідко на старих українських хустках бачимо зображення птахів (За О. Воронаєм).

100 Замініть кожне словосполучення близьким за змістом за зразком.

Зразок. Рослинний орнамент — орнамент із зображенням рослин.

Геометричний орнамент, дівоча хустка, хустка для весілля, хустка із шовку.

101 Виберіть із поданих висловів словосполучення, запишіть їх.

Вишивання шовком, залишилася й досі, не цурайтесь, пам'ятають про любов, під сніжком, татусь купив, червоні та сині.

102 Прочитайте уривок із вірша Г. Островської. Випишіть 2–3 словосполучення. Поставивши питання, визначте головне й залежне слово.

Подаруй мені, мамо, хустину
Із червоним, як мак, бережком.
Запишаюся в ній, як дитина,
Як калина під білим сніжком.

Та хустина мені нагадає,
Як і ти молодою була.
І від років вона не линяє,
Тільки юність твою узяла.

103 1. Утворіть із поданих груп слів словосполучення. Запишіть їх.

Рушники, милуватися; синє, шовк; поєднувати, колір; поєднувати, вдало; українська, народне, одяг.

2. Визначте, якими частинами мови виражені головні слова в словосполученнях.

104 Дайте відповіді на запитання.

1. Як залежне слово пов'язане з головним?
2. Які поєднання слів не є словосполученнями?

Надзвичайно важливо віднайти, зберегти й передати нашим нащадкам українські традиції вишивати натільну сорочку. Адже кожен візерунок на вишиванці має свій код, своє значення, якому наші пращури надавали (*великий зміст, великого змісту*). Уважається, що на вишиванці закарбовано (*доля людини, долю людини*). Вишиванка — це не тільки красива сорочка, а ще й оберег. Коли вишивальниця сідає (*на роботу, за роботу*), вона вкладає всю свою душу у виріб, і цього жодна машина не замінить.

Знана майстриня Євгенія Возна переконана, що жодна сорочка чи рушник, (*вишиті руками, вишиті в руках*), не подібні до інших. Вони — унікальні. Наприклад, весільний рушник має бути суцільним. Його вишивають без вузликів і випорювань. Посередині має залишитись біле чисте поле. Цей рушник не можна вивозити з хати до самого весілля і давати «відшивати» візерунки іншим дівчатам (*За Н. Гілінською*).

§ 12 Речення. Граматична основа речення (підмет і присудок)

Запам'ятаймо!

Речення — це слово або декілька слів, пов'язаних за змістом і граматично. Речення має завершену інтонацію, виражає закінчену думку.

Наприклад: Ми завжди відчуваємо за вчинками дітей атмосферу в сім'ї.

Порівняйте ознаки словосполучення і речення.

Словосполучення	Речення
складається щонайменше з двох слів;	може складатися з одного слова, групи слів;
має головне слово й залежне слово;	має граматичну основу (підмет і присудок);
є будівельним матеріалом для речення	є будівельним матеріалом для тексту, виражає закінчену думку

106. Спийшіть текст. Підкресліть у кожному реченні головні члени.

Сім'єю ми називаємо чоловіка, дружину, їхніх батьків і дітей. Стосунки в родині будуються на любові, взаєморозумінні, пошані. Діти, поважайте свій рід і не цурайтеся його.

 Усміхнімось!

Які ми родичі?

— Іване, кажуть, родичі ми з вами.

Чи так? Скажи, будь ласка.

— Аякже! Ваша мати нашої мамі
двоюрідна Параска.

Д. Білоус

107. Складіть речення з поданих слів і запишіть їх.

1. До, вода, український, народ, ставитись, шанобливо.
2. Вона, необхідна, всі, живі, істоти.
3. Особливо, цілюща, сила, надаватися, свячена, вода.

108. Спийшіть текст, підкресліть присудки в кожному реченні.

З першої миті життя схиляються над нами обличчя матерів. У тривозі й любові вдивляються матері у своїх дітей. Усім своїм життям і працею, прикладом і вихованням вони утверджують у нас людяність, бережуть від усього лихого. Вони бажають нам щастя. Матері завжди думають про те, щоб їхні діти жили гідно серед людей і творили добро на своїй землі (*За О. Сизоненком*).

109. 1. Прочитайте. Що потрібно зробити, щоб подана група слів перетворилася на речення?

Біля водойм українці часто висаджували верби дерева захищали воду від бруду зарослі верболозу допомагали знаходити джерела.

2. Запишіть утворені речення. Підкресліть головні члени речення.

 Усміхнімось!

Перехожий постукав у двері та й каже:

— Дайте водички попиту, бо так їсти хочу, що аж переночувати ніде.

Пригадаймо!

підмет

присудок

Головні члени речення

додаток

означення

обставина

Другорядні члени речення

Запам'ятаймо!

Граматична основа речення складається з підмета і присудка (головних членів речення).

Наприклад: Помітно оголилися дерева.

Підмет називає особу або предмет, про які йдеться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Наприклад: Діти посадили в шкільному дворі вербову гілочку.

Присудок повідомляє, що робить підмет, що з ним робиться, який він є, що він є.

Наприклад: Діти посадили в шкільному дворі вербову гілочку й виростили з неї дерево.

110 Прочитайте речення. Назвіть у кожному реченні граматичну основу.

Вода в решеті не встоїться. Вода все сполоще. Вода і камінь довбає. Вербка воду береже (*Народна творчість*).

111 Запишіть прислів'я, вставляючи пропущений підмет. Підкресліть головні члени в кожному реченні.

Хвалилася ... своїми дітьми. Кожна ... своє болото хвалить. Веселий ... — сім'ї радість.

Довідка: гість, жаба, сова.

Присудок виражено

одним дієсловом	двома дієсловами	двома словами
Наприклад Я <u>поважаю</u> своїх батьків.	<u>хочуть</u> <u>може</u> <u>вміє</u> <u>бажають</u> <u>перестаньте</u> <u>закінчили</u> <u>пробуємо</u>	<u>бути (є)</u> <u>здаватися</u> <u>називатися</u>
	неозначена форма дієслова	іменник прикметник числівник займенник
	Наприклад Мої батьки <u>хочуть</u> <u>пішати</u> мною.	Наприклад Він є <u>директором</u> школи. Вона <u>здавалася</u> <u>веселою</u> . Кімната <u>була</u> <u>моєю</u> . Парашутист <u>був</u> <u>третім</u> .

Це цікаво!

Граматична основа речення (підмет і присудок) ніколи не розділяються жодним розділовим знаком, крім **тире** (—). Тире ставлять для підкреслення паузи й виділення інтонацією присудка. Виділення інтонацією присудка часто підсилюється наявною (або уявною) часткою **це**.

Наприклад: Чоловік — голова в хаті. Мати — берегиня роду. Життя прожити — не поле перейти. Злість — це зброя слабких (*Народна творчість*).

112

Знайдіть у текстах рубрики «Запам'ятаймо!» три речення з тире між підметом і присудком. Запишіть їх.

113

1. Підготуйте й запишіть розповідь на тему «Моя родина», вживаючи в реченнях різні форми вираження присудків. Скористайтеся поданими запитаннями.

1. Якою є ваша родина? (*Знаною, великою, відомою, дружною, співучою, талановитою...*).

2. Людей яких професій об'єднує родина?

3. Звідки походить ваше прізвище?

4. Чи часто ви збираєтеся разом?

5. Яких традицій ви дотримуетесь?

6. Як ваша сім'я любить відпочивати?

2. Підкресліть у реченнях головні члени. Назвіть, якими частинами мови вони виражені.

- 114 Прочитайте текст. Випишіть речення, у яких присудок виражений дієсловом та іменником.

Родовідна пам'ять — явище в українському побуті унікальне. Кожний мав знати поіменно свій родовід від п'ятого чи навіть сьомого коліна.

Пам'ять про своїх пращурів була природною потребою. Триматися свого роду, обережати сімейні реліквії та традиції й передавати їх у спадок наступним поколінням було обов'язком (За В. Скуратівським).

- 115 1. Прочитайте прислів'я (читати потрібно за годинниковою стрілкою, пропускаючи одну клітинку).

2. Складіть речення про родину, використовуючи словосполучення: *мас берегти, може радіти, повинні допомагати*. Яким членом речення виступають ці словосполучення в реченнях, які ви склали?

Запам'ятаймо!

Граматична помилка — це неправильне утворення слів, їх форм, порушення в будові словосполучень і речень. Найпоширеніші граматичні помилки:

- неправильне утворення форми прикметника: *самий цікавий* (правильно — *найцікавіший*);
- ненормативне утворення відмінкових форм різних частин мови та особових форм дієслів: *по деревам* (правильно — *по деревах*), *шестидесяти* (правильно — *шістдесяти*); *бачеш* (правильно — *бачиш*);
- неправильна будова словосполучень: *дякую вас* (правильно — *дякую вам*); *пам'ятник Шевченка* (правильно — *пам'ятник Шевченкові*); *сміятися над чужою помилкою* (правильно — *сміятися з чужої помилки*);

- неправильна будова речень: *Збираючись у ліс, насунулася гроза* (правильно — *Коли ми збиралися в ліс, насунулася гроза*); *Їдучи в табір, нам було радісно* (правильно — *Їдучи в табір, ми раділи*).

Граматичну помилку позначають великою літерою Г.

- 116** Прочитайте речення. Знайдіть граматичні помилки. Виправте їх і запишіть правильний варіант.

1. На Подолі в Києві стоїть пам'ятник Сковороди. 2. Робота п'ятикласника заслуговує уваги. 3. Тварин розрізняють по цим ознакам. 4. Олена написала самий кращий твір. 5. Скаче заєць по полям, а білка — по деревам. 6. Щоб створити велику мозаїку, нам не вистачило шестидесяти камінців. 7. Хоч бачеш на верхівці дерева спілу грушку, але дістати її не можеш.

- 117** Прочитайте. Визначте, у якій колонці подано правильні словосполучення. Запишіть їх.

вибачте мені
дякую вам
завдання з математики
по гарячих слідах
навчати мови
перекладати українською
продаж товарів
скажу про брата
думав про матір
подякувати лікареві
знущатися з тварин

вибачте мене
дякую вас
завдання по математиці
по гарячим слідам
навчати мові
перекладати на українську
продажа товарів
скажу за брата
думав за матір
подякувати лікаря
знущатися над тваринами.

§ 13 Речення з одним головним членом

Запам'ятаймо!

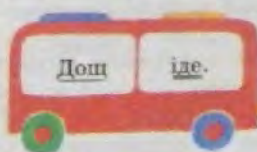
Закінчену думку й завершену інтонацію можуть виражати речення з одним головним членом.

Наприклад: Сьогодні весь день дощить. Золота осінь.

підмет + присудок

присудок

підмет

Двоскладне
речення

Односкладне
речення

Односкладне
речення

118. Спишіть речення. У кожному підкресліть головні члени речення.

Помітно оголилися дерева. У дібровах замовк пташиний гук. Ставки та озерця вкрилися опалим листям. Уранці на землі все частіше з'являється біла паморозь. Дощить. Колючий вітер примушує витягати із схованок рукавиці та шапки. Жовтень... Осінь, упевнено ввійшла у свої права (З кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»).

119. Прочитайте текст. Випишіть речення з одним головним членом.

Осіній вечір. Сіло за гору сонечко. Навколо тихо-тихо. Коли це з-за лісу лунає тривожний крик: курли, курли... Високо в небі летить табун лебедів. Чого кричать так тривожно?

Здається, вони щось забирають із рідної землі. Пригадалась мені казка, що її розповідала бабуся: коли відлітають лебеді, вони своїми крильми сіють на землі печаль...

А коли повертаються лебеді, що вони сіють крильми?

— Радість! (За В. Сухомлинським).

120. Прочитайте текст. Перебудуйте виділені речення так, щоб граматичні основи в них склалися з одного головного члена. Запишіть перебудовані речення.

Українська назва другого осіннього місяця не потребує жодних пояснень. Довколишні гаї вже одяглися в яскравий привабливий жовтогарячий колір з усіма його відтінками. Назва «жовтень» була відома з часів Київської Русі. Ще цей місяць народ називав весільником. Селяни вже встигали зібрати врожай. Робота на полі, у городі завершена. Батьки одружували дітей. Це найбагатіша пора для весільних гулянь і вечорниць.

Весела задача

На вербі вродило 27 грушок, а на сосні — 32 яблука. Андрійко зірвав 4 грушки та 2 яблука. Скільки грушок і яблук залишилося на обох деревах?

121 Запишіть 5–6 речень з одним головним членом про погоду в жовтні. Підкресліть граматичні основи.

122 Прочитайте загадки. Із словами-відгадками складіть і запишіть речення: а) з одним головним членом; б) з двома головними членами.

1. Восени народжуюся, повесні вмираю, своїм тілом землю взимку зігріваю. 2. Горя не знаємо, а гірко плачемо. 3. Влітку служить, а взимку зуби сушить.

123 Доберіть до поданих речень синонімічні за зразком. Запишіть їх.

Зразок. Світить місяць. — Місячно. На небі — місяць.

1. Мені радісно. 2. Сходить сонце. 3. Гримить грім. 4. Надворі мороз. 5. Настає вечір. 6. Летить сніжок. 7. У класі запанувала тиша.

124 Прочитайте виразно уривок із вірша Л. Глібова «Журба». На основі тексту вірша й фотографії напишіть міні-твір (5–6 речень), у якому використайте речення з одним головним членом.

Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай.
Під гаєм в'ється річенька,
Як скло вода блищить;
Долиною зеленою
Кудись вона біжить.
Край берега, у затишку,
Прив'язані човни;
А три верби схилилися,
Мов журяться вони, —
Що пройде liebe літечко,
Повіють холода,
Осиплеться їх листячко —
І понесе вода.

§ 14 Види речень за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні). Окличні речення. Розділові знаки в кінці речення

Запам'ятаймо!

Види речень за метою висловлювання

Розповідні	Питальні	Спонукальні
висловлюють повідомлення, розповідають про щось	висловлюють запитання	висловлюють наказ, вимогу, заклик, прохання, побажання, пораду тощо
<i>Знову щедро сонце світить.</i>	<i>Знову сонце щедро світить?</i>	<i>Сонце, знову щедро світи!</i>

125

1. Прочитайте вірш. Випишіть розповідні та питальні речення.

Совість

Запам'яталося навік,
як вам у молодості, тату,
позичив грошей чоловік,
коли ви будували хату.

Якийсь мастак облудних справ
до вас лукаво зуби шкірить:
— А він розписку з тебе брав?
— Ні, він мені на слово вірить.

— Ну, слово то не штука дати —
в нім явна необов'язковість.
Тож грошей можна й не віддати...
А ви йому на це: — А Совість?!

Але до чого я веду?
Для нас чужі безчесні зиски,
бо Совість в нашому Роду
стократ цінніша від розписки.

Д. Білоус

2. Які розділові знаки можуть стояти в кінці розповідного речення?

- 126 Про який розділовий знак ідеться у вірші Д. Білоуса? Залишіть 3–5 речень із цим знаком.

Маленька, менша від матини,
ні з ким не стану на борню.
А при читанні, коли треба,
й людини мову зупиню.

- 127 Прочитайте вірш-загадку Д. Білоуса та поясніть уживання знака питання. Наведіть власні приклади.

Він після речення, цитати
вмостився, схожий на гачок.
Всіх нас примушує питати,
а сам ні пари з уст — мовчок.
Що це таке?

Запам'ятаймо!

Питальні речення здебільшого починаються словами: *де, коли, куди, хіба, хто, чи, що, як, яка, яке, який, які*. У питальному реченні більшою силою голосу (інтонацією) виділяється одне слово, допомагаючи тим самим зрозуміти, що цікавить мовця.

Наприклад

Ти із задоволенням ходиш до школи?
Ти із задоволенням ходиш до школи?
Ти із задоволенням ходиш до школи?
Ти із задоволенням ходиш до школи?

- 128 Прочитайте, виділяючи голосом (інтонаційно) різні слова кожного речення.

Хто першим веде маленького учня у світ знань?
Ти сьогодні чергуєш?

Усміхнімось!

— Який твій улюблений предмет? — запитує вчитель.
— Телевізор, — відповідає учень.

- 129 1. Прочитайте текст, перепишіть. Визначте вид кожного речення за метою висловлювання.

Бути гостинним господарем — велике мистецтво. Що потрібно знати, щоб друзям і знайомим було приємно бувати у вашому домі?

Насамперед в оселі має бути прибрано. Не забудьте, до речі, і про свій зовнішній вигляд. Щоб гості не нудьгували, варто організувати цікаві розваги. А коли у вас чомусь зіпсувався настрій? Звичайно, гості не повинні цього помітити.

Приділяйте однакову увагу всім присутнім. Наостанок не забудьте подякувати за приємно проведений час.

2. При нагоді скористайтеся правилами гостинності.

Усміхнімось!

— Ти вже повчив уроки? — запитує бабуся Сергійка.

— Якщо йти до магазину, то ще ні, а якщо гуляти, то вже!
(Н. Кузьменко)

Запам'ятаймо!

Види речень за емоційним забарвленням

Неокличні	Окличні
вимовляються без вираження особливих емоцій.	вимовляються з підвищеною інтонацією, емоційно.
<i>Перед тим, як виконувати домашнє завдання, необхідно провітрити кімнату.</i>	<i>Сідаєш за домашнє завдання — провітри кімнату!</i>

130

1. Прочитайте речення. Визначте їх види за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Порівняйте інтонацію неокличних й окличних речень.

Настали канікули.

Ти прочитав книжку?

Вчися поважати думку іншого.

Настали канікули!

Ти вже прочитав книжку?!

Вчися поважати думку іншого!

2. За зразками поданих речень складіть і запишіть власні висловлювання.

131

- Випишіть із підручника з української літератури по три розповідні, питальні та спонукальні речення.

132

1. Відгадайте загадку.

Що за знак — стрункий, мов спис,
він над крапкою завис,
спонука до поклику.
Хто ж бо він? — ...

Д. Білоус

2. Розкажіть про власні успіхи в школі на цьому тижні, використовуючи окличні речення. Два з них запишіть.

Усміхнімося!

Ух і Ох

Ми на груші —
Ух!
Раптом чуєм
Гух!
Потім тільки
Гець!

Що воно за
Грець!
Подивились:
Ох!
То ми долі
Вдвох!

Г. Бойко

133

Спишіть текст, розставляючи на місці смайликів (☺) розділові знаки. Поясніть свій вибір.

Столиця Київської Русі за часів Ярослава Мудрого була одним із найбільших міст Європи. Населення Києва становило 50 тисяч мешканців, Новгород — 30 тисяч, Володимира Великого — 20 тисяч; європейських міст: Страсбурга — 20 тисяч, Лондона — 35 тисяч ☺

Князь Ярослав Мудрий відомий як творець законів ☺ Під час його князювання було створено перший на Русі збір законів «Руська правда» ☺ Багато великих і добрих справ зробив для Києва та держави князь Ярослав ☺ І що ж заповіла ця мудра людина своїм нащадкам ☺ Ось його слова: «А ви, сини мої, живіть між собою в любові, бо всі ви брати від одного батька й однієї матері ☺ І якщо будете жити в любові між собою, і Бог буде з вами, і підгорне під вас ворогів ваших, будете мирно жити» ☺

§ 15 Другорядні члени речення

134

Прочитайте уривок із вірша. Знайдіть у ньому назви другорядних членів речення.

Другорядні теж важливі члени речення,
тут вони не для прикраси, не для клечання.
Думку можуть (помічав це, безумовно, ти)
пояснити, уточнити і доповнити.
Поділяються, напевне, неспроста вони
на означення, додатки і обставини.

Д. Вілуєс

Запам'ятаймо!

Другорядні члени речення — **додаток, означення, обставина**. Вони пояснюють головні члени речення та залежать від них.

Речення, що складається тільки з граматичної основи, називається **непоширеним**. **Наприклад: Місто спить.**

Речення, у якому є другорядні члени, називається **поширеним**. **Наприклад: Спить натовлене місто.**

Додаток	Означення	Обставина
означає предмет	називає ознаку предмета	називає ознаку дії (місце, час, причину, мету, спосіб)
Питання		
кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на (у) кому? на (у) чому?	який? чий? котрий?	де? куди? звідки? коли? чому? як? з якою метою?
Підкреслення		
(пунктирна лінія)	(хвиляста лінія)	(риска, крапка)
Приклади		
Я милуюся (чим?) каштанами (під чим?) під травневим дощем.	Місто (яке?) Чернігів розташоване (на яко- му?) на правому бе- резі Десни.	Школярі (коли?) навесні поїхали (ку- ди?) на екскурсію (куди?) до Умані.

135. Спишіть текст. Підкресліть головні й другорядні члени речення, ставлячи до кожного члена речення питання за зразком.

Зразок. На мальовничих берегах Дніпра розкинувся Київ.

1. Київ (що зробив?) розкинувся.
2. Розкинувся (де?) на берегах.
3. На берегах (чого?) Дніпра.
4. На берегах (яких?) мальовничих.

Київ — найдавніше й найвідоміше українське місто. Воно побудоване дуже давно. Про Київ згадують у своїх книжках

греки. Колись грецькі купці приїздили на береги Дніпра торгувати.

- 136 Спийшіть текст. Визначте, у яких відмінках стоять підкреслені додатки.

На правому березі Десни розкинулося стародавнє місто Чернігів. Воно засноване в сьомому столітті. Чернігівці та гості міста милуються його Спаським і Борисоглібським соборами, Іллінською і П'ятницькою церквами.

- 137 1. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова стояли б у називному та знахідному відмінках однини.

Край, місто, село.

2. Визначте, якими членами речення виступають подані слова.

 Усміхнімось!

- 138 1. Спийшіть вірш. Підкресліть головні й другорядні члени речення.

Бузина і дядько

Звисока усім киває
На городі бузина.
Не чіпай її, бо має
Дядька в Києві вона.

П. Ларін

2. Що означає вислів «На городі бузина, а в Києві дядько»?

- 139 1. Спийшіть текст. Підкресліть означення.

Назву міста Житомир пов'язують з давньою легендою про дружинника київських князів. У дев'ятому столітті воїн, якого

звали Житомир, заснував на високому березі річки Кам'янки, притоки Тетерева, поселення. Відтоді й веде свій лік місто Житомир. У часи монгольської навали місто було дощенту зруйноване. Та Житомир знову постав у новій красі.

2. Визначте, якими частинами мови виражені означення.

140 1. Спишіть текст, поставивши слова в дужках у потрібних відмінках.

У тринадцятому столітті галицько-волинський князь Данило заснував місто на (річка *Полтва*) і назвав його (ім'я) сина Лева. З (*Високий Замок*) видно всю панораму Львова.

2. Підкресліть означення.

141 Випишіть із тексту обставини, вказавши, якими частинами мови вони виражені. Поясніть правопис прислівників.

Одеса — південні морські ворота держави. Місто розташоване на північно-західному узбережжі Чорного моря. Чудова морська гавань та архітектура Одеси завжди приваблювали туристів. Багато їх приїздить навесні та влітку.

142 Напишіть коротку розповідь про своє рідне місто чи село. Підкресліть у реченнях головні та другорядні члени.

143 Складіть речення за схемами.

1. _____ .
2. _____ .
3. _____ .
4. _____ .

 / ПЕНЗЛЕМ, / СЛОВОМ

144 1. Прочитайте текст. Перекажіть. Як зміниться зміст тексту, якщо ви не будете використовувати в реченнях означень?

А якого кольору слова?

Тихесенько вимовляю слово «зелений», і постає переді мною все зелене, і я вже чомусь не сумніваюсь, що й саме це слово зеленого кольору. Вимовляю слово «мама» — і ввижається мені добра її усмішка, каре іскристе мерехтіння в очах, ласкаве звучання голосу. Жоден колір, либонь, не пов'язується з її образом, тільки

здається, наче сяє чимось золотистим від очей, вишневим од губ, яблуками-антошівками від рук — і за всім цим щемко постає слово «рідна», яке, здається, саме зовсім позбавлене кольору, а тільки дороге воно, ніжне, хвилююче, мов усі кольори разом узяті.

А слово «осінь» — жовте, бо восени дозрівають усі грушки в нашому садку, всі яблука. Спершу вони світяться поміж листям молодесеньким жовтим полум'ям, потім починають потроху падати на землю, згодом усе рясніше... А одного дня залишається на гіллі саме тільки жовте, недогоріле листя.

Слово «осінь» туге й жовте, наче віск.

Слово «пролісок» — біле, і чомусь од нього пахне сніжком, який починає танути, і гострою весняною землею, і торішнім перепрілим листям. Слово «зозуля» якесь ніжне, зелененьке, мов пух на вербах, бо коли зозуля починала кувати в цьому році, то зелень на деревах була молода й свіжа, а вербовий цвіт опадав на воду, і здавалось, що вода зацвіла ніжним смарагдовим пушком.

Над подвір'ям пролетіла ворона, пронесла в дзьобі галузку, я подумав, що то вона понесла своє чорне слово. Бо слово «ворона» — чорне (За Є. Гуцалом).

2. До одного з фрагментів тексту підготуйте малюнок.

- 145 1. Спишіть текст. Підкресліть головні й другорядні члени речення.

Язык до Києва доведе

Столиця Київської Русі Київ була відома своїми церквами й монастирями, палацами та бібліотеками. Сюди йшли люди вчитися і молитися, служити й торгувати. Далеко за межами держави лунала слава про Київ. До нього можна було дійти, навіть не знаючи дороги, а тільки розпитавши про неї.

2. Поясніть значення вислову «Язык до Києва доведе».

§ 16 Речення з однорідними членами

Запам'ятаймо!

Однорідними можуть бути підмет, присудок і другорядні члени речення. Однорідні члени речення вимовляються з перелічувальною інтонацією.

Наприклад: Під березами росли сирійжки, грузді, лисички. Веселка утворюється, міниться, виграє барвами.

У городі бабуся садила картоплю, капусту, огірки, цибулю, квасоллю.

Серед зелених луків текла повновода, глибока, але тиха й ласкава річка.

Вранці, удень і увечері чути пташині серенади в міських парках.

ОДН

РІДНІ

146 Спишіть текст, знайдіть однорідні члени речення, підкресліть їх.

Іван Петрович Котляревський народився і творив у Полтаві. Його «Енеїда» і «Наталка Полтавка» досі полонять читача іскрометним гумором. Із Полтавою пов'язане життя і Панаса Мирного, і Юрія Кондратюка, й інших відомих людей.

147 Прочитайте текст. Визначте, якими членами речення є однорідні члени.

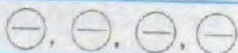
Тернопіль розташований на річці Серет. За легендою, назва міста походить від назви тернового поля. Стара українська архітектура збережена в таких пам'ятках, як Старий Замок, Воздвиженська церква, церква Різдва Христового. У місті бували Іван Франко, Василь Стефаник, Микола Лисенко.

148 Складіть і запишіть по одному реченню з однорідними підметами, присудками, додатками, означеннями, обставинами.

Запам'ятаймо!

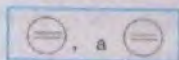
Між однорідними членами речення ставимо коми, якщо:
1) однорідні члени не з'єднані сполучниками.

Наприклад: Київ, Черкаси, Запоріжжя, Херсон розташовані на берегах Дніпра.

2) однорідні члени з'єднані сполучниками *а*, *але*, *та* (у значенні *але*).

Наприклад: Цього літа ми мандрували в Карпатах, а не дивилися на ці чудові гори по телевізору.

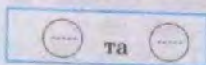
3) однорідні члени з'єднані повторюваними сполучниками *і, й, та* (у значенні *і*), *або, чи*.

Наприклад: Улітку ми відвідали і Феодосію, і Ялту, і Судак.

Якщо між двома однорідними членами речення стоїть неповторюваний сполучник *і, й, та* (у значенні *і*), *або, чи*, кому між ними не ставимо.

Наприклад: Суми розташовані на берегах Псла та Сумки.

149 Спишіть текст, розставте розділові знаки між однорідними членами речення.

Там, де сходяться річки Харків Лопань та Уда, постало місто Харків. У ньому жили працювали і Г. Квітка-Основ'яненко і П. Гулак-Артемівський і П. Грабовський. Тепер це — один із найбільших індустріальних наукових і культурних центрів країни. Харків славиться бібліотеками. Так, наприклад, Харківська наукова бібліотека імені Володимира Короленка — друга в Україні за кількістю книжок. Щорічно до бібліотеки надходить до сімдесяти тисяч документів (книжок журналів газет електронних документів тощо).

150 Випишіть із підручника української літератури 5 речень з однорідними членами. Поясніть розділові знаки.

151 Виберіть речення, у якому правильно розставлені розділові знаки між однорідними членами.

1. Молоді листочки з'явилися на березі, клені, липі.
2. На весняному небі пливли рожеві білі сіруваті хмарки.
3. Першими з'явилися підсніжники, крокуси, і проліски.
4. У неділю ми збиралися піти, або в кіно, або в театр, або на виставку.

152 Знайдіть у тексті однорідні члени речення.

Питається, звідкіль я прийшов та що знайшов. Ходив я десь-то та знайшов дещо, та коли я що або абощо, то нехай мені абищо. От що, а не то що, а ви кажете, що я там що чи абищо! Нехай мені бозна-що, коли збрехав що про що або нащо!

153 Прочитайте віршовані рядки. Відновіть розділові знаки між однорідними членами речення. Спишіть.

1. Я чую рідну мову українську
На вулицях майданах і вітрах (*Г. Булах*).
2. У мові пісенній — і радість і щастя (*В. Вихрущ*).
3. В кожній мові — квітіння конвалії
Гуркіт грому і гомін діброви (*М. Єременко*).
4. Мово рідна!.. Без тебе кругом
Зачужіли і небо і води (*Й. Дудка*).

154 1. Прочитайте прислів'я та поясніть їх значення.

1. Багато знай та ще й питай. 2. Голкою та плугом хата стоїть.
3. Карасі та зайці заведуть у старці. 4. Упертість та труд усе перетруть.
5. Учителя та дерево пізнають із плодів. 6. Сидячи й лежачки заробила сережечки.

2. Побудуйте схеми речень з однорідними членами (зразки схем дивіться в рубриці «Запам'ятаймо!» с. 68–69).

155 1. Спишіть текст, доповнюючи речення однорідними членами. Потрібні за змістом слова добирайте з довідки.

Термітник-кондиціонер

Коли в нашому помешканні стає душно, ... , умикаємо кондиціонер. А що в такій ситуації роблять винахідливі й ... терміти? Вони будують велетенські, ... гнізда. І ці гнізда такі великі, що тільки в надземній їх частині може вміститися слон або А складні й ... лабіринти ходів ведуть ще й під землю. Саме гніздо є природним охолоджувачем, Спочатку повітря вузькими коридорами спускається до глибоких, ... підвалів. Звідти з випарами води піднімається до «великого холу», що розташований у верхній частині гнізда. Там воно нагрівається до потрібної температури, і тільки потім поширюється по всіх «кімнатах».

Особливо глибокі лабіринти ходів у термітів, які мешкають у пустелі Сахара. Щоб забезпечити доступ вологи в гніздо, термітам доводиться «копати колодязі», ... в землю до сорока метрів (Із журналу «Професор Крейд»).

Довідка: громіздкі, верблюд, заплутані, гаряче, кондиціонером, заглиблюватися, кмітливі, темних.

2. Як змінився доповнений вами текст? Яку роль виконують у реченнях однорідні члени?

§ 17 Узагальнювальне слово при однорідних членах речення

156

Використовуючи малюнки, доберіть слова до поданих узагальнювальних назв: *птахи, тварини, квіти*.

Запам'ятаймо!

Однорідні члени речення можна об'єднати спільною назвою — узагальнювальним словом. Узагальнювальне слово є тим самим членом речення, що й однорідні члени.

Наприклад: Летять великі птиці: орли і соколи, зозулі і шпаки (Б. Грінченко). Слово *птиці* — узагальнювальне, виконує роль підмета.

157

Доберіть до кожної з поданих груп слів спільну назву (узагальнювальне слово).

Десна, Дніпро, Рось, Сула.

Верба, дуб, каштан, клен, липа.

Маслюк, опеньок, підберезник, сиріжка.

Запам'ятаймо!

Узагальнювальне слово може стояти безпосередньо перед однорідними членами речення. Тоді між узагальнювальним словом і однорідними членами речення ставимо двокрапку.

Наприклад: У червні садок прикрашали барвисті квіти: півонії, півники, ромашки, маки.

Між узагальнювальним словом і однорідними членами речення можуть стояти інші члени речення. Тоді двокрапку ставимо перед першим однорідним членом речення.

Наприклад: Усе було в холодному затінку: сад, степ, двір (Ю. Мушкетик).

Узагальнювальне слово може стояти після однорідних членів речення. Тоді між однорідними членами речення та узагальнювальним словом ставимо тире.

Наприклад: Яскраву зелену траву, різнобарвні лугові квіти, кущі верболозу — усе це можна побачити на картинах Степана Васильківського.

158

1. Складіть і запишіть речення з поданими групами слів (однорідними членами речення — назвами предметів живої природи) та узагальнювальними словами. Зверніть увагу, що названі рослини, тварини та птахи занесені в Червону книгу.

Конвалія, пролісок, ряст, сон-трава (квіти).

Зубр, лось, олень (тварини).

Лебідь, пугач, чорний лелека (птахи).

2. Що вам відомо про Червону книгу? Поміркуйте, чому потрібно берегти природу.

159

1. Спишіть текст, поясніть уживання розділових знаків. Числівники запишіть словами.

У Києві є 46 заповідних територій: парки, ботанічні сади, дендрологічний парк, зоопарк. Місто прикрашають понад 165 тисяч видів різних дерев: каштанів, беріз, тополь, кленів. На бульварах, алеях, у скверах столиці України росте безліч квітів: троянд, тюльпанів, жоржин, айстр, маргариток.

2. Перебудуйте речення так, щоб узагальнювальне слово стояло після однорідних членів. Запишіть речення.

160

1. Складіть речення про живу природу. Уведіть у них однорідні члени речення за поданими схемами, де УС — узагальнювальне слово.

УС: (), (), ()

(), (), () — УС

УС: () і ()

() або () — УС

УС: і (), і (), і ()

(), (), () — УС

Це цікаво!

161

1. Прочитайте уривок із вірша. Зверніть увагу на кому, що стоїть перед першим єднальним сполучником *і*.

Любіть травинку, і тваринку,
і сонце завтрашнього дня,
вечірню в попелі жаринку,
шляхетну інохідь коня.

Л. Костенко

Кома перед першим єднальним сполучником *і* в цьому вірші відіграє особливу роль. Вона разом із сполучником підсилює значення кожного слова, увиразнює думку автора. Два подібні за звучанням слова *травинка* та *тваринка* — назви двох різних світів, рослинного та тваринного. Ми маємо замислитися про долю всього живого на нашій землі.

Усміхнімось!

2. Спишіть уривок вірша, підкресліть однорідні члени речення.

— Тату, я зловив ведмедя!
— То веди його сюди.
— Не ведеться-бо!
— То держи його.
— Не держиться-бо!
— То пусти його.
— Він мене не пускає!

Народна творчість

162

- Спишіть текст, розставляючи розділові знаки, підкресліть однорідні члени речення й узагальнювальні слова.

Природа — чудодійне джерело яке живить людину. Однак нам доводиться багато працювати обробляти ґрунт добувати корисні

копалини прокладати дороги. Ми вміємо вже запускати ракети, створювати нові моделі автомобілів і вдосконалювати комп'ютери. Та це не завжди безболісно для природи. Вона потребує уваги захисту й розумного ставлення.

163 1. Прочитайте народну байку.

Ходила свиня лісом, годувалася жолудями з великого дуба. Наїлася жолудів і почала підривати корінь у дуба.

— Нащо ти рєш? — каже дуб. — Там моє коріння: як підриєш, то я засохну.

— То й сохни! — відказує свиня. — Хіба мені що? Мені аби жолуді!

— Та жолуді ж із мене! — каже дуб.

А свиня не слухала й щодня рила під дубом яму, аж поки дуб не засох.

2. Поясніть головну думку байки. Свої міркування запишіть, використовуючи речення з однорідними членами.

164 Спiшіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. У річках ставках та озерах України водиться така риба короп карась лящ плітка окунь судак лин щука й сом. 2. У густих дібровах справжнє пташине царство зяблики дрозди зорянки синиці солов'ї. 3. А в лісах можна зустріти хижаків лисицю вовка ласку тхора.

165 1. Напишіть твір-мініатюру (5–7 речень) на тему «Ліси мої, гаї мої священні!» (Л. Костенко).

2. Доберіть до узагальнювального слова *ліс* вужчі поняття.

§ 18 Звертання. Роль звертань у реченні

Запам'ятаймо!

Звертання називає того, до кого звертаються.

Наприклад: Вийди, вийди, сонечко, на дідове полечко! (Народна творчість).

Звертання не є членом речення.

Звертання може бути *непоширеним* і *поширеним*, якщо при ньому є пояснювальні слова.

Наприклад: Молодий козаче, чого зажурився? (*Народна творчість*).

Звертання може стояти на початку, у середині та в кінці речення.

Звертання відокремлюється комами. На початку речення звертання може відокремлюватися знаком оклику, якщо вимовляється з окличною інтонацією.

В українській мові звертання має форму кличного відмінка.

166

Розгляньте малюнок. Відтворіть можливі форми звертання між членами родини.

167

1. Прочитайте речення, знайдіть звертання, обґрунтуйте розділові знаки. Наведіть приклади поширених і непоширених звертань.

1. Колиш мене, бабко, колиш, куплю тобі калач за гріш. 2. Ой спи, діду, до обіду, спечу коржик із посліду. 3. Ой ти, зайку, наш зайку, віддай нам ти тую ляльку для синочка на забавку (*Народна творчість*).

2. Прочитайте. Випишіть звертання.

— Ой ковалю, ковальочку,
Підкуй мені чобіточки!

— Почекай-но, Іваню,
Нехай вугля розпалю.

— Куй, куй чобіток,
Подай, діду, молоток.
Не подаси молотка —
Не підкую чобітка.

Народна творчість

168

Складіть речення, використавши подані слова як звертання, що стоять на початку, у середині та в кінці речення.

Сергій, батько, друг, козак.

Пригадаймо!

Іменники на зразок *мама, Микола, Катря, Марія, бабуся* (із закінченнями *-а, -я* в називному відмінку) в кличному відмінку мають такі закінчення:

- о *мамо, Миколо, Ларисо, подруго;*
- е *Катре, зоре, земле, пісне;*
- є *Маріє, Надіє, Соломіє, мріє;*
- ю *бабусю, матусю, Олю, Ганнусю.*

Іменники на зразок *тато, Богдан, хлопець, лікар, водій* (із нульовим закінченням і закінченнями *-о, -е* в називному відмінку) в кличному відмінку мають такі закінчення:

- у *тату, сину, товаришу, дядьку;*
- е *Богдане, хлопче, друже, брате;*
- ю *лікарю, водію, секретарю, учню.*

Іменники на зразок *ніч, радість, Любов, осінь* (із нульовим закінченням у називному відмінку) в кличному відмінку мають таке закінчення:

- є *ноче, радосте, Любове, осене.*

169

1. Спишіть. Підкресліть головні та другорядні члени речення.

1. Чорногузе, дядьку,
Зроби мені хатку,
І ставок, і млинок,
І цибулі грядку!

2. Мавко, мавко,
Ось тобі полинь,
А мене покинь.

3. Дощику, дощику,
Припечи, припечи,
А я буду у куточку
На печі, на печі.

Народна творчість

2. Випишіть іменники, що мають форму кличного відмінка. Поясніть їх закінчення.

170

Складіть речення з поданими звертаннями, щоб вони стояли на початку, у середині й у кінці речення.

Соловейку. Мій рідний краю. Шановна громадо. Любі друзі.

171 Вивчіть скороговку, назвіть звертання.

Мудра Марина журила Мартина: «Ти, Мартине, не мартинь, Мартиніві жарти кинь!»

172 Складіть і запишіть речення, у яких подані слова є: а) звертанням; б) другорядними членами речення; в) головним членом речення.

Дитина, мова, пісня, світ.

173 1. Налишіть листівку-запрошення для друзів на свій день народження за зразком.

Зразок

Дорога Марічко!

У цей незабутній день мені буде сумно без тебе смакувати святковим тортom, морозивом, переглядати улюблені мультики. Я так хотів би (хотіла б) бачити поруч справжнього друга.

Чекаю на тебе 23 жовтня о 15-00 за адресою: вул. Короленка, 12, кв. 129.

2. Перетворіть жартівливий текст запрошення на серйозний, офіційний.

174 Розгляньте малюнки. Використовуючи звертання, складіть і розіграйте за одним із них діалог. Запишіть репліки цього діалогу.

§ 19 Ознайомлення з найуживанішими вставними словами

175

Прочитайте речення. З'ясуйте, що виражають виділені слова. Поясніть, яких відтінків набуває завдяки їм висловлена в кожному реченні думка.

Жовтий і блакитний кольори є символами життя та миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **напевно**, символами життя та миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **безперечно**, символами життя та миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **на мою думку**, символами життя та миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **як відомо**, символами життя та миру.

Запам'ятаймо!

Вставні слова — це слова, що виражають ставлення мовця до висловлюваного.

Вставні слова можуть виражати різні відтінки почуттів мовця.

Вставні слова не є членами речення.

На письмі вставні слова виділяються комами.

Розгляньте схеми, у яких вставні слова (ВС) стоять у середині, на початку та в кінці речення.

Гербу України, справді, понад тисячу років.
початок речення, **ВС**, кінець речення.

Справді, Гербу України понад тисячу років.
ВС, кінець речення.

Гербу України понад тисячу років, справді.
початок речення, **ВС**.

Найуживаніші вставні слова

Що виражають	Вставні слова	Приклади
Упевненість	звичайно, безперечно, безумовно, справді	<i>І справді, Земля кругла, як глобус.</i>
Непевненість	очевидно, здається, може, мабуть, певно	<i>Здається, сад повесні завітатиме на щастя усім і добро (Л. Забашта).</i>
Різні почуття	на щастя, на радість, дивна річ, на жаль, на біду, на сором, що й казати	<i>На щастя, тихий вечір йде (Б. Лепкий).</i>
Джерело повідомлення	по-моєму, кажуть, гадаю, як відомо, за словами...	<i>Кажуть, Балтійське море виливає шматки бурштину.</i>
Порядок викладу думок	по-перше, по-друге, по-третє, отже, наприклад, нарешті	<i>Літо бабине вгорі, отже, осінь на порі (О. Пархоменко).</i>
Увічливість	вибачте, будь ласка, прошу вас, дозвольте, якщо ваша ласка, даруйте	<i>Будь ласка, зупиніть на наступний зупинці (прохання в транспорті).</i>

- 176** 1. Прочитайте текст. Випишіть речення зі вставними словами.

Національний прапор України — це жовто-блакитний стяг. Він, як відомо, має досить давнє походження. Ці два кольори на гербах і прапорах нашого славного народу використовували, безперечно, не лише за часів козацької вольності, а й за княжої доби.

2. Поясніть, що виражають вставні слова.

- 177** Спишіть текст, увівши в речення замість крапок відповідні вставні слова з довідки.

Чому саме жовтий і блакитний кольори вибрали українці для свого прапора?

Жовтий колір — це ... колір пшеничної ниви, ... колір зерна, що дарує життя всьому суццю на землі. Жовтий колір — ще ... колір жовтогарячого сонця, без лагідних променів якого ... не дозрів би, не заколосився б життєдайний хліб.

А блакитний, синій колір про що нам говорить? Це ... колір ясного, чистого, мирного неба. Це ... колір цариці-води.

Тому ... народ України вибрав поєднання жовтого й блакитного кольорів для свого національного прапора.

Довідка: по-перше, по-друге, безумовно, мабуть, звичайно, справді, безперечно.

178 Спийшіть текст, виділяючи вставні слова комами.

Золотий тризуб на блакитному тлі як символ влади — дуже давній знак. Його використовували ще за часів Київської Русі. Отже нашому гербу понад тисячу років.

Дивна річ чому саме тризуб вважають гербом України? Мабуть тому, що число «три» завжди вважали числом казковим, чарівним. А ще можливо в тризубі відображено триєдність життя: батько — мати — дитина. Вони символізують силу, мудрість і любов.

Це цікаво!

Деякі слова бувають лише вставними: *мабуть, по-перше, по-друге, щоправда, отже.*

Не бувають вставними слова: *навіть, майже, приблизно, принаймні, особливо.*

Бувають вставними словами або членами речення: *правда, кажуть, може, здається, на щастя.*

179 Складіть і запишіть речення за зразком, у яких подані слова виступали б то вставними, то членами речення.

Зразок. Ця байка вам в пригоді, може, стане (Л. Глібов).

Сірий вовк може бігти зі швидкістю до 90 км за годину.

Здається, кажуть, може, на щастя.

180 Спишіть текст. Вставні слова підкресліть.

Національний гімн України — це, як відомо, урочиста пісня, символ нашої державної єдності. Запам'ятайте, його написали поет Павло Чубинський і композитор Михайло Вербицький понад століття тому. На превеликий жаль, у народній пам'яті збереглася тільки одна поезія Павла Чубинського, та, на щастя, саме вона припала до серця всім українцям.

Це цікаво!

Є в українців урочисті, величні пісні. Їх співають і слухають, як і Державний гімн України, стоячи. Це «Молитва за Україну», «Ой у лузі червона калина» і відома пісня на Шевченкові слова «Рече та стоїє Дніпр широкий».

181 Дайте відповіді на запитання.

1. Яке слово називається *вставним*?
2. Яку роль відіграють вставні слова в реченні?
3. Які розділові знаки ставляться при вставних словах?
4. Чи є вставні слова членами речення?

182 1. Прочитайте текст. Знайдіть у реченнях вставні слова. Ви помітили, що всі вони не відповідають змісту речень. Замініть вставні слова відповідно до змісту речень.

Англійський фізик Ньютон, як повідомила метеослужба, ще з дитинства мав корисну звичку — гуляти на свіжому повітрі. Телевізор, будь ласка, ще не винайшли, тому часу він мав, на жаль, удосталь.

— По-перше, непоганий хлопець цей Ньютон, — говорили сусіди. — Але, по-друге, чому він увесь час тиняється на вулиці без діла?

— Як це без діла?! — здивувався Ньютон. — Я, бувало, думаю!

— Тоді скажи: чому яблуко падає не вбік чи вгору, а просто донизу — на землю?

Ньютон, на диво, погуляв ще трішечки, відпочив і відкрив закон всесвітнього тяжіння.

2. Запишіть виправлений текст.

183 1. Прочитайте текст.

Як зберегти поставу

Вісім із десяти школярів мають порушення постави. Це наслідок неправильного тривалого сидіння за партою. Щоб переконатися в цьому, достатньо поглянути на дітей у шкільному коридорі: майже всі сутуляться, у багатьох випинаються лопатки, опущені плечі.

Причини сутулості зрозумілі: учні не стежать за правильною поставою, коли сидять за партою. Результат сумний: при сильному

відхиленні грудного відділу хребта лікарі діагностують кіфоз («горб»), а при викривленні вбік — сколіоз.

Учні швидко втомлюються й відчувають напруження в спині та попереку. Щоб цього не сталося, необхідно дотримуватися певних правил. За партою потрібно сидіти прямо, не навалюючись на неї. Вона має відповідати зростові учня. Ступні мають стояти на підлозі. Спина — спиратися на спинку стільця. Руки потрібно тримати на парті, а голову — прямо.

2. Складіть і запишіть на основі поданого тексту поради для молодших школярів, як зберегти поставу. Використайте вставні слова.

§ 20 Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком

Запам'ятаймо!

За будовою речення поділяються на прості та складні. Просте речення має одну граматичну основу. Складне речення містить дві або більше граматичних основ.

Порівняйте

Природа налаштовується
на зимовий спочинок.

(Просте речення, бо має одну граматичну основу).

Останній місяць осені має
нестійкий характер, ліс
стає незатишним, природа
налаштовується на зимовий
лад. (Складне речення, бо
має три граматичні основи).

Прості речення, що входять у складне, поєднуються:

- а) сполучниками *і (й), а, та, але, зате, щоб, тому що*;
- б) словами *коли, який, де*;
- в) інтонаційно, без сполучників.

Між частинами складного речення ставиться кома.
Наприклад: Садок був уже пожовклий, товстий шар зовсім жовтого листа лежав долі. Повітря було повне вогкості, і дощ мов збирався щохвилини (Б. Грінченко).

184 Прочитайте текст. Вилишіть складні речення.

Листопад — одинадцятий місяць року й останній місяць осені. У листопаді незатишні, непривітні парки, сквери, бо осінні дощі й вітри гуляють у них. Природа завмирає, і все навколо чекає зими.

185 Спишіть вірш. Підкресліть головні члени в складних реченнях.

Як швидко літо пролетіло!

Як швидко літо пролетіло!	Вітрець не віє вже тепленько, —
Прийшла осіння пора,	Жене понурії хмарки.
Немов на крилах полинуло	Посох горошок на городі,
Кохане літечко з двора!..	Мачок вже цвіт давно згубив,
Садок марніє потихеньку,	Високий соняшник на грядці
Пожовклі падають листки,	Журливо голову схилив.

Олена Пчілка

186 1. З кожної пари простих речень утворіть складні. Запишіть їх. Підкресліть головні члени речення.

1. Листопад в Україні не завжди збігається з початком падолисту. Така назва більше пасувала б жовтню.

2. За часів Київської Русі листопад називали груднем. Сучасний грудень мав назву студень.

3. У листопада напихваті і віз, і сани. Листопад — вересню онук, жовтню — син, а зимі — рідний брат.

2. Поясніть, як ви розумієте народні вислови про листопад.

187 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Запишіть складні речення, підкресліть у них головні та другорядні члени речення.

На восьме листопада припадає день святого Дмитрія. Це свято здавна шанували в народі, оскільки воно завершувало хліборобський рік. За народними уявленнями, цей святий замикає землю й надає зимі право господарювати на ній. Ключі він тримає при собі, доки за ними не приїде верхи на білому коні весняний Юрій (шостого травня — день святого Юрія). За цим днем у давнину визначали, якими будуть літо та зима, урожай, приплід худоби (За В. Скуратівським).

188 1. Чому народ склав такі прислів'я про останній місяць осені?

Листопад стелить землю листям, а грудень — снігом.

Листопад уриває дні, а накликає ночі.

Листопадовий день — із заячий хвіст.

У листопаді голо в саді.

Листопад — не лютий, проте спитає, чи одягнутий, чи взутий.

2. Складіть і запишіть невеликий твір про листопад, використовуючи схеми речень.

_____, а _____.

_____, але _____.

_____, і _____.

з якою метою?

_____, щоб _____.

коли?

_____, коли _____.

Довідка: _____ — частина складного речення;

_____ — частина складного речення, до якої можна поставити питання від іншої частини.

189 Прочитайте слова, правильно наголошуючи їх.

а́ра́хіс	добу́ток	ле́гкий
но́вий	па́ртёр	по́друга
по́милка	то́нкий	ці́лий
ви́падок	кіломе́тр	літо́пис
оди́на́дцять	пі́знання	По́лта́вщина
предме́т	ху́тро	чоти́рна́дцять
горо́біна	озна́ка	при́ятель
одна́ковий	спі́на	гурто́житок

190 Запишіть казку з журналу «Пізнайко», замінивши малюнки словами. У складних реченнях підкресліть граматичні основи, визначте, якими частинами мови вони виражені.

Тасмиця старого млина

Жив собі , і був у нього . Та ніколи жоден із зерном не під'їжджав до .

А млин чомусь працював тільки , і тоді густі закривали його. От одна намовила підгледіти, що ж меле насправді. І коли пішов у по , прокралися до й побачили чотири величезних . В одному було повнісінько , у другому — та , у третьому — безліч , а в четвертому — .

Зрозуміли , що той чарівний, а звуть **Р** .

191

1. Прочитайте текст. Підготуйте письмовий переказ, використовуючи прості та складні речення.

Красиві слова і красиве діло

Серед поля стоїть маленька хатка. Її побудували, щоб у негоду люди могли сховатися й пересидіти в теплі.

Одного разу серед літнього дня захмарило і пішов дощ. А в лісі в цей час було троє хлопців. Вони сховалися в хатинці й дивилися, як з неба ллє мов з відра.

Коли це бачать, до хатинки біжить ще один хлопчик, незнайомий. Мабуть, з іншого села. Одежа на ньому мокра як хлющ. Він тремтить від холоду.

І ось перший з тих хлопців, що сиділи в сухому одязі, сказав: — Як же ти змок на дощі! Мені жаль тебе...

Другий теж промовив красиві слова:

— Як страшно опинитися в зливу серед поля. Я співчуваю тобі...

А третій не промовив жодного слова. Він мовчки зняв із себе сорочку і дав її змоклому хлопчикові. Той скинув мокру сорочку й одягнув суху.

Гарні не красиві слова. Гарні красиві діла (В. Сухомлинський).

2. Порівняйте свій переказ із поданим текстом. Зверніть увагу, що та сама думка може бути висловлена простим або складним реченням.

Прочитайте текст. Перебудуйте якомога більше простих речень у складні. Запишіть новий варіант тексту.

Фізична культура традиційна для українців. За давніх часів фізичні вправи були частиною українських обрядів. З часом вони перетворились у рухливі ігри й танці. Найпоширеніші українські народні танці: «Гопак», «Козачок», «Метелиця», «Аркан».

Граючи в рухливі ігри й танцюючи, ви зміцнюєте м'язи. Заняття танцями сприяє тренуванню гнучкості й рухливості суглобів. А ще ви привчаєтеся правильно дихати. Зміцнюється серце. Ви стаєте швидкими, спритними й витривалими.

Отже, танцюйте із задоволенням. Танці — корисне для здоров'я, приємне й захопливе заняття.

§ 21 Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові

Прочитайте речення. Чи ту саму думку висловлено в обох реченнях? Чи однаково її передано?

1. Козаки-запорожці говорили: «Наша хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена».
2. Козаки-запорожці говорили, що їхня хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена.

Запам'ятаймо!

Пряма мова — точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені. Пряма мова супроводжується словами автора, які вказують, кому належить пряма мова.

Наприклад

Слова автора

Василь Скуратівський пише:

Пряма мова

«На весь світ уславилася традиційна українська хата своєю опшатністю, кольоровим оздобленням, мистецькими обладунками».

Непряма мова — це чуже висловлювання, що передається не дослівно, а зі збереженням основного змісту. Непряма мова оформлюється як частина простого або складного речення.

Наприклад: Батько попросив, щоб син приніс вудки.

«Зроби хату з лободи, а в чужую не веди», — вимагала молода дружина від чоловіка. «Своя мазанка ліпша від чужої світлиці», — відмовляв дід онукам, які запрошували жити до себе. І молода господиня, і старий гречкосій вважали по-справжньому рідним, надійним і затишним житлом лише свою особисту оселю. Вони слушно казали: «Чия хата, того й правда» (За В. Супруненьком).

Запам'ятаймо!

Розділові знаки при прямій мові

Речення з прямою мовою можна зобразити схематично, користуючись такими умовними позначками:

П — пряма мова — з великої букви;

а — слова автора — з малої букви;

А — слова автора — з великої букви.

Лис подумав: «Сьогодні гарна пора для полювання».

А : « **П** ».

Лис перший заговорив до звірів: «Любі мої, не бійтеся мене!»

А : « **П** ! »

Звірі зраділи: «Так ти будеш нашим царем?»

А : « **П** ? »

«Так, дітоньки», — сказав поважно Лис Микита.

« **П** », — **а**.

«От добрий і премудрий цар!» — вигукували звірі.

« **П** ! » — **а**.

«Як це йому вдалося нас одурити?» — питали один в одного звірі.

« **П** ? » — **а**.

195 Спишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки.

Символом України стала біла хата. Особливо урочистим було заселення нової хати. Її обси́дали зерном на багатство, маком — проти нечистої сили; проти злих сил заносили кропиву лопух освячену вербу.

Входячи в нову оселю з хлібом-сіллям в руках, господар казав: Дай же нам Боже в добрий час у новий дім увійти, хліб-сілля унести! Бережи Боже цю хату від грому і грози, і поту, і великого клопоту! Так освячували нову хату (За В. Суррунєнком).

Усміхнімось!

196 Прочитайте текст. Складіть і запишіть розповідь, використовуючи речення без прямої мови.

Учителька пояснила учням пряму мову.

— Розкажи, як ти засвоїв, — просить вона Вову.

Той підвівся, посопів, упер очі в раму.

— Тому мова ця пряма, що пишеться прямо (Л. Куліш-Зіньків).

197 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з прямою мовою.

На весь світ уславилася традиційна українська хата своєю опатністю, кольоровим оздобленням, мистецькими обладунками. Став уже крилатим Шевченків вислів: «Неначе писанка село!» Не тільки на свята, а й у будні господарі, як правило, білили хати. Археологічні розкопки в Києві підтверджують, що білили оселі ще в десятому-одинадцятому століттях. Німецький географ Й.-Г. Коль писав: «Українці живуть в охайних хатах, які начебто усміхаються до тебе. Господині раз на два тижні білять житло. Чепурні хати в Україні нагадують свіжовибілене полотно» (За В. Скуратівським).

2. Випишіть із підручника «Українська література» 3–4 вислови Т. Шевченка, оформіть їх як речення з прямою мовою.

198 Складіть речення за схемами.

- 199 1. Прочитайте прислів'я. Виберіть два і запишіть за зразком.

Зразок. Український народ стверджує: «Чужа хата не гріє».
Український народ стверджує, що чужа хата не гріє.
«Чужа хата не гріє», — стверджує український народ.

1. Ліпша своя найгірша хата, ніж чужа найпрекрасніша пала-
та. 2. Своя хата — своя правда. 3. Хоч і в брата, та не своя хата.
4. Дорогая та хатка, де родила мене матка. 5. Чужа хата не гріє.
6. Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки — хата. 7. Де багато
господинь, там хата неметена.

- 200 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з прямою мовою. Під-
кресліть слова автора. Намалуйте схему цього речення. Поясніть
уживання розділових знаків при прямій мові.

Дзьоб-компас

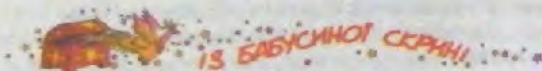
Уміння голубів знаходити дорогу додому помітили ще в Ста-
родавньому Єгипті. Від'їжджаючи в дорогу, мандрівник не за-
бував брати із собою приручених голубів. Коли треба було від-
правити звістку близьким, він прив'язував послання до птаха й
відпускав його. Крилатий листоноша одразу повертався. «Невже
в цих птахів така надзвичайна зорова
пам'ять?» — дивуються люди. Саме так,
але безпомилково орієнтуватися на міс-
цевості їм допомагає магнітне поле
Землі. «У дзьобі голуба міститься маг-
нетит — мінерал із сильними магніт-
ними властивостями», — стверджують
науковці. Про дзьоб голуба можна по-
чути таку думку: «Його дзьоб дуже
нагадує магнітну стрілку компаса, яка
завжди вказує на північ» (Із журналу
«Професор Крейд»).

2. Перебудуйте речення з прямою мовою в речення з непрямою мо-
вою. Запишіть перебудовані речення.

- 201 Розкажіть один одному про своє помешкання (по 3–5 речень). Запи-
шіть розповідь співрозмовника, використовуючи речення з прямою
та непрямою мовою.

§ 22 Діалог. Тире при діалозі

202 Прочитайте. З'ясуйте, скільки осіб бере участь у розмові.

Дмитрик. Бабусю, ми були сьогодні в музеї і бачили фігури кам'яних баб. Їх привезли туди з наших південних степів. Уявляєш, їм уже дев'ять чи десять століть!

Яся. На деяких я побачила разки намиста. Не справжнього, а висіченого з каменю.

Бабуся. До каміння в наших далеких пращурів була особлива увага. Камінню поклонялися, його боялися, йому приносили жертви. За давніми народними віруваннями, каміння могло народжувати людей, а люди могли перетворюватися на каміння.

Яся. То, може, ці кам'яні баби — люди, перетворені на каміння?

Бабуся. Таке, очевидно, буває тільки в казках. Але в нашій мові є багато цікавих висловів. У них згадують нібито про каміння, а насправді говорять про характер людини. Кажемо, що хтось має *кам'яне серце*, тобто це про байдужу, нечуйну людину, яка не відгукується на чужий біль.

Дмитрик. Я ще чув: «Вона *закам'яніла*».

Бабуся. Так кажуть, коли хтось дуже злякався, почув страшну звістку.

Яся. У кам'яних баб серця не було, але, мені здається, вони відчували час — усі віки, які проминули на цій землі.

Запам'ятаймо!

Діалог — це різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб. Може супроводжуватися словами автора.

Діалог складається з реплік.

Репліка — це вислів одного з учасників розмови.

Кожна репліка пишеться з нового рядка, без лапок, перед нею ставиться **тире**.

Якщо перед реплікою в діалозі є слова автора, ставляться ті самі розділові знаки, що й при прямій мові.

203 Спишіть текст, розставляючи розділові знаки. Підкресліть слова автора. Поясніть, якими розділовими знаками відокремлюються репліки.

Повертаємось із Наталочкою з прогулянки. Небо безхмарне, усе всипане зорями.

Питаю

Хочеш Наталочко я тобі дістану найкращу зірочку

Відповідь її мене здивувала

Не хочу

Чому

Бо як її зняти з неба, то вона не буде зіркою...

204

Прочитайте діалог. Визначте кількість реплік у діалозі. Спишіть, ставлячи тире перед кожною реплікою.

Стоїть і гірко плаче Надя:

Віддайте булку з маслом, дядю!

Та я ж не брав, дівчатко миле...

А ви на неї, дядю, сіли!

Г. Войко

205

1. Прочитайте текст за особами.

— Мамо, дай цукерку!

— Візьми собі жменю.

— О, то краще ти дай, у тебе жменя більша.

2. Запишіть, замінивши діалог реченнями з прямою мовою. Уведіть у речення слова ввічливості.

206

Запишіть подані речення у формі діалогу.

Андрійко запитав у мами, чи пам'ятає вона вазу, яку передають у їхній родині від покоління до покоління. Мама відповіла, що пам'ятає. Хлопчик на це зауважив: «А моє покоління її щойно розбило».

Усміхніться!

Мама намагається якомога раніше навчити Наталочку читати. Бабуся — лічити, виконувати арифметичні дії. І ось написали слово «ма-ма».

— Прочитай, Наталочко.

Довго дивилася дівчинка на літери і, помовчавши, випалила:

— Два «м» і два «а»!

207 Запишіть веселий діалог із власного життя.

208 Випишіть діалог з української народної казки. Поясніть розділові знаки.

209 Прочитайте текст. Уявіть, що ви — учасники театрального гуртка. Розподіліть між собою ролі режисера, автора, птахів, Сороки, Зозулі, Пугача, Болотяного Бугая, Лисенят. Поставте сценку, дотримуючись інтонації, що відповідає кожній ролі.

Якось насварилися птахи на відомих лісових балакунів:

— Хоч би хвилинку помовчали! А то Сорока цілісінький день скрекоче — плітки переказує, Зозуля все перераховує — та часом і помиляється. Пугач уночі лякає, спати не дає. А Болотяний Бугай у річку дзьоба пустить і гуде так, що аж на тому боці чути!..

Засоромилися балакуни. Зібралися докупи та й кажуть:

— І ми мовчати вміємо. Відтепер аж доки нас не покличете, ми ані пари з дзьобів...

І коли сонечко за ліс покотилося, Сорока, Зозуля, Пугач усілися на сосну, а Болотяний Бугай — поблизу річки, в очереті, і замовкли.

Аж тут із нори під сосною вилізли руді Лисенята та й почали гратися — борюкаються, один одного наздоганяють, ще й голос вчаться подавати — гавкають тоненько, повискують, мов щенята.

Пугач не втерпів, витріщив свої банькати очі:

— Пугу! Пу-гу-у! Ану геть звідси, не заважайте нам мовчати! Почувши це, Болотяний Бугай аж ревонув спересердя:

— Що ти за птах, Пугачу! Одразу порушив слово.

А Зозуля швидко перерахувала:

— Ку-ку! Ні, не один, це ви обидва розбалакалися. Ку-ку!

Тоді Сорока, що спостерігала за цим із сосни, аж заскрекотіла в захваті:

— Лише мені одній вдалося промовчати (За Ю. Яримшем).

Діалог зберігає інтонацію живої розмовної мови, емоційність реплік, у яких є вигуки, перепитування тощо — характерні ознаки природного побутового спілкування.

1. Прочитайте текст. Поміркуйте, чому заплакала мама. Якими б мали бути репліки Андрійка, щоб діалог між ним і мамою не змусив маму заплакати?

Андрійко прийшов зі школи й побачив заплакану матір. Він поклав книжки й сів за стіл. Чекає обіду.

— А тата відвезли в лікарню, — каже мати. — Занедужав батько.

Вона чекала, що син занепокоїться, стривожиться. Та син був незворушний, спокійний.

Мати великими очима дивилася на Андрійка.

— А нам завтра до лісу йти, — каже Андрійко. — Завтра ж неділя. Учителька наказала, щоб усі прийшли до школи о сьомій ранку.

— То куди ж ти підеш завтра? — запитала мати.

— До лісу... Як наказала вчителька.

— А серце тобі нічого не наказало? — спитала мати й заплакала (За В. Сухомлинським).

2. Запишіть діалог Андрійка і мами з придуманими вами репліками.

Запам'ятаймо!

Розділові знаки допомагають точніше передати думку й почуття.

У писемній українській мові використовують десять розділових знаків:

крапку (.),

кому (,),

крапку з комою (;),

двокрапку (:),

три крапки (...),

знак питання (?),

знак оклику (!),

тире (—),

дужки (),

лапки (« »).

Пунктуаційна помилка — це пропущений розділовий знак, зайвий розділовий знак або заміна розділового знака, якого вимагає правило, іншим знаком. Будь-яка пунктуаційна помилка змінює зміст висловлювання.

Порівняймо

Радісно зустрічай день
новий — настрій так бага-
то важить.

Радісно зустрічай день —
новий настрій так багато
важить.

Основні поняття до розділу «Відомості із синтаксису та пунктуації»

Види речень

Синтаксис — це розділ науки про мову, що вивчає будову словосполучень і речень.

Словосполучення, як і слово, називає предмет, ознаку або дію. Воно складається з головного та залежного слова. Залежне слово уточнює і конкретизує значення головного слова.

Питання

Головне слово

Залежне слово

Речення — це слово або кілька слів, пов'язаних за змістом і граматично. Речення виражає закінчену думку. Воно інтонаційно завершене.

Головні члени речення		Другорядні члени речення		
підмет	присудок	означення	додаток	обставина
хто?	що робить підмет?	який?	кого? чого? кому?	де? куди?
що?	що з ним робиться?	чий?	чому? кого? що?	звідки? коли?
	який він є? що він є?	котрий?	ким? чим? на (у)	чому? як?
			кому? на (у) чому?	

Звертання та вставні слова не є членами речення.

Звертання називає того, до кого звертаються.

Вставні слова — це слова, що виражають ставлення мовця до висловлюваного.

Пряма мова — точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені.

Діалог — це розмова двох осіб.

Завдання для самоперевірки

211 Виберіть правильну відповідь.

- Дієслівне словосполучення — це
 - українська мова
 - слухати уважно
 - дуже високо
- НЕ є словосполученням поєднання слів у рядку
 - цікава розповідь
 - читати цікаву книжку
 - ліси і гори
- За емоційним забарвленням речення поділяються на
 - прості та складні
 - розповідні й окличні
 - окличні та неокличні
- Запитання міститься в
 - питальних реченнях
 - спонукальних реченнях
 - розповідних реченнях
- У реченні *Мовчанка гнів гасить* підметом є слово
 - мовчанка
 - гнів
 - гасить
- Граматична основа речення складається з двох членів у рядку
 - Від добра добра не шукають.
 - Язик до Києва доведе.
 - Щастя завжди треба виборювати.

7. У реченні *Всяка пташка своє гніздо знає* виділене слово є
- А додатком
 - Б підметом
 - В означенням
8. Звертання в реченні є в рядку
- А Поблискують черешеньки в листі зелененькім.
 - Б Вернись, каже, хоч погляну на дочку, на сина.
 - В Вийди, вийди, сонечко, на дідове полечко.
9. Однорідні члени речення є в рядку
- А Була весна весела, щедра, мила.
 - Б Людський пісенний світ розпочинається з маминої співанки.
 - В Мама співає дитині першу пісню, мама відводить уперше до школи.
10. Складне речення
- А має одну граматичну основу
 - Б не має жодної граматичної основи
 - В має дві та більше граматичних основ
11. Пряма мова береться в
- А дужки
 - Б лапки
 - В тире з обох боків
12. Діалог — це
- А різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб
 - Б приблизно передане висловлювання певної особи
 - В складне речення

Складіть 5–6 речень за малюнками. Запишіть їх, підкресліть головні та другорядні члени речення.

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 23 Звуки мови. Голосні та приголосні звуки

Пригадаймо!

1. Як називається розділ мовознавчої науки, у якому вивчаються звуки мови?
2. Що вивчає орфоепія?
3. Що таке графіка?
4. У якому розділі мовознавчої науки вивчаються правила написання слів?

- 213 1. Прочитайте текст. Як ви розумієте зміст другого речення?

Мова — то не просто звуки, витворені відповідними м'язами відповідних органів. Це — голос народу, неповторного тембру й інтонації (Б. Олійник).

2. Поясніть схему.

- 214 Спишіть текст. Сформулюйте основну думку, використавши виділені слова.

Коли народжується дитина, вона вітає світ криком і плачем. Це її мова. Маля чує голос мами. Мамина мова — теж звуки. Згодом дитина впізнає шум вітру, шарудіння листя, цвірінькання пташок, гуркотіння грому.

Мова — потік звуків. Кожен звук, узятий окремо, нічого не означає, але зі звуків складаються слова. Слова утворюють речення, за допомогою яких ми висловлюємо свої думки.

Запам'ятаймо!

Звук — це найменша неподільна одиниця, яку ми вимовляємо та чуємо. Його творять мовні органи (язик, зуби, голосові зв'язки, губи).

В українській мові **38 звуків**:

6 голосних, які утворюються за допомогою голосу;

32 приголосних, які складаються з голосу та шуму або тільки з шуму.

Голосні звуки української мови: [а], [о], [у], [і], [е], [и], а решта — приголосні.

Звуки передаємо на письмі відповідними буквами у квадратних дужках.

Наприклад: [вода]: [в], [о], [д], [а].

215

1. Прочитайте вірш. Спишіть друге речення, визначте в кожному слові голосні та приголосні звуки за зразком.

Зразок. Жнива: [ж], [в], [в] — приголосні; [и], [а] — голосні.

Паляниця

У жнива, у день жаркий,
після косовиці,
ми збирали колоски
стиглої пшениці.
Похвалили нас батьки:
— Добре потрудились!

То ж не просто колоски —
булки погубились...
Потім ми на тік прийшли
й повесли пшеницю.
Кажуть, в полі ми знайшли
цілу паляницю.

В. Шевчук

2. Які вироби з пшеничного борошна вам відомі?

216

1. Прочитайте пари слів. Як залежить значення слова від зміни звуку?

[тут] — [кут], [кит] — [кіт], [сом] — [сам], [рак] — [мак],
[гриб] — [грип], [мити] — [лити]

2. Випишіть слова, що позначають їстівне.

3. Доберіть пари слів, які різняться одним або двома звуками, користуючись орфографічним словником. Запишіть ці пари.

217

Запишіть назви фруктів та овочів, які ви бачите на малюнку. Підкресліть букви, що позначають приголосні звуки.

218

Відгадайте загадки. Чому змінилося значення слів? Випишіть відгадані слова, підкресліть у них приголосні.

1. Мною з С у річці ловили
Те, що з Р потім зварили.
Діти ним смакували,
«Жаль, що мало», —
жалкували.
2. Люблять нас усі збирати
Після дощику в ліску,
А як перший звук забрати,
Будем плавати в ставку.

Усміхнімось!

Наварила смакоти —
Будем їсти я і ти.
А сороки і ворони
Будуть їсти ...

В. Чепурко

Морква, біб і цибулина,
Бурячок і капуста,
Ще й картопля — шусть у горщик.
Ну й смачний ми зварим ...

Л. Вознюк

219

1. Прочитай текст. Випишіть слова з одним, двома, трьома, чотирма голосними.

Український борщ

Ви прийшли зі школи й біля порога відчули запах смачного маминого або бабусиного борщу. Так пахне тільки український борщ. У ньому зібрано чи не всі овочі, що ростуть на родючій українській землі. Це картопля, капуста, квасоля, буряк, цибуля, морква, помідори, перець, запашні петрушка та кріп.

Страву цю готують із м'ясом — свининою, яловичиною, курятиною або з грибами. Серед літа, коли досягають помідори, борщ варять зі свіжими овочами, додають сметану. Кожна господиня має свій секрет приготування борщу. Ця страва багата на вітаміни. Хто їсть борщ, той має завжди здоровий вигляд і міцне здоров'я.

2. Розкажіть, як готують борщ у вашій родині.

220 1. Прочитайте народні вислови про український борщ.

Борщ та капуста — у хаті не пусто.

Густий, що за туманом дітей не видно.

Їж борщ із грибами та держи язик за зубами.

Невелика хиба, що в борщі тільки одна риба.

2. Випишіть слова, у яких не збігається кількість звуків і букв (ви відчули це, вимовляючи слова).

221 1. Складіть якнайбільше слів, використовуючи звуки: {а}, {о}, {м}, {л}, {к}, {і}, {с}, {х}, {б}, {е}, {в}. Простежте, щоб це були назви продуктів харчування.

2. Складіть 3–4 речення з назвами сучасних страв. Запишіть речення. У назвах страв підкресліть букви, які позначають голосні звуки.

222 Запишіть слова у дві колонки: 1) ті, що починаються на голосний звук; 2) ті, що починаються на приголосний звук.

Абрикос, бублик, вареник, варення, вишня, желе, ірис, каша, куліш, мед, обід, огірок, узвар, хліб, чай.

Усміхнітесь!

Якби

Якби пшоно, якби сіль,
То зварила б я кисіль.
Якби снігу та дощу,
То зварила б я борщу.
Якби трохи простокваші,
То зварила б горщик каші.

Якби яблука та сушки,
Наварила б з перцем юшки.
Якби гречка та овес,
Наварила б я чудес.
От би вийшла смакота...
Це вам справа не проста.

М. Сингаївський

§ 24 Приголосні тверді і м'які

Запам'ятаймо!

Приголосні звуки бувають тверді і м'які: сад — сядь:
[сад] — [с'ад'].

['] — позначення м'якості приголосного.

['] — позначення пом'якшення приголосного.

32	Тверді, що не мають парних м'яких (13 звуків)		[в], [м], [п], [б], [ф], [г], [ґ], [х], [к], [ж], [ч], [ш], [дж]									
з	Тверді к и	9	[д]	[т]	[з]	[с]	[ц]	[л]	[н]	[дз]	[р]	—
в		пар	[д']	[т']	[з']	[с']	[ц']	[л']	[н']	[дз']	[р']	[й']
у		+ 1	[д']	[т']	[з']	[с']	[ц']	[л']	[н']	[дз']	[р']	[й']

Запам'ятати сім м'яких приголосних легко за допомогою вислову: «**Д**е **т**и **з'**їси **ц**і **л**и **н**и». А ще до м'яких приголосних належать **дз, р**.

Тверді, які не мають парних м'яких, пом'якшуються, на що вказують на письмі букви **і, я, ю, є**: [зав'і́р'уха], [г'і́рко], [б'у́ро], [б'а́з'].

- 223** Прочитайте слова вголос, виділяючи склади. Вимовте попарно приголосні звуки. Які з них — тверді, а які — м'які? Які букви позначають вимову м'якого приголосного?

Вода — дятел; небо — синє; луки — лютий; тиша — тісто.

- 224** Прочитайте слова. Назвіть тверді, м'які, пом'якшені приголосні звуки.

Вітер, зима, кінь, село, сіно, хмара.

- 225** Спишіть текст. У виділених словах однією лінією підкресліть тверді приголосні, двома — м'які, хвилястою — пом'якшені.

Зима приїхала на білім коні і покрила поля білою наміткою. У лісах заскрипіли сосни під вагою снігу, ріки задубили під гострим подихом зими (За І. Франком).

- 226** Спишіть текст. Підкресліть м'які приголосні.

І сонце світить, і сніг куриться. Дужий вітер в обмерзалих деревах. Ніде ні душі. Ліс і поле. Куриться над полем сніг до самого сонця, туманного, завихреного клубами сухої снігової куряви (За О. Гончаром).

- 227 Прочитайте прислів'я. Випишіть слова, у яких немає м'яких і пом'якшених приголосних.

Багато снігу в році — багато хліба на тоці.
Уночі був іній — удень сніг не випаде.
Знає сорока, де зиму зимувати.
Пищать снігур — скоро зима буде.

- 228 1. Відгадайте загадку. Випишіть слова з м'якими приголосними.

Стало біло навкруги —
я розтрушую сніги,
наганяю холоди,
води сковую в льоди,
в дружбі з дітьми я всіма
здогадальсь?
Я — ...

2. Запишіть назви предметів живої та неживої природи, у яких є тверді приголосні.

- 229 Дайте відповідь на запитання. Запишіть виділені слова, назвіть м'які та тверді приголосні.

Чим кінчається день, а починається ніч?

 Усміхнімось!

- 230 Прочитайте вірш. Випишіть слова з літерою *і*. Зробіть звуковий запис цих слів.

Рукавички

Рукавички, рукавички,
чом у вас погана звичка?
Чом учора тишком-нишком
заховалися під книжку?
Чом носили вуглячок,
наробили дірочок?
Вранці ж впали у корито,
бабця мусила сушити.

Потім влізли у рукав,
ледве з татком розшукав.
А оце під частоколом
загубили ви Миколу.
Мусить він ходити без вас,
щоб провчити вас хоч раз!

В. Ладизець

- 231 Відгадайте зашифровані в малюнках слова. Запишіть їх, підкресліть тверді приголосні.

§ 25 Дзвінки і глухі приголосні

232

Прочитайте казку. Поясніть, як утворюються дзвінки та глухі приголосні.

У пташині царство завітала фея Фонетика. Її привітав багатоголосий хор птахів. Одні співали дзвінко-дзвінко, голос інших нагадував шум дерев і шелест трави.

І уявила Фонетика своє царство — царство звуків. Звуки так само, як і пташині голоси, розрізняються: одні утворилися за допомогою голосу та шуму, але в них переважає голос. Це дзвінки приголосні. У вимові інших звуків чути лише шум. Їх називають глухими.

Фея Фонетика давно помітила, що деякі дзвінки й глухі звуки — родичі. Вони дуже схожі між собою, як близнята. Коли пошепки вимовиш [б], чується [п]; або скажеш дуже тихо [д], а почувеш [т]. Так і попарувала їх фея Фонетика. Утворилося одинадцять пар. Без пар залишилося дев'ять дзвінких приголосних і один глухий.

Запам'ятаймо!

Дзвінки і глухі приголосні (парні)

[б] [д] [д'] [ж] [з] [з'] [дж] [дз] [дз'] [г] [г']
[п] [т] [т'] [ш] [с] [с'] [ч] [ц] [ц'] [к] [х]

Дзвінки приголосні, що не мають пари

[в] [й] [л] [л'] [м] [н] [н'] [р] [р']

Глухий приголосний, який не має пари

[ф]

233

Відгадайте загадки. Відгадки запишіть. Якими звуками відрізняються слова-відгадки? Визначте, які з цих звуків — глухі, а які — дзвінки.

1. Якщо із [з] візьмеш це слово,
великий дощ впаде раптово.
Як тільки [з] на [с] заміниш,
між фруктами мене зустрінеш.

2. Коли я з [д] —
росту на гілці,
Коли ж із [т] —
пливу по річці.

Це цікаво!

Акрівірш — це вірш, у якому початкові літери рядків утворюють якесь слово або фразу.

234

Прочитайте акрівірш. Відгадайте зашифроване у вірші слово. Визначте, які приголосні в ньому — дзвінкі, а які — глухі.

Ширяє над лісом високо.
У поле заверне, що обіч.
Лиш тільки прицілиться оком
І зразу пірнає по здобич.
Кролят, пташенят забирає,
А часом і курку хапає.

М. Романченко

235

1. Спишіть скоромовку. Визначте, скільки в кожному рядку глухих приголосних.

Шпак шпачисі каже гнівно:
«Шершень захопив шпаківню!
Швидше шибеника гнати,
шпаченят обороняти».

О. Кононенко

2. Потренуйтеся в правильній вимові слів цієї скоромовки.

236

Прочитайте вірш. Випишіть виділені слова. Охарактеризуйте приголосні. Заповніть у зошиті таблицю за зразком.

Снігурі

В лісі, в скверах, на алейках
птиці в чорних тубетейках.

— Прилетіли снігурі!
— Це зима на порі...

Ой, які вони цікаві:
по-смішному величаві.

Кажуть, якщо їх нема,
то не скоро ще зима...

Сірі та червоногруді

— Дю-дю-дю, — гукають, — дю-ді...

А самі аж із тайги
принесли до нас сніги...

От за це ми їх із вами
й називаєм снігурами.

Д. Білаус

Зразок

Слово	Дзвінкі приголосні	Глухі приголосні
птиці	—	[ц], [т], [ц]

Усміхнімось!

237

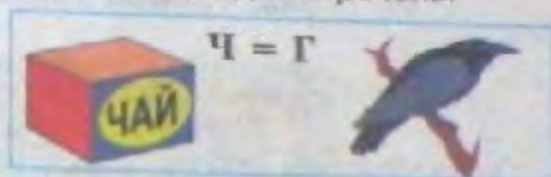
Прочитайте виразно вірш Л. Костенко. Назвіть склади із дзвінкими приголосними. Як часто ці склади повторюються? Як впливають такі повтори на звучання вірша?

Горобець із білою бородою

Розбігайтесь, людоньки, хто кудюю!
Горобець із білою бородою!
Що за диво дивнее! На віку
Вперше бачу бороду отаку.
Може, він старійшина чи мудрець?
Може, він заслужений горобець?
Ні, несе у дзьобику він пір'їнку,
Пригодиться діточкам на перинку.

238

Відгадайте ребуси. З відгаданими словами складіть речення. Підкресліть дзвінкі приголосні в кожному слові складених речень.

239

1. Спишіть текст. У третьому абзаці підкресліть слова із дзвінкими приголосними, які не мають пари.

Коли я снідав, над головою щось цвірінькало. Глянув — синичка.

Надворі було холодно, от пташці й захотілося погрітись. А може, ще й їсти хотіла, бо сніг засипав усю землю, ніде й зернятка не знайдеш.

Я причаївся. Сиджу й не ворухуся (За П. Панчем).

2. Продовжіть оповідання за власними спостереженнями.

Прочитайте вірш. Який звук позначає буква ф? Дзвінкий він чи глухий? Чи має він пару?

Фаєтон Фазан купив,
в філармонію спішив:
— До вподоби так мені

звуки флейти чарівні,
і фагота, й саксофона,
скрипки, арфи, ксилофона.

Л. Вознюк

Це цікаво!

У кінці речення треба поставити двокрапку, а знак питання — угорі над буквою. Чи правильно це? Так, якщо ви пишете вірменською мовою.

На місці коми, тире та двокрапки в писемній вірменській мові ставлять знак, схожий на апостроф. А знак оклику та знак питання стоять над буквою в слові.

§ 26 Вимона звуків, що позначаються буквами г і ґ

Запам'ятаймо!

В українському алфавіті є дві подібні букви — г і ґ. Вони позначають на письмі різні звуки.

Звук [г] утворюється низько в гортані (*гарний, господар, гуляти, гуси, груша, гості*).

Звук [ґ] утворюється за допомогою задньої частини язика (*ґава, ґрунт, ґанок, ґазда, ґелґотіти, ґречний*).

241. Прочитайте слова, правильно вимовляючи звук [r].

Аґрус, гава, газда, ганок, гвалт, гедзь, гелґотати, гречний, гринджоли, ґрунт, ґудзик, гуля, дзиґа, мамалиґа.

242. Прочитайте вірш, правильно вимовляючи звуки [r] і [r]. Спійшіть.

Гелґочуть під горою гуси.
В город забігло гусеня.
— Гиля, гиля! — гука Ганнуса,
Його з гороху виганя.

Н. Забіла

243. Спійшіть вірш, підкресліть букву г однією лінією, букву ґ — двома.

Гуси гучно гелґотали —
Горобці зерно клювали.
Гуси гонять горобців,
Голубок на ґанок сів.

О. Кононенко

244. 1. Прочитайте прислів'я та приказки. Запишіть їх. До виділених слів доберіть спільнокореневі.

Гончара глина годусь.
Нашій Горпині гарно і в хустині.
Ненаґріте залізо не зігнеш.
Мовчанка гнів гасить.

2. Як ви розумієте зміст наведених висловів?

245. Прочитайте скоромовки, правильно вимовляючи звуки [r] і [r].

Гуска грає на гітарі,
гелґотить гусак гагарі,
горобець гука грака,
ґава гатить гопака.

Ю. Кругляк

ґудзик, ґудзик розгойдався,
Із ниточки обірвався,
Упав на цибулю,
Набив собі ґулю. Ґвалт!

І. Малкович

246. Спійшіть речення. Поясніть лексичне значення виділених слів.

1. Школярі свої ґринджоли з повіток подостають і по вулиці, мов бджоли, до сугорбка загудуть (*Я. Щоголів*). 2. Кілька млинків, крутячись на вітрі, весело деренчали, гули, лопотіли й

дзижчали, як гедзі (О. Донченко). 3. Рипнули двері, і на ганок садового будинку, розташованого найближче до річки, вийшов чоловік (Ю. Ярмиш).

247 Прочитайте й розгадайте загадки М. Пономаренко. Зі словами-відгадками складіть речення.

1. «Кар-кар-кар!» —
З гори злетіло,
Аж осика затремтіла.
Пісня лине без угаву.
Хто співає?
Звісно, ... | 2. Перший в дім пускає ранок
Добрий і затишний ... | 3. Він прикраса кожній блузці,
Цей маленький круглий ... |
|---|---|---|

248 Розгадайте ребус. Слово-відгадку провідмініяйте.

Це цікаво!

249 Прочитайте тексти. Користуючись довідкою, поясніть, у якому значенні вжито слово *ген* у кожному з поданих текстів.

1. Деякі гени за вибором матері-природи передаються з покоління в покоління — від батьків до дітей. Наприклад, якщо у твою генетичну скарбничку потрапив ген прабабусі, у якому зашифровано «кирпатий ніс», то в тебе ніс буде теж такої форми (Із журналу «Професор Крейд»).

2. Хочу добру думку намалювати. Вона ж бо як паросток проросте у велике дерево життя, сіючи плоди, які теж дадуть свої пагони наступної весни. Адже коли сам подумаєш щось добре, то тихо усміхнешся. А як довкола тебе лунатимуть світлі думки, то й світ перетвориться на неймовірний потік позитиву й радості. Добра думка має могутнє коріння, а тому впевнено стоїть на своїх ногах, а її віття видно ген далеко за обрій. Та так, що чудернацькі диво-птахи злітаються до неї звідусіль (За Б. Гдалем).

Довідка: 1. Слово *ген* у перекладі з грецької — «рід». Ген бере участь у передаванні спадкової інформації. 2. Синонім до слова *далеко*.

§ 27

Позначення звуків мови на письмі.

Алфавіт (абетка, азбука). Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв *є, ї, ю, я та щ*.

Пригадаймо!

Український алфавіт

Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее	Єє	Жж	Зз	Ии	Іі	Її
(а)	(бе)	(ве)	(ге)	(ґе)	(де)	(е)	(є)	(же)	(зе)	(и)	(і)	(ї)
Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	
(йот)	(ка)	(ел)	(ем)	(ен)	(о)	(пе)	(ер)	(ес)	(те)	(у)	(еф)	
Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ	Ьь			Юю	Яя			
(ха)	(це)	(че)	(ша)	(ща)	(ж'який звук)			(ю)	(я)			

250

Спишіть текст. У виділених словах назвіть букви.

Коли відчуваєш зблиск першого променя на світанні, коли проймає спів соловейка поміж міських висоток, ти відчуваєш таємницю своєї країни. Рідна країна — це не лише найвідоміші архітектурні ансамблі, це не лише знані люди. **Країна** — це простір сили, простір казки й глибини! Це простір, у якому все живе і дихає до найменшої дрібнички. Щоб відчутти країну, не треба їхати на край світу. Усе для **щастя** є поряд! Треба тільки відкритися і довіритися йому! (За Б. Гдалем).

Запам'ятаймо!

Буква — це графічне зображення звука. Звук ми чуємо й вимовляємо, а букву — пишемо й бачимо.

Не можна плутати назви звуків і букв. Наприклад, слово *край* складається зі звуків [к], [р], [а], [й], які ми позначаємо буквами *к* (ка), *р* (ер), *а*, *й* (йот).

Сукупність букв кожної мови, які розміщені в певному порядку, називається **алфавітом**.

За алфавітом подають слова в словниках, довідниках, складають списки тощо. Слова на однакову букву розташовуються за алфавітним порядком наступних букв.

Наприклад: калина, картка, каштан.

251 Запишіть назви міст України в алфавітному порядку.

Вінниця, Київ, Боярка, Рівне, Ковель, Житомир, Львів, Харків, Одеса, Чернігів, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Чернівці, Ужгород, Луцьк, Алушта, Джанкой, Полтава, Луганськ, Батурин, Суми, Яготин, Черкаси, Горлівка, Ніжин, Євпаторія.

252 Прочитайте. Знайдіть порушення алфавітного порядку в переліку назв областей України. Запишіть правильно.

1. Волинська	13. Одеська
2. Вінницька	14. Полтавська
3. Дніпропетровська	15. Рівненська
4. Довещка	16. Сумська
5. Житомирська	17. Тернопільська
6. Запорізька	18. Хмельницька
7. Закарпатська	19. Херсонська
8. Івано-Франківська	20. Харківська
9. Київська	21. Черкаська
10. Кіровоградська	22. Чернівецька
11. Луганська	23. Чернігівська
12. Миколаївська	24. Львівська

253 Запишіть в алфавітному порядку назви 5–7 міст, що розташовані у вашій області.

Запам'ятаймо!

Кількість звуків і букв в українській мові не збігається.

Букв усього	=	букви на позначення голосних звуків	+	букви на позначення приголосних звуків	+	м'який знак (ь), що не позначає звука
33	=	10	+	22	+	1
Звуків усього	=	голосні	+	приголосні		
38	=	6	+	32		

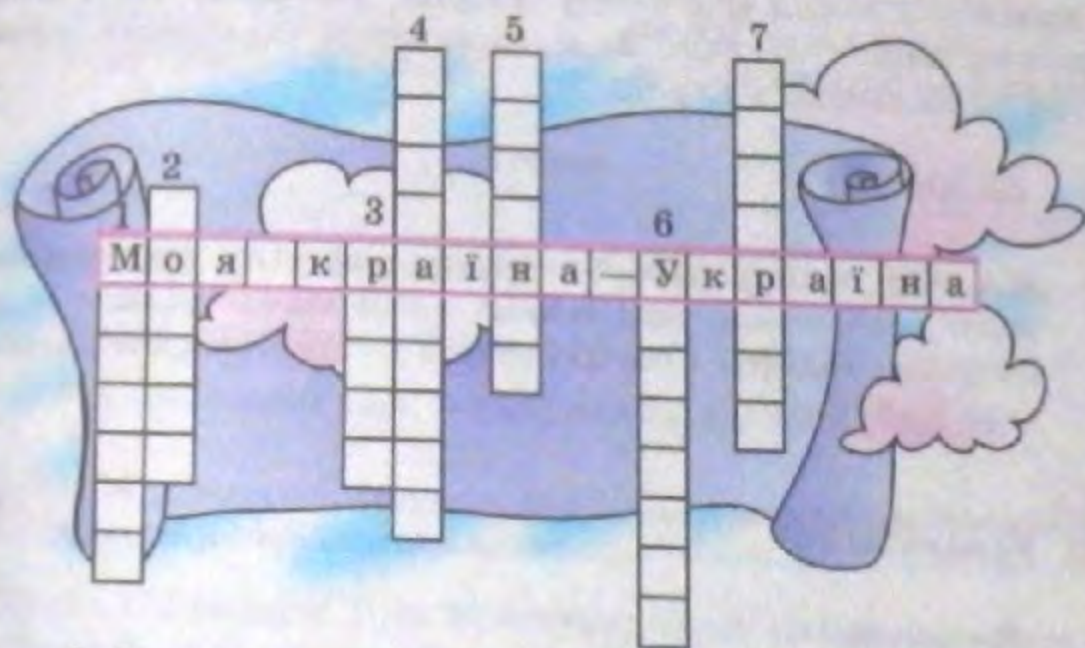
Точної відповідності між звуками та буквами немає, тому що:

- 1) *ь* (м'який знак) не позначає окремого звука:
Тернопіль [терноп'іл'] — 9 б., 8 зв.;

- 2) буква *ш* позначає два звуки [ш] і [ч]:
Батьківщина [бат'к'івшчина] — 11 б., 11 зв.;
- 3) звуки [дж], [дз] позначаються на письмі двома буквами відповідно *д* і *ж*, *д* і *з*. Ці ж букви позначають окремі звуки: [д] і [ж], [д] і [з]:
віджити [в'іджити] — 7 б., 7 зв.; *джміль* [джм'іль] — 6 б., 4 зв.;
- 4) буква *ї* позначає два звуки — [йі]:
Київ [кийів] — 4 б., 5 зв.;
- 5) букви *я*, *ю*, *є* мають подвійне звукове значення:
- я* < [йа] — *Румунія* [румун'ійа] — 7 б., 8 зв.;
 [а] — *Козятин* [коз'атин] — 7 б., 7 зв.;
- ю* < [йу] — *юнак* [йунак] — 4 б., 5 зв.;
 [у] — *Ізюм* [із'ум] — 4 б., 4 зв.;
- є* < [йе] — *Євпаторія* [йевпатор'ійа] — 9 б., 11 зв.;
 [е] — *синє* [син'е] — 4 б., 4 зв.

254 1. Розгадайте кросворд «Країни — сусіди України» у зошиті.

1. Кишинів — столиця ... 2. Варшава — столиця ... 3. Москва — столиця ... 4. Братислава — столиця ... 5. Бухарест — столиця ... 6. Будапешт — столиця ... 7. Мінськ — столиця ...

2. Запишіть слова-відповіді, у яких кількість букв і звуків не збігається.

- 255** Запишіть назви країн-сусідів України. Визначте кількість звуків і букв у кожному слові.

Польща, Румунія, Росія, Білорусь, Угорщина, Молдова, Словаччина.

- 256** Прочитайте текст. Зробіть фонетичний розбір виділених слів за зразком.

Зразок. Україна [украї́на]

У — [у] — голосн., ненагол.

к — [к] — приг., глух., тв.

р — [р] — приг., дзвін., тв.

а — [а] — голосн., ненагол.

ї — [й] — приг., дзвін., м'як.

і — [і] — голосн., нагол.

н — [н] — приг., дзвін., тв.

а — [а] — голосн., ненагол.

7 букв, 8 звуків.

Наша Вітчизна, наша Батьківщина — мати-Україна. Вітчизною ми називаємо Україну тому, що ми народжені в ній, у ній розмовляють рідною мовою і все в ній для нас рідне.

Батьківщиною ми називаємо Україну тому, що в ній жили наші батьки і діди, а матір'ю — тому, що вона годує нас своїм хлібом, зігріває сонцем, чарує красою природи.

Українська земля має багату історію, уславлену героїчними подвигами наших предків. За княжих часів українська держава була найбільшою в Європі.

Це цікаво!

Від назв перших двох букв різних алфавітів походять слова: абетка — від українських «а» і «бе»; алфавіт — від грецьких «альфа» і «бета»; азбука — від старослов'янських «аз» і «буки».

Усміхнімось!

Що посеред *землі* стоїть?

Хоч не риба, є в *Дніпрі, Десні, Дінці, Дністрі, Дунаї*.

257

Прочитайте назви міст. Випишіть ті, у яких кількість звуків і букв збігається.

Васильків, Гадяч, Гребінка, Грем'яч, Калущ, Канів, Ковель, Макіївка, Маріуполь, Олександрія, Судак, Ямпіль, Яремча.

258

Прочитайте текст. Випишіть слова, у яких є букви, що позначають два звуки.

Слово «Україна» означає країна, земля, край, де живуть українці. Ця назва вперше згадується 1187 року в «Руському літописі» часів українські землі мали ще одну назву — Русь, Руська земля, а українці називали себе русичами, русинами, руськими людьми. Український народ належить до слов'янських народів. Поряд з українцями на території країни мешкають росіяни, поляки, білоруси, молдаване та інші народи (За О. Кучеруком).

§ 28

Склад. Основні правила переносу слів

Запам'ятаймо!

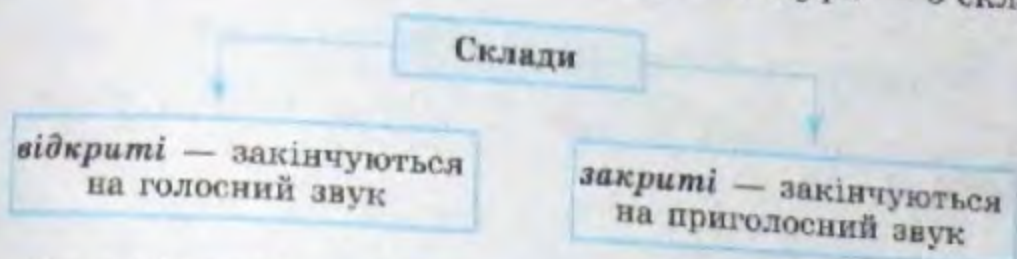
Склад — це частина слова, яка вимовляється одним поштовхом повітря. Склад може бути утворений з одного чи кількох звуків, один з яких обов'язково є голосним:

князь — 1 склад;

Я-ро-слав — 3 склади;

на-род — 2 склади;

ар-хі-тек-ту-ра — 5 складів.

В українській мові переважають відкриті склади.

259

Прочитайте текст. Випишіть по три односкладові, двоскладові, трискладові, чотирискладові слова.

За часів Київської Русі книги називали «восьмим дивом світу». Їх любили й високо цінували. У Софійському соборі працювала перша на Русі бібліотека. Разом із церковною літературою

тут зберігалися праці з історії, філософії, географії, астрономії, складалися перші літописні зводи. При Софійському соборі працювала школа, де навчалися діти київської знаті (Із підручника історії).

260 Спишіть текст. Виділені слова поділіть на склади.

У стародавні часи на землі не було книжок. Але потреба передавати відомості виникла в людей дуже давно. «Сторінками» найдавніших книжок ставали камені, сокири, щити. Писали на всьому, бо ж не було тоді ані паперу, ані пер чи олівців, не знали люди й літер — їх замінювали малюнки (За О. Єфімовою).

261 Прочитайте текст. Виділені слова поділіть на склади. Позначте закриті (з.) і відкриті (в.) склади за зразком.

в. в. в. з.

Зразок. Кни-га, зго-дом.

Перші написи наші пращури залишили на камені. Згодом писали на глиняних табличках. З часом люди навчилися робити книжки з тонкої козячої шкіри. Першу таку книжку зробили в Малій Азії, у стародавньому Пергамі. Через те матеріал цей називали пергаментом. Але таких книжок було мало, бо вони потребували довгої та копіткої праці й коштували дуже дорого (За О. Єфімовою).

262 Побудуйте слова із складів, які стосуються книжкової справи.

аб, ав, га, док, зац, ка, кни, лі, лю, ма, нок, ра, рін, ря, сто, те, тор.

Запам'ятаймо!

Основні правила переносу слів

1. Частини слів з одного рядка в другий переносяться за складами: чи-та-ти, лі-те-ра.
2. Не можна розривати *дж*, *дз*, якщо вони позначають один звук: хо-джу, але під-живляти.
3. Не розривають при переносі *йо*: міль-йон.

4. Апостроф, м'який знак, знак переносу, розділові знаки (крім тире) не переносяться в наступний рядок: *хлоп'ята, низько.*

5. Одна літера не залишається в попередньому рядку й не переноситься: *олі-вець, Ма-рія.*

6. Не можна переносити прізвища, залишаючи в попередньому рядку ініціали, складноскорочені слова: *І. Я. Франко*, а не *І. Я.-Франко*; *ДАІ*, а не *ДА-І*.

7. У всіх інших випадках — довільний перенос: *се-стра* і *сест-ра*, *близь-кий* і *бли-зький*.

263 Доберіть і запишіть по 2 приклади на кожне правило переносу слів.

264 1. Прочитайте текст. Чого навчила вас ця історія? Доберіть до неї прислів'я, яке підтверджує головну думку.

Але ж сьогодні неділя!

У неділю пополудні Славко бавився в саду, бігаючи й галасуючи. Мати покликала його до себе:

— Славцю! Може, ти б вивчив що назавтра?

— Мамунцю! Але ж сьогодні неділя! — відповів хлопець.

Мати глянула на сина і, нічого не сказавши, повільно пішла до хати. За годину вбіг Славко до світлиці, де була мати, і спитав:

— Мамуню! Може, я б що попоїв?

— Славцю! Але ж сьогодні неділя!

Хлопець здивовано глянув на маму й вимовив лише одне слово:

— Ну?

Мати усміхнулася і відповіла:

— Так, синку! Коли неділя не дозволяє годувати дух наукою, то так само не повинна дозволяти годувати тіло стравою.

Після цих слів Славко засів за книжки, вивчив задане, а відтак дістав смачний підвечірок (За Л. Селенським).

2. Випишіть виділені слова. Позначте в них можливий перенос.

265 Спишіть текст, дотримуючись правил переносу слів.

У другому столітті в Китаї жив чиновник Цай Лунь. Саме він спробував зробити дешевий матеріал для письма (до того часу в нього на батьківщині писали на шовку).

Він розтовк деревину шовковиці, попіл, різне ганчір'я. Потім Цай Лунь усе це змішав із водою. Відтак суміші, яку отримав, надав пласкої форми і висушив на сонці. Так з'явилися перші паперові аркуші.

До появи електронної книги папір використовувався як найзручніший матеріал для книгодрукування.

§ 29 Наголос. Словник наголосів. Орфографічний словник

Запам'ятаймо!

Наголос — виділення одного зі складів у слові посиленням голосом. Такий склад називається *наголошеним*, решта складів у слові — *ненаголошені*.

В українській мові наголос вільний. Наголошеним може бути будь-який склад у слові: *кні́жка, перга́мент, оліве́ць*.

Наголос розрізняє:

зміщення слів

засіпати — заси́пати

а́тлас — атла́с

ні́коли — ніко́ли

форми слів

кні́жки — кни́жки

сті́ни — стіни́

піснí — піснí

Деякі слова мають подвійний наголос: *пе́рвісний, ма́буть, назі́вжди, дере́вце, та́кож, по́милка*.

- 266 Відгадайте загадку. Спийшіть, над кожним багатоскладовим словом поставте наголос.

Не кущ, а з листочками, не сорочка, а зшита, не людина, а навчає.

- 267 1. Поставте наголос у поданих словах. Перевірте себе за словником. Запишіть слова в три колонки з наголошеним: 1) першим складом; 2) другим складом; 3) третім складом.

Арахіс, вільха, глядач, документ, допізна, жадібний, житло, замолоду, запитання, інструмент, каталог, кілометр, мережа, подруга, помилка, цемент, предмет, ознака, рукопис, приятель, продаж.

2. Прочитайте записані слова вголос, запам'ятовуючи наголоси.

Запам'ятаймо!

Орфоепічний словник — це словник, у якому подано правила вимови голосних і приголосних звуків у словах, а також правила наголошування слів у сучасній українській літературній мові.

В орфоепічному словнику використовується **фонетична транскрипція** — звуковий запис слів.

Про норми наголошування слова можна довідатися також із словника наголосів.

Орфоепічна помилка — це неправильна вимова голосних і приголосних звуків або неправильне наголошування слів.

Зразки запису слів у фонетичній транскрипції

[полті́ва]	слово записується у квадратних дужках, з малої букви; буква, що позначають звуки, між собою не а'єднуються
[че ^в рка́си] [жи ^е то́ми ^е р]	скісна риска над голосним позначає наголос; маленька буква вгорі праворуч указує, до якого звука наближається вимова
[луц'к]	скісна риска вгорі після приголосного позначає його м'якість
[м'іст]	['] передає пом'якшення приголосного перед і, ю, я
[запор'іж':а]	[:] передає подовжений звук
[дзіґа]	[—] дужка над дж, дз означає, що ці букви позначають один звук

268 Спійшіть речення, розставляючи в словах наголоси. Виділені слова поділіть на склади.

1. Книги з папірусу з'явилися в Африці. 2. Писати на них було зручно, але через декілька років вони розсипались. 3. У тринадцятому столітті в Європі навчилися виготовляти папір, схожий на той, яким ми користуємося і сьогодні (За О. Єфімовою).

269 1. Прочитайте звуковий запис слів. Запишіть слова буквами.

[в'ін:иц'а], [дн'іпро], [закарп'ат':а], [кій'івшчи'єна], [л'в'ів],
[узбе^вреж':а], [шч'ас'т'а].

2. Складіть і запишіть речення зі словом, у якому 10 звуків позначаються 8 буквами.

270 Прочитайте, правильно вимовляючи слова. Запишіть їх фонетичною транскрипцією.

Щедрість, вугілля, ком'як, кав'ярня, календар, озвучення.

271 Виконайте тестове завдання.

Правильну вимову відображає фонетичний запис слів у рядку

А голубка [го^ул^уб^ка], земля [зе^нмл^а]

Б проміньчик [пром[']інч^ек], свято [с[']в[']а^то]

В вогко [во^хко], приносить [при^еносі^ет[']]

Це цікаво!

Іменники із суфіксом **-ни(я)** майже всі зберігають наголос дієслів, від яких вони утворені.

Наприклад: запитати — запитання, пізнати — пізнання, поєднати — поєднання, читати — читання, навчати — навчання, вирахувати — вирахування.

Однак подекуди наголоси дієслова та утвореного від нього іменника не збігаються.

Наприклад: визнати — визнання, зобов'язати — зобов'язання.

272 Прочитайте пари дієслів. Яке значення має кожне дієслово в наведених парі? Складіть і запишіть речення з поданими дієсловами за зразком.

Зразок. Засіяти — засіяти. Галя засіяла клумбу чорнобривцями. На небі засіяла вечірня зірка.

Надіхати — надихати; об'їздити — об'їздити; обходити — обходити; заїздити — заїздити.

273 Спишіть речення. У виділених словах поставте наголоси, уникаючи орфоепічних помилок.

1. На полицках книгарні Остап побачив чимало знайомих книжок. 2. На сторінках журналу з'явилася цікава інформація про нові туристичні маршрути. 3. Ми з подружкою відвідуємо хореографічну студію. 4. Щасливий випадок допоміг туристам ознайомитися зі старовинним замком. 5. На уроках іноземної мови ми вдосконалюємо вимову. 6. Середина літа порадувала нас щедрим урожаєм кавунів. 7. Читання книжок приносить велике задоволення. 8. Порадую батьків гарною **новиною** — я переміг у змаганнях. 9. У завданнях із математики є дуже складні приклади.

Прочитайте слова, звіривши їх вимову за орфоепічним словником. Утворіть від них форми родового відмінка однини та називного відмінка множини.

Пісня, вимога, загадка, кропива, спина, Полтавщина, Черкащина, кілометр.

Усміхнімось!

Чому корови не літають?

— Чи чули, чи знали, чи бачили ви —
Летіли у вирій ключем корови...
— Неправда: бо не корови, а корови!
— Хай будуть корови. Насупили брови,
Наставили роги на синії хмари,
Що їх в піднебессі пасліся отари.
— Обманюєш: пасліся, а не пасліся!
— Рогами в хмари — і дощик полився,
І впала б на землю краплинами злива,
Та зливу за хвостик упіймала слива.
— Та ні ж! Не упіймала, а упіймала!
— Як висохла слива — таранею стала.
— На сливі — тараня. А слива ж куди?
— А сливи сховались в куцах лободи.
І довго в травиці лежали — дрижали,
Від страху в землі корінцями вrostали.
— Обманюєш знову: в яку ще землі?
У землі, напевно, у теплу ріллі.
— І листя зелене до неба тягли,
До вечора біло усі зацвіли.
Побачили все те корови із неба:
Сади зацвіли — повертатися треба.
Вить гнізда, висиджувати коров'ят.
— Брехня це, бо не коров'ят, а телят.
— Як грались телята — гніздо повалили,
На землі зі сливи вони полетіли
Униз головою, носи розплескали,
Носи розплескали і плакати стали.
Їх мамі-корови жаліли, втішали,
З тієї пори і літять перестали.

С. Маршак

(Переклад із російської Н. Забіли)

§ 30 Орфограма. Опановування з орфографічним словником

Запам'ятаймо!

Орфограма — написання слова, частини слова, яке відповідає певному правилу.

Орфографічний словник містить інформацію про правильне написання слів. Слова в ньому розміщені за алфавітом.

Орфографічна помилка — це неправильне написання слова. Її позначають так ().

Види орфограм

Назва орфограми	Написання
Частка <i>не</i>	<i>не боятись, небезпека, непомітно</i>
Апостроф	<i>п'ять, пів'яблука, свято</i>
Подвоєні приголосні	<i>беззахисний, віддати, туманно</i>
Ненаголошені <i>е, и</i> в коренях слів	<i>грудень, весело, зима</i>
Букви <i>о, а</i> , що позначають ненаголошені голосні	<i>багатий, гончар</i>
Префікси <i>роз-, без-</i>	<i>розваги, безкрай, розписатися</i>
М'який знак (<i>ь</i>)	<i>місяць, близький, менше</i>
Перенос слова	<i>олі-вець, сум-ний</i>

275

1. Спийшіть текст, вибираючи з дужок потрібний варіант. Підкресліть і поясніть орфограми.

Ось так (*не*)помітно й закінчився рік. Народне прислів'я (*вя, в'я*) стверджує, що сумний груд(*е, и*)ень у с(*вя, в'я*)то і в буд(*е, и*)ень, проте саме оста(*н, ни*)ій місяц(*ь, ць*) року налаштовує кожного з нас на в(*е, и*)селу хвилю. Хоч з(*е, и*)ма і пов(*е, и*)ртає на мороз, однак сонце вже йде на літо. З(*е, и*)мові місяці б(*о, а*)гаті на с(*вя, в'я*)ткові ро(*з, с*)ваги.

2. Запишіть власні приклади, щоб пояснити наведені у вправі орфограми.

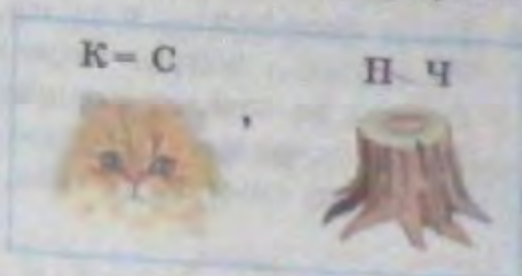
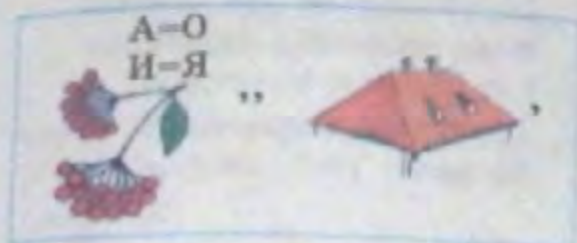
276

- Випишіть з орфографічного словника 10 слів з орфограмою «Частка не».

277 Випишіть з орфографічного словника 10 слів з орфограмою «Апостроф».

278 Випишіть з орфографічного словника 10 слів, правопис яких видається вам складним.

279 Розгадайте ребуси. Слова-відгадки запишіть. Підкресліть орфограми.

... І ПЕНЗЛЕМ, І СЛОВОМ ...

280 1. Прочитайте вірш. Випишіть словосполучення, у яких головне слово іменник, а залежне — прикметник. Підкресліть і поясніть орфограми.

Кольоровий вірш

Червоне сонце освітило
промінням жовтим
білий світ,
дерева чорні,
небо синє,
жовтогарячий небозвід.
Червоне сонце освітило
лютневий білий-білий сніг,
само вже стало біле-біле:
зима на ньому залишила
холодний слід...

О. Черняк

2. Розгляньте фотографію. Доберіть словосполучення, які описують зиму.

281 Спийшіть речення, вставляючи потрібні букви. Написання слів звірте з орфографічним словником.

1. Сніг у грудні гл..бокий — урожай в..сокий. 2. Сумний грудень у свято і в буд..нь. 3. Заступи грудня дв..рима, то він тобі вікном улізе. 4. Грудень землю груд..ть і хату остуд..ть.

5. Груднева днина куца: сюди тень, туди тень — та й м...нув день. 6. Грудень — кінець року, а початок з...ми (Народна творчість).

282 Прочитайте вірш. Випишіть виділені слова, поясніть орфограми.

Сиджу я біля підвіконня,
Коли дивлюся — у садку
На груші... яблука червоні
Висять на самому вершку.
Та от підкрався кіт-гульвіса,
На грушу глянув, як сова, —

Червоні яблука знялися
І — полетіли! Ну й дива!
Взяв олівець я із пенала
І записав в календарі:
«Сьогодні вперше прилітали
До нас у гості снігурі».

А. Качан

283 Запишіть і відгадайте загадку. Підкресліть слова, які пояснюють орфограму «Частка не».

Три брати ідуть по світу
з осені назустріч літу.
Перший — землю закував,
лід під ноги нам поклав.

Другий — снігом засипає.
Третій — віхолами грає.
Нерозлучні три брати.
Не стрічався з ними ти?

За В. Верховнем

§ 31 Вимова наголошених і ненаголошених голосних і позначення їх на письмі. Ненаголошені голосні [e], [и], [o] у коренях слів

Запам'ятаймо!

Голосні	Вимовляються
усі наголошені	чітко і виразно
[a], [i], [y]	чітко і виразно
[o] ненаголошений	ніколи не наближається до [a]
[o] ненаголошений перед складом з наголошеними [y], [i]	нечітко, наближається до [y]
ненаголошений [e]	нечітко, наближається до [и]
ненаголошений [и]	нечітко, наближається до [e]

284 1. Прочитайте слова, дотримуючись правильної вимови.

Гайдамака, холодно, караван, розумний, коло, галас, молоко, салат, полонина, гарячий, солодко, голубка, каюта, вологий, до-
пух, карусель, подружжя, покотитися, каструля, зозуля, бороть-
ба, дарма, лоскотно, каштан, новобудова, газ, тобі, гама, голова, гора,
сова, солома, солдат, кожух, козуля.

2. Випишіть слова, у яких вимова ненаголошеного [o] нечітка й наближається до [y].

285 Прочитайте назви дорожніх знаків, правильно вимовляючи голосні звуки.

Діти

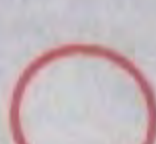
Слизька
дорога

Пішо-
хідний
перехід

Рух пішо-
ходів за-
боровено

Рух заборо-
нено

Рух на ве-
лосипедах
заборовено

286 Прочитайте вірш. Випишіть слова з ненаголошеними [e], [и], [o].

Кізка

Бігла кізка по мосту,
Збила куряву густу.
Тут листочок, там листочок
Схопить, вхопить і навскач.
Он яка рогата, бач!
Он яка, бач!

А назустріч не орда —
Суне з поля череда.
Кізка вправо, кізка вліво,
В неї роги — мов рогач.
Он яка завзята, бач!
Он яка, бач!

Де взялися пастухи,
Молодці, не лінюхи,

Прип'яли козу за роги,
А вона у крик, у плач...
Он яка завзята, бач!
Он яка, бач!

А. Малишко

Запам'ятаймо!

У коренях слів із ненаголошеним [е] пишемо букву **е**.

У буквосполученнях <i>-ере-, -еле-</i>	<i>берегиня, лелека, пелена</i>
Якщо при зміні слова [е] чергується з [і]	<i>осені — осінь, на печі — піч</i>
Якщо при зміні слова [е] випадає	<i>палець — пальця, вітер — вітру</i>

У коренях слів із ненаголошеним [и] пишемо букву **и**.

У буквосполученнях <i>-ри-, -ли-</i>	<i>бриніти, гриміти, глитати</i>
У коренях <i>-бир-, -дир-, -мир-, -пир-, -стил-</i> , якщо далі є наголошений [а]	<i>перебираю, задираю, завмираю, запираю, застилаю</i>

Сумнівний голосний у коренях слів можна перевірити наголосом, тобто так змінити слово, щоб [е], [и] звучали чітко.
Наприклад: далечина — далéко, реготáти — рéгіт, кри-вий — криво́, ви́пиляти — ви́пілюю.

287 1. Запишіть словосполучення, вставляючи потрібні букви.

Уважно д..витися, молодша с..стра, неслухняний хлоп..ць,
з..лене дер..во, об..режно переходити, в..селий гурт, дж..рело
живлення, б..шкетник на дорозі, л..гковий автомобіль.

2. Придумайте казку про дорожні знаки, скориставшись записаними словосполученнями (на вибір).

Це цікаво!

Крім відомого вам слова *пра́вило*, є ще й слово *прави́ло*. Його чуємо рідко. Але для веслярів, шевців, будівельників це слово звичне. Так, за допомогою *прави́ла* змінюють

рух човна, розправляють дупку тканину чи шкури, вирівнюють стіни. А вам *правило* допоможе перевірити написання ненаголошеного [и] в словах *правило, правильний*.

288

1. Розгляньте уважно малюнки. Випишіть виділені слова, поясніть їх правопис.

Щоб зупинитись, потрібно перестати крутити педалі, а потім гальмувати переднім чи заднім гальмом. Переднім гальмом треба гальмувати м'яко й використовувати його переважно на повороті. Хто з дітей на малюнку гальмує правильно?

Я гальмую лише переднім гальмом.

Я гальмую лише заднім гальмом.

Я гальмую по чергово
обом гальмами.

Я гальмую тільки
перед самою перешкодою.

2. Який вид транспорту обрали для себе герої коміксу? Запишіть його назву.

289

1. Поясніть правопис ненаголошених голосних у коренях слів.

Везуть, вивчення, далечінь, дерево, дівчинка, заборонено, керувати, крилатий, нахилитися, обережно, триматися.

2. Розкажіть про правила дорожнього руху для велосипедистів, використовуючи подані слова.

- 290 Запишіть слова, вибравши з дужок потрібну букву. Свій вибір обґрунтуйте (усно).

З(е, и)мній, ос(е, и)літисся, п(е, и)чєра, д(е, и)тївство, зб(е, и)регтї, тр(е, и)мтїти, в(е, и)лїкий, в(е, и)чєря, тр(е, и)вїти, в(е, и)чорїв, сп(е, и)нїтисся, щ(е, и)рбїтий, м(е, и)лосєрдя, в(е, и)шнєвий.

- 291 Спїшіть текст, вставляючи потрібнї букви.

Сучаснї в..нахїдники працюють над тим, щоб водїй і пїпохїд почувалися якомога безпечнїше. На деяких авто вже встановленї електроннї системи, якї здал..ку розпїзнають обр..си людини та відстань до неї. І якщо ця відстань загрозл..ва, машина вм..кає сигнал і зуп..няється.

- 292 Змїніть поданї слова за зразком так, щоб ненаголошений е чергувався з і. Пари слів запишіть.

Зразок. Кореня — корїнь.

Кореня, лебедя, кременя, село, принести, семи, променя, вести, плести, шести.

- 293 Виконайте тестове завдання.

Усї слова написано правильно в рядку

- А затерати, видирати, відгрімїти, забринїти
- Б лизати, помиритисся, заберати, переливатисся
- В дрижати, тривати, заблищати, перестилати

§ 32 Ненаголошенї голоснї, що не перевіряються наголосом

Запам'ятаймо!

Написання слів, якї не можна перевірити наголосом, треба перевіряти за **орфографїчним словником**. Такї слова потрібно запам'ятовувати.

Наприклад: апельсїн, чемодан, календар.

- 294 Запишіть слова з ненаголошеними голосними, якї не можна перевірити наголосом. Запам'ятайте їх правопис.

Абрикóса, апетїт, бензїн, бузинá, кишєня, вїнегрєт, кермó, левáда, метáл, метєлик, пенáл, секúнда, теáтр, щєня.

295 Запишіть слова, вставляючи потрібну букву.

В..дмідь, г..рой, д..ктант, д..ван, за..ць, кил..м, ч..р..вики,
м..даль, ц..мент, н..діля, пон..ділок, пр..дмет, т..атр, ч..твер, яс..н.

296 Відгадайте ребуси. Слова-відгадки запишіть.

297 Запишіть слова. Запам'ятайте їх правопис. Яке значення мають перелічені слова? Скористайтеся тлумачним словником.

Леміш, метушня, плекати, пшениця, серпанок, тремтіти, чепурний.

298 Прочитайте слова, запам'ятайте їх правопис. Складіть із трьох слів (на вибір) речення. Запишіть їх. Поясніть орфограму «Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом».

Диплом, директор, кипарис, лиман, минулий, цибуля, цимбали, чинара.

299 1. Прочитайте уривок вірша. Про яке правило в ньому йдеться?

Перевірити неможливо

...Але є слова, що в них
написання голосних
через наголос бува
перевірити неможливо,
а тому такі слова
пам'ятати нам важливо.

Я включаю їх у вірш:
це, наприклад, керувати,
це — легенда і чекати,
це — левада і леміш.

Д. Білоус

2. Виберіть три слова, правопис яких потрібно запам'ятати. Поясніть значення цих слів. Складіть і запишіть із ними речення.

300 1. Установіть відповідність між словом і його тлумаченням.

Справедливість —	терпимість до чийхось думок, поглядів.
Толерантність —	об'єктивне ставлення до когось, чогось.
Вимогливість —	відповідальне ставлення до себе, до когось, до виконання певного завдання.

2. Поміркуйте, яку з названих рис характеру вам треба в собі виховувати.

301 Відгадайте загадки. Слова-відгадки запишіть. Запам'ятайте їх правопис.

1. Жовте, соковите, на дерев'янику надіте. 2. Залізний кінь пофарбований і гумою підкований. 3. Горбатий мішок на чотирьох стовпах стоїть. 4. Видно край, а до нього не дійдеш. 5. От чудасія! Лечу на коні, що бігати вміє, а стояти — ні.

302 1. Прочитайте подані слова й запам'ятайте їх правопис.

Інженер, океан, температура, телефон, Інтернет, бейсбол.

2. Складіть із поданими словами речення. Запишіть їх.

303 Виконайте тестове завдання.

Усі слова записано правильно в рядку

А коридор, президент, тривога, фермер

Б секунда, горезонт, пиріг, колектив

В сантеметр, черемха, криниця, депутат

§ 33 Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних звуків

Запам'ятаймо!

Дзвінкі приголосні звуки завжди вимовляються дзвінко в кінці та в середині слова: *народ* [наро́д], *гриб* [гриб], *дудка* [ду́дка], *ніжка* [ні́жка].

Виняток становить [г], який перед [к], [т] змінюється на [х]: *легко* [ле́хко], *вогко* [во́хко], *нігті* [ні́хті], *кігті* [кі́хті].

304 Прочитайте вірші, чітко вимовляючи приголосні звуки.

Стоять під снігом сосни сонно,
сидять на соснах снігурі.
Санчата на ставок з розгону
скотились весело з гори.

Н. Забіла

Туман в траві стеріг отару.
Не дасть отару на поталу.
А тут над ставом засвітало,
отара — є, туман — розтанув.

М. Дубов

305 Прочитайте скоромовки. Шиплячі вимовляйте твердо.

Чайці чапля чемно мовить:
— Чорногуз пішов на лови.
Чимчикує він до ставу
через лози кучеряві.

О. Кононенко

Щиглі в куцах пищали,
Щоранку сповіщали:
«В куцах вітрище свище,
Гуляє морозище».

Г. Бойко

306 Спишіть вірш. Поясніть правопис сумнівних приголосних і голосних, що виділені.

Легко, легко, аж несміло,
Листям липа шелестіла.
Два лелеки пролітали

І на липі спочивали.
Як лелеки подетіли,
Липа — вслід їм шелестіла.

Г. Чубач

Запам'ятаймо!

У вимові приголосні звуки можуть уподібнюватися. Уподібнення — це наближення звучання одного звука до іншого.

Внаслідок уподібнення		
глухий звук перед дзвінким переходить у парний дзвінкий:	попередній приголосний стає м'яким або пом'якшеним під впливом наступного:	у вимові близькі звуки вимовляються як один подовжений звук:
боротьба [бород'ба]	лісня [п'іс'н'а]	берешся
просьба [проз'ба]	кузня [күз'н'а]	[бе ^и рєс':а]
	різні [р'із'н'і]	сердиться
		[сєрд ^и ц':а]

Для правильного написання слова з уподібненими приголосними потрібно змінити слово або дібрати спільнокореневе, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний: боротьба — боротися, легко — легенько.

307 Прочитайте слова. Випишіть ті, у яких відбувається уподібнення приголосних.

Безшумний, серезка, вокзал, ложка, шибка, на дошці, миєшся, робиться, швидко, стежка, скибка, футбол, принісши.

308 Спишіть вірш-загадку, вибираючи з дужок потрібну букву.

Стрімко вибігли на гору
Дві подру(ж, ш)ки білокорі.

Дощик їм полоще кі(с, з)ки.
Звуть цих подружок бері(з, с)ки.

309

Розгадайте ребуси. До слів-відгадок доберіть слова, які б пояснювали правопис сумнівного приголосного.

Запам'ятаймо!

Звук [ф] потрібно вимовляти чітко й не плутати з вимовою буквосполучення *хв*.

310

1. Прочитайте слова.

Марфа, жирафа, портфель, рафінад, телефон, фабрика, Федір, фільм, фіранка, форма, фургон, шафа.

2. Спійшіть. Підкресліть слова, у яких є [ф'].

Запам'ятаймо!

Написання		Вимова	
букво-сполучення	приклад	звуко-сполучення	приклад
шся	<i>милуєшся</i>	[с':а]	[ми'елу'йес':а]
тськ	<i>братський</i>	[ц'к]	[бра'ц'кий]
дств	<i>людство</i>	[цтв]	[лу'цтво]
чн	<i>сонячний</i>	[шн]	[со'н'аний]
тч	<i>вітчизна</i>	[ч:]	[в'іч:ізна]
чц	<i>у сороці</i>	[ц':]	[у со'роц':і]
ться	<i>навчиться</i>	[ц':а]	[навчи'ц':а]
зш	<i>зшити</i>	[ш:]	[ш:іти]

311

Виконайте тестове завдання.

Правильну вимову відображає фонетична транскрипція в рядку

А знайомишся [знай'оми'еш'с'а]

Б пишеться [пи'ше'т'с'а]

В у річці [у р'іц':і]

312

1. Відтворіть подані слова у звуковому записі за зразком. Поясніть, що відбувається внаслідок уподібнення приголосних.

Зразок. Пісня [п'іс'н'а].

Вісті, свято, камінці, пісня, цвях, гості.

2. Складіть і запишіть з поданими словами речення.

§ 34 Спрощення в групах приголосних

Запам'ятаймо!

Українській мові не властивий збіг приголосних. Коли утворюються нові форми слів або нові слова й виникає збіг приголосних, один із приголосних звуків випадає. Це явище називають **спрощенням у групах приголосних**. Спрощення в групах приголосних відбувається у вимові й на письмі або тільки у вимові.

Групи приголосних, де найчастіше відбувається спрощення у вимові й на письмі:

ждн	→	жн	(тиждень — тижневий);
здн	→	зн	(проїзд — проїзний);
зкн	→	зн	(брязкіт — брязнути);
скн	→	сн	(блиск — блиснути);
стн	→	сн	(користь — корисний);
стл	→	сл	(щастя — щасливий).

Винятки: зап'ястний, кістлявий, пестливий, хвастливий, хворостняк, шістнадцять.

Спрощення відбувається **тільки у вимові**:

— числівників: шістсот, шістдесят;

— слів, утворених від назв іншомовного походження: ба-ластний, контрастний, компостний, агентство, альпі-ністський, гігантський, диригентський, президентський, студентський, туристський.

313

Спишіть речення. До виділених слів доберіть спільнокореневі, у яких відбувається спрощення. Складіть із ними словосполучення.

1. Бережи **честь** змолodu. 2. **Проїзд** вантажного транспорту цією вулицею заборонено. 3. **Добра вість** піднімає, а погана — у землю вганяє. 4. **Радості** багато, зате толку мало. 5. **Виїзд** сплануєш — часу не змарнуєш. 6. Літній день — за зимовий **тиждень**. 7. Серед брязкоту зброї музи мовчать. 8. На те людина працює, щоб мати **користь**. 9. Всякий свого **щастя** коваль.

314

Запишіть слова, що є винятком із правила про спрощення приголосних. З трьома словами складіть речення і запишіть. Поясніть орфограму «Спрощення в групах приголосних».

315 Спишіть прислів'я, вставляючи замість крапок, де потрібно, пропущені букви.

1. Хто на поріг, тому пиріг, хто від порога, тому щас..лива дорога. 2. По парі пізнати, чим сер..це кипить. 3. Вередлива коза дуже вовкові корис..на. 4. Краще піз..но, ніж ніколи. 5. Де велика рада, там піс..ний борщ (*Народна творчість*).

316 Випишіть слова з орфограмами «Ненаголошені в коренях слів», «Спрощення в групах приголосних».

Жаліслива жаба

Край берега під пнем,
Замаскувавшись куширем,
Ловила Жаба мух. Одну таки спіймала.
Глигнула: «Мало, — каже, — мало.
Якби це птах, який тут приземливсь, —
Дивись, якраз би на вечерю й стало».
Лелека ніби чув, спустивсь.
Як Жаба вгледіла — отетеріла.
(Зеленою була — ще більш позеленіла).
Під воду шмиг! Ну подругам казати:
«Оце Лелеку з'їсти я хотіла,
Та, бачу, так злякався — я й пожаліла:
Нащо сердешню пташку зобижати!..»

А. Косматенко

317 Прочитайте текст. Випишіть виділені слова. Обґрунтуйте спрощення в групах приголосних.

Рисами характеру запорозьких козаків були добродушність, безкорисливість, щедрість, схильність до щирої дружби. Окрім того — любов до особистої свободи, через що вони воліли люту смерть, ніж ганебне рабство, глибока повага до старих і заслужених воїнів.

«Хоча в Січі, — розповідає один із сучасників, — жили люди різного стану, але там панувала така чесність і безпека, що можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть. За будь-який злочин проти чиеїсь власності гостя чи січового мешканця негайно карали смертю». На війні козак відзначався розумом, вражав ворога великою відвагою, дивовижним терпінням і зневагою до смерті (*За Д. Яворницьким*).

318

Розгадайте ребуси. Від слів-відгадок утворіть слова зі спрощенням приголосних.

319

1. Спійшіть текст, вибираючи з дужок правильний варіант.

Свято лимонів

Свята бувають різні. Одне з найяскравіших, найцікавіших — фестиваль лимонів у місті Ментоні, який на два ти(жн, ждн)ї стає тури(стськ, ськ)им центром Франції. Лимони, що вирощують біля цього містечка, мають унікальний і неповторний смак. Вони дуже кори(сн, стн)і.

Відкриває фестиваль Його Величність Лимон зі своїм почтом. На чолі виї(зdn, zn)її процесії гіга(нтс, нс)ьке чудернацьке авто, прикрашене лимонами, апельсинами та грейпфрутами, на якому ща(стл, сл)иві діти розігрують веселі сценки. На ярмарковій площі гості можуть поласувати різноманітними цитрусовими стравами.

Для підготовки «лимонного» свята використовують сто тридцять тонн цитрусових плодів. Щорічно це розкішне й «смачне» шоу відвідують від 200 до 230 тисяч туристів.

2. Складіть розповідь про властивості цитрусових, які вживають у вашій родині.

1. Прикметник, утворений від слова, що означає частину руки.
2. Той, що любить вихвалитися.
3. Той, який виявляє або виражає ласку.
4. Прикметник, що характеризує людину, тварину: худий, з випнутими кістками.
5. Відповідь на приклад $5 \times 2 + 10 - 4$.
6. Невеликі тонкі гілки, відділені від дерева, куща; сухі гілки, сучки дерев, що попадали на землю.
7. Протилежний, цілком відмінний від чогось.
8. Прикметник, який характеризує що-небудь непотрібне, зайве.
9. Прикметник, близький за значенням до слів *мандрівний*, *подорожній*.

§ 35 Чергування [o] – [a], [e] – [i], [e] – [и]

Запам'ятаймо!

При зміні форм слова та при творенні спільнокореневих слів у деяких дієсловах відбуваються такі чергування:

[o] → [a]

- а) перед наступним складом із наголошеним *а*:
ломити — ламати, допомогти — допомагати;

Винятки: вимовити — вимовлати [ви^емовлати],
простити — прощати, поклонитися — поклонатися
[поклонати^ес'а].

[e] → [i]

- б) перед наступним складом з *-а-(-я-)*, *-ува-(-юва-)*:
берегти — оберігати, гребти — загрибати, укоренити —
укорінюати.

[e] → [и]

- в) перед **р, л**, якщо в наступному складі є наголошений **а**:
заберу — забира́ти, терти — стира́ти.

321

Заповніть у зошиті таблицю. Розподіліть подані пари дієслів у відповідні колонки.

Чергування		
[о] – [а]	[е] – [і]	[е] – [и]

Допомогти — допомагати, стелити — застилати, застебнути — застібати, зломити — ламати, котитися — кататися, здерти — здирати, схопити — хапати, берегти — зберігати, пекти — випікати, шептати — нашіптувати, беру — забирати, терти — стирати.

322

1. Спишіть уривок із вірша Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало...». Вставте пропущені букви.

Об..рнувся я на хати —
 Нема в мене хати!
 Не дав мені Бог нічого!..
 І хлинули сльози,
 Тяжкі сльози!.. А дівчина
 При самій дорозі
 Недалеко коло мене
 Плоскінь виб..рала,
 Та й почувала, що я плачу,
 Прийшла, привітала,
 Ут..рала мої сльози
 І поцілувала...

323

- Спишіть речення. Поясніть чергування голосних у коренях виділених дієслів.

1. Тече вода в синє море, та не **в**итікає; шука козак свою долю, а долі немає. 2. А журавлі **л**етять собі додому ключами. 3. **П**рилітає зозуленька над ними кувати... 4. І пугач пуга, і сова з-під стріхи в поле **в**илітає. 5. Не журиться Катерина — слізеньки **в**тирає... 6. Швиденько сльози Марія **в**терла, сміючись. 7. Не **в**мирає душа наша, не **в**мирає воля! 8. Там батько,

плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині!.. 9. І сонце гріло, не пекло! (З *тв. Т. Шевченка*).

324

1. Спишіть текст. До виділених слів доберіть спільнокореневі, у коренях яких відбулося чергування.

Весело забриніли струни. Старий кобзар знає, що молодь любить. «Коло млина, коло броду», «Ой летіла горлиця», — співає він. А далі як ударить на всі струни: «Ой за гаєм, гаєм, гаєм зелененьким...» Хлопці та дівчата схопилися в танок, аж курява пішла. Допізна спостерігав малий Тарас, як молодь танцювала, співала на майдані. Додому прийшов зачарований музикою й довго не міг заснути (За *Д. Красицьким*).

2. Поясніть лексичне значення слів кобзар, «Кобзар».

325

- Запишіть парами спільнокореневі слова за зразком.

Зразок. Заганяти — загнати: [а] — [о].

Котити, відстрілятися, розплести, допомога, вихопити, розплітати, стирати, підстрелити, катати, стерти, хапати, допомагати.

326

1. Знайдіть у поданих уривках із творів Т. Шевченка дієслова, у яких відбувається чергування [е] — [і], [е] — [и]. Запишіть їх.

1. За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину...

2. Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде...

2. Складіть речення з виписаними словами.

327 1. Прочитайте текст про Шевченка-художника.

Поезія Тараса Шевченка відома в усьому світі. Але не менш багатою й цікавою є творчість Шевченка-художника.

Шевченко дуже любив малювати портрети. Він зображував своїх товаришів, знайомих, самого себе. Художник не просто копіював людське обличчя, а намагався глибоко проникнути у внутрішній світ людини.

Погляньмо на «Портрет Варі й Василька Репніних». На ньому зображено молодших дітей Василя Репніна — Варю, яку в родині називали Люля, та Василька. Про роботу над цим твором згадувала тітка дітей Варвара Репніна: «...він працював над портретами дітей мого брата, а я їх розважала, щоб вони сиділи спокійно».

Шевченко передав настрій обох дітей, знайшов для кожного з них природну позу. Легка, увернена манера письма та м'які й теплі кольори роблять зображення хлопчика та дівчинки дуже живими. У миловидного Василька не по-дитячому серйозний погляд, а чарівна дівчинка Варя дивиться ніжно й замріяно (Із журналу).

Т. Шевченко. Портрет Варі й Василька Репніних.
Полотно, олія. 1844 р.

2. Розгляньте репродукцію картини. Дайте відповіді на запитання.

1. Чи подобається вам картина? Чому?
2. За якими деталями можна визначити час написання картини?
3. Якими прикметниками можна описати настрій дітей?
4. Які кольори називають теплими, а які — холодними? Знайдіть їх на картині.

Усміхнімося!

328 Прочитайте текст. Розтлумачте виділене висловлювання.

Побачила Муха Слона.

— А-а, привіт, родичу!

— Яка ти мені родичка? — скипів Слон.

— Отакої! — образилася Муха. — А почитай лиш, що мудрі люди пишуть. Осьдечки чорним по білому: «З мухи зробили слона...»

Почухав Слон за вухом. Нічого не вдієш. Доведеться, мабуть, родичатися з Мухом.

...Бо Слона ще змалечку привчили сліпо вірити писаному (П. Ларін).

§ 36 Чергування [о], [е] з [і]

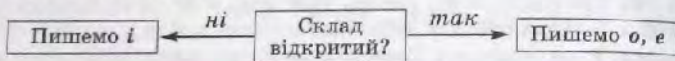
Пригадаймо!

1. Що таке *склад*?
2. Які склади називаються *відкритими*?
3. Як називається склад, що закінчується на приголосний звук?

Запам'ятаймо!

У багатьох словах української мови *о*, *е* у відкритих складах чергуються з *і* в закритих при зміні форми та творенні нових слів: *будова* — *будівник*, *веселий* — *весілля*, *ночі* — *ніч*, *печі* — *піч*.

Однак *і* може вживатися у відкритому складі перед *-ець*, *-ок*: *стілець*, *стіжок*.

329

Прочитайте текст. Змініть виділені слова так, щоб відбулося чергування [о], [е] з [і]. Запишіть їх.

Український віночок

Віночок нагадує сонце. Його носили дівчата тільки до заміжжя. Вінки плели обов'язково з живих квітів: калини, барвінку, ромашок, волошок, маку, хмелю. Кожна квітка має своє значення: волошка означає простоту й ніжність, мак — молодість, мальва — красу, дзвоник польовий — вдячність, ромашка — кохання та злагоду, фіалка — сором'язливість.

Перший віночок плела дівчині мати в три роки, а в сім років у віночок дівчині вперше вплітали яблуневий цвіт. До вінка прив'язували стрічки (О. Кириченко).

330 Спишіть вірш. Підкресліть слова, у яких чергуються голосні.

Шурхіт вітру, шепіт тиші,
Шелест листя десь здаля,
Я почула власні вірші
Крізь шипшинове гілля.

Вже шибки пошерхли в хаті,
Зашарівся верболіз,
Шати жовті і багаті
Шие осінь для беріз.

М. Колесник

331 Прочитайте приказки. До виділених слів доберіть спільнокореневі чи змініть форму, щоб відбулося чергування [о], [е] з [і]. Запишіть ці пари.

1. Стоїть, як на **ножах**. 2. Помічник, як **коневі** заєць. 3. Уперся, як **віл** у нові **ворота**. 4. **Семеро** одного не ждуть. 5. Бачить кіт сало, та сили мало. 6. Вода і **камінь** довбає. 7. Гостре **словечко** коле сердечко. 8. Дивись на **зріст**, та питайся розуму. 9. Задер **носа** — й кочергою не дістанеш. 10. Пропало, як з **воза** впало.

332 1. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

Своєрідним жіночим обер..гом в Україні завжди був вінок. І сьогодні, як і в давнину, з ран..ього д..тинства кожна дівчина вчиться випл..тати віночки з квітів. Їх в Україні пл..ли з різного зі..лля від весни до пізньої ос..ні. Кожний віночок слугував не тільки окрасою голови дівчини, він був знахарем душі, бо в ньому є чаклунська сила, що і біль знімає, і волос..я бер..же (За М. Крищуком).

2. Зробіть звуковий запис слів *сьогодні, оберіг, плести, зілля, осінь, волосся*.

333 Спишіть текст. Поставте слова в дужках у потрібній формі. У виділених словах підкресліть голосні, що можуть чергуватися.

Серед розмаїття вінків особливе місце належить «вінку кохання». Право виплітати його мали дівчата віком від тринадцяти (рік) до заміжжя. Основу такого вінка становлять ромашки — символ (юність), доброти й (ніжність). Поміж ромашками вплітають цвіт яблуні і вишні. Над чолом — квітуче гроно калини. Вінок прикрашають вусиками (хміль) — символом (гнучкість) розуму (За М. Крищуком).

334 Прочитайте. Провідмінійте іменники *Київ, Чугуїв, Миколаїв*.

Щоб не помилятися, відмінюючи слово *Київ*, щоразу згадуйте рядок із вірша про Київ Дмитра Луценка: «Як тебе не любити, Києве мій!»

До речі, так само відмінюються слова *Миколаїв* — *Миколаєва*, *Чугуїв* — *Чугуєвом*.

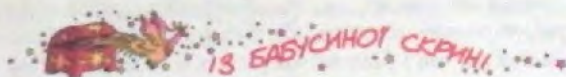
335 Розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки. Підкресліть у них орфограму.

336 Виконайте тестове завдання.

Чергування [о], [е] з [і] відбувається в усіх словах рядка

- А гора, нога, дорога
- Б пороги, сорока, ворона
- В болото, сльоза, мережа

337 Прочитайте текст. Розіграйте діалог.

У хаті — як у віночку

Яся. Бабусю, ти помітила, як ми з Дмитриком прибрали в кімнатах?

Бабуся. Як же не помітити?! Тепер у нас *у хаті — як у віночку*.

Дмитрик. У віночках бувають дівчата, коли йдуть виступати, співати... Як це може бути — *у хаті — як у віночку*?

Бабуся. Так здавна українці називають гарно прибрану, прикрашену оселю. Є й прислів'я таке: «Тримай *хату як у віночку*, а рушничок — на кілочку».

Яся. А рушничок, мабуть, має бути вишитий? Але чому ж він на кілочку?

Бабуся. Вишитими рушниками завжди прикрашали хату. А на кілочку тримають інший рушник — яким утираються, він має

бути завжди напихваті. Отож прислів'я говорять не тільки про гарно прибрану, прикрашену хату, а й про любов до чистоти, охайності.

Дмитрик. А могли українці казати *у хаті* — як *у віночку* через те, що був звичай розмальовувати піч і стіни в хаті квітами? У нас же є книжка про петриківський розпис...

Яся. Там такі чудові квіти, калина, розписи по дереву.

Бабуся. Звичайно, Дмитрику, люди сприймали красу намальованих віночків, квітів на стінах хати й могли передати це мовним образом *у хаті* — як *у віночку*. Хоч тепер і не розмальовують так осель, а мова зберегла в такому порівнянні традиції українців, історію української культури.

Довідка: *Як у віночку (у вінку)* — дуже гарно, чисто, охайно.

338

1. Спишіть текст. Підкресліть слова з орфограмою «Чергування [о]. [е] з [і]».

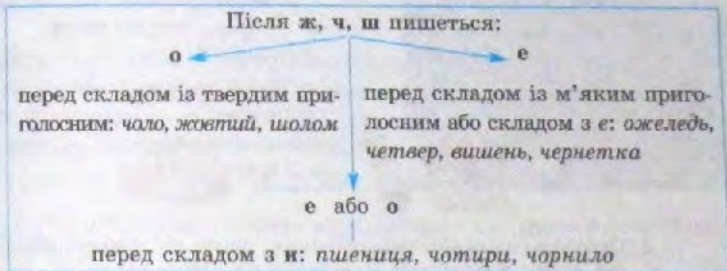
У хаті було як у вінку. Хоч убогість, справді, виглядала тут з усіх кутків, однак вона мовби згладжувалася дбайливою, якоюсь цюотливою чистотою, що лежала на всьому. Стіни розписані виноградом, на вікнах квіти в глечиках, від порога до самого стола прослався барвистий домотканий килимок, видно, тільки сьогодні покладений (*О. Гончар*).

2. Підготуйте усну розповідь про традиції облаштування вашого житла.

§ 37 Букви *е, о* після *ж, ч, ш*

Запам'ятаймо!

- 339 Перепишіть прислів'я та приказки, вставляючи пропущені слова з довідки. Поясніть написання цих слів.

Де багато ... , там нема
Не вчи ... їсти хліба
Хату жінка за три кути держить, а ... за
... душу і милом не відмиєш.
Краще тепер, ніж у

Довідка: печ..ного, пташ..к, уч..ного, комаш..к, ч..ловік,
ч..твертий, ч..рну, ч..твер.

- 340 Спишіть акровірш. Підкресліть слово з орфограмою «Букви е, о після ж, ч, ш».

Жовтіють на дубовім вітті,
Осіній час — трусить пора.
Летять вони додолу миттю,
У торбу їх лісник збира.
Ділянку знайде залюбки,
І там з них виростуть дубки.

М. Романченко

- 341 Спишіть вірш, вставляючи потрібні букви.

Жуки дзижчать в садочку літом,
По стежці жабка — плиг та плиг!
Ж..ржини квітнуть ж..втим цвітом,
Кружляють бдж..ли біля них.

Н. Забіла

- 342 Прочитайте вірш, виразно вимовляючи звук [ч]. Прокоментуйте на прикладах із скоромовки орфограму «Букви е, о після ж, ч, ш».

Чорно, чорно уночі,	Чорна тінь усе накрила.
Чорні очі у сичів.	Через чорних тих сичів —
Чорні очі, чорні крила,	Чорно, чорно уночі.

Г. Чубач

- 343 1. Розгадайте ребус-прислів'я. Запишіть відгадку.

Яка на

, така й буде

2. Складіть і запишіть твір-мініатюру, використовуючи слова: вечоріє, женці, повечеряти, учорашній, черствий, шершаві.

344

Спишіть лічилку. До виділених слів доберіть спільнокореневі, у яких відбувається чергування *о* – *е* та *е* – *і*.

Раз, два, три, **чотири**,
Козі дзвоника вчепили,

Коза бігає, кричить,
Просить дзвоник відчепить.

Усміхнімось!

- Мамо, а наша вчителька зовсім не знає тварин.
- Звідки ти це взяв?
- Я намалював коня, а вчителька питає, що це таке.

345

1. Прочитайте й розподіліть подані слова у відповідні колонки. Заповніть у зошиті таблицю за зразком.

Написання	
<i>е</i> після <i>ж, ч, ш</i>	<i>о</i> після <i>ж, ч, ш</i>

Ш..лом, бдж..ла, ч..тири, ч..твертий, ш..рш..нь, ож..нити-ся, ч..рнота, ж..рдина, ж..ржина, ш..стий, дж..рело, ш..сти-денка.

2. Уведіть виділені слова в складне речення й запишіть його. Підкресліть головні члени речення.

346

1. Прочитайте вірш. Випишіть слова із буквами *ж, ч, ш*. Підкресліть ті, у яких є орфограма «Букви *е, о* після *ж, ч, ш*».

Дощик стрекоче щоночі,
Небо додолу схилилось.
Сонце заплющило очі,
Мабуть, за літо стомилось.

Листя — пожовклі серветки.
П'яно всміхаються айстри.
Править червоним чернетки
Жовтень, розгублений майстер.

Л. Лілова

2. Перелічіть у вірші образи осені. Запишіть свої думки й почуття про осінь.

347

1. Виразно прочитайте вірш. Якими звуками створено настрій вірша? Який це настрій?

Червоне сонце в Чорне море сіло.
Напнула ніч легку чадру на Крим.
Над Києвом вже теж повечоріло...
В думках сьогодні я побуду з ним.

Г. Литовченко

2. Запишіть вірш. Підкресліть слова, у яких є орфограма «Букви е, о після ж, ч, ш».

§ 38 Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів

Запам'ятаймо!

Після букв *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів пишемо *и*: *жити, прочитати, широкий, щирий, кислий, хитрий, гинути, розхитати, вищипати, кидати*.

Букву *і* пишемо в словах, де відбувається чергування *о, е* з *і*: *вхід (бо входить), вечір (бо вечори), щітка (бо щетина)*.

348

До поданих слів доберіть спільнокореневі з довідки. Прокоментуйте орфограму «Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».

Вигін, жінка, кізка, похід, розчісувати, шість, щілина.

Довідка: ходити, вигонити, ущелина, чесати, кози, женитися, ушестеро.

349

Запишіть слова, вставляючи потрібні букви. Поясніть написання.

Переж..вати, відпоч..нок, щ..глик, ук..нути, прих..льний, прих..д, ш..ло, щ..пати, щ..тка, г..ркати.

350

Спишіть текст. На місці крапок поставте пропущені букви.

1. Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом-кріпаком, прадідом-запорожцем — не заг..нула іще честь і хоробрість. 2. Через це вірили в зорі й прекрасні ідеї, у ч..стоту й мужність людської душі. 3. Шторм не вгавав, крига троц..лася одна об одну, туман сунувся до берега. 4. Ж..нки підганяли чоловіків, діти поруч із батьками працювали, як дорослі. 5. На пісках росте воцанка менша; на воді — конюшина біла; на степах — ч..стотіл, чебрець,

х..тується щ..риця, пох..тується зм'ячка — жовта, як кульбаба;
а слава людська росте з єдності та відваги! (За Ю. Яновським).

- 351 Пригадайте п'ять слів, у яких після ж, ч, ш, щ та г, к, х пишемо і, та складіть із ними речення. Запишіть речення.

Усміхніться!

- 352 Відтворіть діалог.

Першокласниця приходить зі школи, а мама питає:

— Оленко, а хто за тобою сидить?

— Я не знаю, бо вчителька казала, що назад звертатися не можна.

- 353 Виконайте тестове завдання.

Букву **и** пишемо в усіх словах рядка

А ч..плитися, розх..тати, приг..нати

Б ч..стота, щ..рий, х..трий

В ш..піти, ч..тач, щ..чка

- 354 Знайдіть за поданим зразком слова з орфограмою «Букви **и**, **і** після ж, ч, ш, щ та г, к, х у коренях слів».

т	ч	і	п	в	в	г	к	р	и	х	щ	і	т	к	щ
і	д	с	к	и	н	у	т	и	к	і	у	ч	и	а	и
ш	о	ж	и	н	а	л	п	а	у	т	к	и	т	о	р
и	т	и	й	я	г	і	л	к	а	к	ь	л	е	й	и
п	р	и	х	и	л	и	т	и	с	к	и	б	к	а	й

- 355 Спишіть, підкреслюючи в кожному рядку зайве слово.

1. Ш..ло, ч..н, к..стка, ч..ж.
2. Сх..д, веч..рній, к..дати, к..нський.
3. Сх..л, г..рка, щ..тка, шк..льний.

- 356 Спишіть речення. Підкресліть слова, у яких є орфограма «Букви **и**, **і** після ж, ч, ш, щ та г, к, х у коренях слів».

Читай рядки ці так і сяк — вони не зміняться ніяк

Жарт — суму страж.

Ти — щит.

У хижу — вужиху.

Живи ж (А. Мойсієнко).

§ 39 Найголовніші правила чергування приголосних звуків

Запам'ятаймо!

При творенні й зміні слів у корені може відбуватися чергування приголосних.

Основні випадки чергувань:

[г]	—	[ж]	—	[з']	—	нога́, ніжка, на по́зі
[к]	—	[ч]	—	[ц']	—	юна́к, юна́че, юна́цький
[х]	—	[ш]	—	[с']	—	рух, руша́ти, у ру́сі
[д]	—	[дж]	—		—	ходи́ти, ходжу́
[т]	—	[ч]	—		—	леті́ти, лечу́
[ст]	—	[ш]	—		—	чи́стити, чи́щу
[б]	—	[бл]	—		—	люби́ти, люблю́
[в]	—	[вл]	—		—	лови́ти, ловлю́
[м]	—	[мл]	—		—	грома́ти, громя́ю
[п]	—	[пл]	—		—	ліпи́ти, ліплю́
[ф]	—	[фл]	—		—	графи́ти, графля́ю

357

Прочитайте текст. Випишіть виділені слова й доберіть до них такі форми слів або спільнокореневі слова, щоб відбулося чергування приголосних звуків.

Мудра природа

Як же в сувору зимову пору виживають наші менші брати? Як почувається рослинний світ?

Багатьом допомагають вижити люди, а також природні властивості тварин і птахів. Деякі птахи можуть змінювати температуру тіла, тому не охолоджуються.

Природа живе й під снігом. І взимку дерева, квіти чують весну. Поставте у воду гілку бузку чи вишні — зацвіте!

358

1. До кожного слова доберіть і запишіть пару з чергуванням приголосного за зразком. Звуки, що чергуються, підкресліть.

Зразок. Сніг — сніжинка.

Берег, гладити, їздити, казати, кликати, птах, пух, сидіти, скакати, увага.

2. Складіть усну розповідь про лісову прогулянку, використовуючи подані слова.

Прочитайте народні вислови. Випишіть слова, у яких може відбуватися чергування приголосних звуків. Поясніть правила чергування звуків.

Січневі — сікти, серпневі — пекти.

Квітневий сніг такий, як жіночий плач.

Миші бігають по снігу — на тривалу відлигу.

Спишіть текст, вставляючи потрібні слова з довідки.

Квіти як подарунок є виявом добрих почуттів, доброго ставлення до того, кому їх дарують. Радісним стає будь-яке свято, коли ... , рідні приносять улюблені квіти. Зі ... скомпонований букет надає кімнаті святковості й затишку. Квіти пробуджують у нас людяність, щирість,

Довідка: іменник *друг* у Н. в. мн.; спільнокореневе слово до дієслова *смакувати* — іменник в Ор. в. одн.; іменник, спільнокореневе слово до прикметника *сердечний*.

Це цікаво!

Коли найкраще зрізати квіти для букета?

Вранці. Лілії, гвоздики — тільки-но забарвився бутон; гладіолуси — коли розкрилися дві перші квітки; айстри й жоржини — розквітлими.

У яку воду ставити квіти?

У відстояну протягом доби: хлорована вода шкідлива для рослин.

Які речовини можна додати у воду з букетом, щоб квіти довше зберігали свіжість?

Борну кислоту, аспірин, цукор.

1. Запишіть вірш М. Воробйова. До виділених слів доберіть спільнокореневі чи змініть форму, щоб відбулося чергування приголосних.

Січень-сікач

Ой багато насік.

Насік з морозу гілок

Та запріг снігура у візок,

Та привіз до Вітра-брата,

Поскладав у холодній хаті,

До весни іще довго жити,

Буде чим у печі топити.

2. Поясніть, чим збирається топити в печі Січень-сікач.

362 Запишіть подані словосполучення у формі місцевого відмінка.

Ялинова гілка, кетяг горобини, різдвяна свічка, тернова хустка, третій мак, чарівний запах.

363 Виконайте тестове завдання.

Чергування приголосних звуків можливе в усіх словах рядка

А молоко, поріг, вухо, поспіх

Б вік, читає, пече, наука

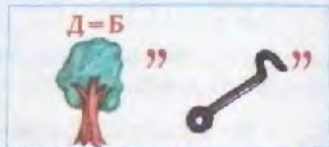
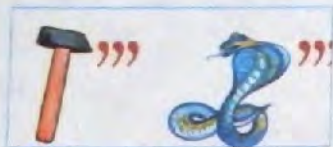
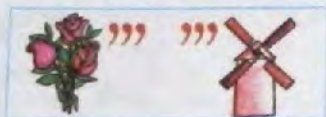
В пейзаж, жінка, берег, спокій

Усміхнімось!

364 Прочитайте скоромовку вголос у швидкому темпі.

Пилип посіяв просо,
Просо поспіло,
Пташки прилетіли,
Просо поїли,
Пилип плаче.

365 Відгадайте слова, зашифровані в ребусах. Запишіть їх, доберіть до кожного спільнокореневі чи змініть форму, щоб відбулася зміна приголосного в корені.

366 1. Спишіть текст, ставлячи слова в дужках у потрібній формі. Назвіть орфограму «Чергування приголосних».

Дорога була слизька, і сани йшли в затоки. На обидва боки від (дорозі), скільки скинеш (очі), розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою (скатерці). Василько не (постережу), що коні звернули з (дорозі) і (побіжать) праворуч. Трісь! Щось (тріщати)

в саях, і Василько дав сторчка в сніг. Підвівся, (підбіжу) до саяей. (Залобіжу) лихові не (могти) було. Хлопець (випряжу) коні, сів верхи і поїхав назад по (дорога). Віп (заблуджусь), (заплачу). Василькові згадалась ясна батькова хата. Батько та дві (сестричці) (сиджу) за столом, мати подає вечерю (За М. Коцюбинським).

2. Підкресліть однорідні члени речення.

§ 40 Основні випадки чергування *у* – *в*, *і* – *й*

Запам'ятаймо!

Українська мова — одна з наймилозвучніших мов світу. Щоб у мовному потоці уникнути збігу кількох голосних чи приголосних, використовують чергування прийменників *у* з *в* та сполучників *і* з *й*. Можуть чергуватися *у* – *в* та *і* – *й* на початку слова.

Вживасмо <i>у</i>	Приклади
1. Якщо попереднє слово закінчується на приголосний.	Багато троянд <i>у</i> вазі.
2. На початку речення перед приголосними.	<i>У</i> Герди калатало серце від страху <i>й</i> нестримного бажання побачити Кая.
3. Незалежно від закінчення попереднього слова перед <i>в</i> , <i>ф</i> , <i>льв</i> , <i>зв</i> , <i>дв</i> , <i>св</i> , <i>тв</i> , <i>хв</i> .	Діти повернулися <i>у</i> святковому настрої.
Вживасмо <i>в</i>	Приклади
1. Коли попереднє слово закінчується на голосний.	Маленька розбійниця всілася <i>в</i> карету.
2. На початку речення перед голосним.	<i>В</i> оленя заблищали очі.

Чергування *у* з *в* не відбувається:

- у власних назвах: Угорщина, Ужгород, Урал, але: Україна — Вкраїна (у поезії);
- у словах, що вживаються тільки з *в* або *у*: вдача, вказівка, вправа, удача, указ, ультиматум, уряд.

367

1. Прочитайте і запишіть назву казки, яка так починається. Спишіть, добираючи з дужок потрібну букву.

Жив на світі один лихий троль. Якось він був (у, в) дуже доброму гуморі, бо зробив собі дзеркало. Це дзеркало мало надзвичайну властивість — (у, в)се добре й прекрасне здавалося (у, в) ньому гідким, а (у, в)се бридке й погане виглядало прекрасним (За Г. К. Андерсеном).

2. Обґрунтуйте чергування. Запишіть фонетичною транскрипцією виділене слово.

368

- Прочитайте текст, випишіть словосполучення з прийменниками у чи в. Поясніть чергування.

У великому місті жило двоє маленьких дітей. Вони не були родичами, проте любили одне одного, як брат і сестра. Їхні батьки жили в мавсардах двох сусідніх будинків. Ступивши з віконечка на ринву, можна було опинитися коло сусідського вікна. Там стояли великі дерев'яні ящики, де росла зелень для страв і кушки троянд. Хлопчик і дівчинка дуже любили бігати в гості одне до одного й сидіти на маленьких стільчиках під трояндами (За Г. К. Андерсеном).

369

- Прочитайте пари слів. Складіть і запишіть із ними речення, вибираючи в кожному випадку потрібний варіант слова.

Узимку — взимку, умовити — вмовити, уперед — вперед, уперта — вперта, урожай — врожай.

370

- Запишіть речення, вибравши потрібну форму слова.

1. Діти зайшли до кімнати (у, в)двох. 2. (У, В)двох завжди веселіше. 3. Настав час (у, в)гомонитися. 4. Вони (у, в)тішилися бабусиною казкою.

Запам'ятаймо!

В українській мові уникають збігу голосних. Пауза (розділовий знак) сприймається як приголосний.

Вживаємо і	Приклади
Після приголосного звука.	Кай і Герда милувалися малюнками.
На початку речення.	І Кай, штовхнувши ящик, вивав троянди.

Вживаємо <i>й</i>	Приклади
Якщо попереднє слово закінчується на голосний.	<i>Маленька розбійниця сховала обидві руки в Гердину гарну муфточку, м'яку й теплу.</i>

І з й не чергуються при зіставленні чи протиставленні (діти і дорослі, біле і чорне) та після паузи (на письмі — після розділового знака).

Наприклад: Хвіртка відчинилася, і дівчинка босоніж побігла стежкою.

371 Доберіть пари із слів-назв персонажів казки. Запишіть ці пари, використовуючи сполучники *і* або *й*.

Зразок: Кай і Герда, ...

Кай, маленька розбійниця, ворона, принц, фінка, Герда, Снігова королева, лапландка, принцеса, ворон, бабуся в дивному капелюшку, троянди, північний олень, сніжинки.

372 Виправте помилки, які порушують закон милозвучності в українській мові. Виправлений текст запишіть.

Кай складав із крижин різні химерні фігури і цілі слова. Але ніяк не міг скласти слово «вічність». А Снігова королева сказала йому: «Коли ти складеш це слово, то станеш сам собі господар, і я подарую тобі увесь світ й новенькі ковзани».

373 1. Спишіть текст, вибираючи з дужок правильний варіант.

Кай сидів тихий, непорушний (*й, і*) холодний. Тоді Герда заплакала, і її гарячі сльози (*в, у*) пали йому на груди. Вони пронизали його до самого серця. Хлопчик глянув на дівчинку, (*й, і*) вона заспівала йому пісеньку про троянди.

Кай раптом гірко заплакав. Він ридав так довго (*і, й*) сильно, що скалка дзеркала витекла з ока разом (*зі, із, з*) сльозами. Тоді він (*в, у*) пізнав Герду (*й, і*) дуже зрадів.

2. Визначте кількість звуків і букв у словах: *гарячі, сльози, сильно, дзеркало*.

374 Спишіть, закінчуючи речення.

1. Вони сиділи під трояндами (*і, й*) ...

2. Кай опинився в палаці (*і, й*) ...

3. Герда довго шукала хлопчика (і, й)

4. Сльози полилися з очей Кая (і, й)

375

Запишіть основну думку казки Г. К. Андерсена «Снігова королева», використовуючи словосполучення: *любов і дружба, вірність і стійкість, самопожертва і відданість*.

§ 41 Позначення м'якості приголосних на письмі буквами ь, і, є, ю, я.

Правила вживання м'якого знака

Запам'ятаймо!

В українській мові м'якість приголосних на письмі позначають:

1) буквою ь (м'який знак): *січень, льодовий*;

2) буквами *є, ю, я*, коли вони стоять після м'якого приголосного: *сине, люди, пісня*;

3) буквою *і*: *ліс, сірий*.

376

1. Прочитайте прислів'я. Запишіть звуковим записом виділені слова.

1. *Січень* снігом *січе*, а мороз вогнем *пече*. 2. *Січень* без снігу — *літо* без хліба. 3. *Січень* *січнися*, а ти до печі *тулися*. 4. *Січень* *наступає* — мороз *людей* *обіймає* (*Народна творчість*).

2. Які букви вказують на м'якість приголосних у виділених словах?

377

Прочитайте текст. Випишіть із тексту слова, у яких м'якість приголосних позначається буквами *і, я, ь*.

Січень вважається найхолоднішою порою року. Адже на цей місяць припадає найбільше морозних днів і снігопадів. Саме така погода, за тривалими спостереженнями, віщувала добрий урожай, тому й казали: «Хвали січень сніговий!» Що більше було опадів, то щедріше зволожувалася навесні земля (3 кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»).

378

Відгадайте загадки. Зробіть звуковий запис відгадок. Визначте, за допомогою яких букв у них позначено м'якість приголосних звуків.

1. Шумить, гуде і все горою іде.

2. Хто перший у хату заходить?

Усі підкреслені букви позначають м'який приголосний звук у рядку

- А шість, діцей, міркувати, ціти
 Б ізюм, пиріг, тюхтій, ддетсья
 В діти, тямити, дюх, сине

Запам'ятаймо!

Правила вживання м'якого знака

ь пишеться	ь не пишеться
1. Після м'яких <i>д, т, з, с, ц, л, н</i> : а) у кінці слова: <i>мідь, гість, за-в'язь, вісь, олівець, сіль, олень</i> ; б) у середині слова перед буквами, що позначають тверді приголосні: <i>дядько, різьба, косьба</i> ; в) перед <i>я, ю, є</i> , що позначають два звуки: <i>мільярд, порт'єра, дос'є</i> ; г) перед <i>о</i> : <i>д'юготь, льон</i> .	1. Після <i>б, п, в, м, ф</i> : <i>голуб, насип, любов, вісім, верф</i> .
2. У дієсловах на <i>-ться</i> : <i>вибачається, умивається</i> .	2. Після букв <i>ж, ч, ш, щ</i> : <i>ріж, річ, вишня, хвощ</i> .
3. Після букви <i>л</i> , що позначає м'який приголосний, який стоїть перед іншим м'яким приголосним: <i>ідаляня, пальці, сільський</i> .	3. Після букви <i>р</i> : <i>базар, кобзар, писар</i> .
4. У буквосполученнях <i>-льк-, -льч-, -льц-, -ньк-, -ньч-, -ньц-</i> : <i>лялька — ляльчин — ляльці</i> ; <i>ненька — неньчин — неньці</i>	4. Після букв <i>н, л</i> у буквосполученнях <i>-лк-, -лч-, -лц-, -нк-, -нч-, -нц-</i> : <i>Наталка — Наталчин — Наталці</i> ; <i>хустинка — хустинці</i>

Букви, після яких пишеться м'який знак, легко запам'ятати, якщо скласти з ними таке речення:

Нам треба добре запам'ятати ці сім літер.

Перепишіть речення. На місці крапок, де потрібно, вставте м'який знак.

1. Гриц.. завбіл..шки із мізинец.., але справж..ній коляди-нец.. . Колядує, як годит..ся: «Коляд-коляд-коляд..ниці!» (Д. Білоус). 2. Прийшла осін.. смутна, прийшла зима л..юта,

а сосон...ці байдуже! (Олена Пчілка).
3. Низ..ко, низ..ко я зігнувс.. і ще нижче
скинув шапку. Зайчик весело всміх-
нувс.. і подав сірен..ку лапку (О. Олесь).
4. Цілий міх гостин..ців нашій госпо-
дин..ці (Є. Гуцало).

381 Спишіть текст. Підкресліть слова з орфограмою «Правопис м'якого знака». Поясніть правопис.

Колись наші пращури Новий рік зустрічали навесні. Із запро-
вадженням християнства в Київській Русі 988 року новоліту-
вання перенесли на вересень. Згодом його почали відзначати в
січні. У січні святкують велике християнське свято — Різдво.

382 Виконайте тестове завдання.

М'який знак треба писати в усіх словах рядка

А бул..ба, мал..ви, перстен.., секретар..
Б першіст.., стрибунец.., близ..кий, піднімаєт..ся
В вишен..ці, вигул..кнути, крад..кома, у спіл..ці

383 Прочитайте вірш. Випишіть слова, у яких м'якість приголосного передається за допомогою ь, я, ю, і.

Січень

Дідусь Січень сніговий
Випустив пухнастий рій,
Нарядив у диво-шати
Поля, діброви і хати.
Сам насунув білу шалю
З блискітками із кришталю,
Теплу шубу одягнув,
Биті валяночки взув.

Ой, щипає личко, вуха
Зла мачуха-завірюха.
Надулася, наче міх,
Дме, дітей збиває з ніг.
Проте хлопчики й дівчата
Впевнено ведуть санчата.
З гірки лине сміх і крик,
А мороз скрипить: рип-рип...

Б. Козарський

384 Розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки. Поясніть правопис м'якого знака.

§ 42 Сполучення *йо*, *ьо*

Запам'ятаймо!

Сполучення *йо* в українській мові вживається для позначення на письмі звуків [й], [о] і пишеться на початку слова й складу: *Йо-сип, міль-йон*.

Сполучення *ьо* позначає звук [о] і м'якість попереднього приголосного. Його пишуть у середині складу: *по-льо-вий, сьо-год-ні, дьо-готь, дзьоб*.

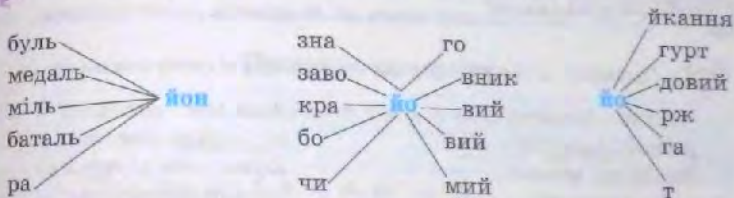
- 385** Прочитайте слова. Визначте кількість звуків і букв у кожному з них. Поясніть правило написання сполучень *йо*, *ьо*.

Район, павільйон, льон, підйом, льотчик.

- 386** Відгадайте загадки. Випишіть слова зі сполученнями букв *йо*, *ьо*.

1. Утрюх ідуть братці верхи на конячці. 2. Летіла птиця по синьому небу, розпустила крила й сонце закрила. 3. Хто співає, свище, плаче, а ніхто його не бачить? 4. Як запалять, то горить, як горить, то плаче. 5. Цвіте синьо, лист зелений, квітник прикрашає. Хоч мороз усе побив — його не займає.

- 387** 1. Утворіть слова, використовуючи схеми. Запишіть їх.

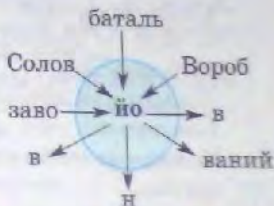

2. Визначте, до яких частин мови належать записані слова.

- 388** Утворіть із поданих груп слів три «чарівних кола».

Зразок. Батальйон, Воробйов, Соловйов, завојований.

1. Район, Майоров, курйоз, каньйон.
2. Бульйон, йорж, йод, бойовий.
3. Скуйовдити, знайомий, медальйон, мільйон.

389 Утворіть від поданих імен форми по батькові за зразком.

Зразок. Сергій — Сергійович.

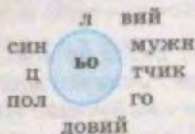
Андрій, Микола, Олексій, Юрій.

390 Прочитайте вірш. Із словами, у яких є сполучення *йо*, складіть речення. Якими членами речення є ці слова?

Йоржа впіймав на вудку Йосип,
Схопив і зойкнув: «Ой-ой-ой!»
Не знав, напевно, Йосип досі,
Який колючий йоржик той.

Н. Забіла

391 1. Утворіть слова, використовуючи «чарівне коло».

2. Складіть з утворених слів текст на тему «Героїчний вчинок» (5–7 речень).

Усміхніться!

392 Прочитайте скоромовку. Випишіть слова зі сполученням *ьо*.

Чарівна корова
різнокольорова —
Йшла по молоко
кольоровиком.
А за нею кіт, кіт:
— Кольоровикам — привіт!
Де ти йдеш, корово
різнокольорова?
— Йду по молоко
кольоровиком.
Кольоровий кіт, кіт,
Кольоровий світ, світ.
Кольорова йшла собі
корова,

А за нею полечком
кольороводонечка.
Кольорова дівчинка,
кольоровосонечко.
Онде хата у ліску.
Ходить сонце по даху:
Золота діброва —
різнокольорова.

В. Чепурко

Спишіть, вставляючи пропущені буквосополучення. Підкресліть у кожному рядку зайве слово.

1. Т...хває, бад...рий, ма...р.
2. С...годні, ра...н, ц...го.
3. Осіни...го, кур...з, бо...вого.

§ 43 Правила вживання апострофа

Розгадайте загадку.

Я такий же, як знак розділовий,
і відомий шкільній дівчорі.
Та в словах української мови

Я пишусь не внизу, а вгорі.
Спробуй лиш написати «ім'я»,
Зразу стану потрібним і я.

Д. Білоус

Запам'ятаймо!

Апостроф позначає роздільну вимову звуків, використовується для позначення на письмі роздільної вимови твердих приголосних перед буквами *я, ю, є, ї*. Апостроф показує, що букви *я, ю, є, ї* позначають два звуки. Якщо букви *я, ю, є* вказують на м'якість попереднього приголосного, апостроф не ставиться.

Правопис апострофа

Апостроф перед *я, ю, є, ї*

пишеться	не пишеться
<ol style="list-style-type: none"> 1. Після твердих <i>б, п, в, м, ф</i>: <i>б'ють, в'є, кав'ярня, м'ята, Стеф'юк</i>. 2. Після твердого <i>р</i>: <i>бур'ян, пір'я, матір'ю, міжгір'я</i>. 3. Після префіксів і першої частини складних слів, які закінчуються на твердий приголосний: <i>від'їхати, з'єднати, об'єм, дит'ясла, пів'яблука</i>. 4. У слові <i>Лук'ян</i> і всіх похідних від нього: <i>Лук'анівка, Лук'янченко, лук'янівський</i> 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Після <i>б, п, в, м, ф</i>, якщо перед ними стоїть буква, що позначає приголосний, крім <i>р</i>, і належить до кореня: <i>духмянний, різдвяний, морквяний</i>, але: <i>верб'я, торф'яний, черв'як</i>. 2. Перед буквосополученням <i>йо</i>: <i>серйозний, мільйон, Воробіюв</i>. 3. Після м'якого <i>р</i>: <i>бура, ряска, рюкзак</i>

395

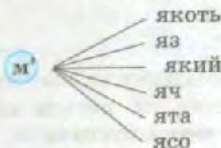
Спишіть текст. Підкресліть слова, у яких букви *я*, *ю*, *є* позначають два звуки.

Здавна існував звичай: від'їжджаючи в далекі краї, брати із собою грудочку рідної землі. У такий спосіб люди прагнули зберегти зв'язок із могутньою силою, що породила й благословила їх на життя.

Люди ставилися до землі, як до живої істоти, що відчуває і ласку, і біль. Влучно відтворив народні уявлення про землю український письменник Борис Грінченко: «Земля жива, — вона все чує і знає. Як люди гарні до неї, вона радіє і пособляє їм, а як — ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона — наша мати, вона свята!» (За Г. Тарасенко).

396

Відтворіть слова, зашифровані в схемі. Запишіть їх у два рядки: у першому — односкладові, у другому — багатоскладові.

397

Відтворіть слова, зашифровані в схемі. Визначте, до якої частини мови належить кожне слово.

398

Відтворіть слова, зашифровані в схемі. Порівняйте кількість звуків і букв у кожному слові. Прокоментуйте висновки.

399

1. Прочитайте текст. Уставте замість крапок, де потрібно, апостроф. Випишіть слова з апострофом.

Чумаки були неабиякими романтиками. Від..їжджаючи по сіль, вони брали із собою жмутик духм..яної трави, жменьку рідної землі. Ці обереги були для них св..яті: нагадували про покинуті медв..яні ниви, укриті р..яскою ставки, м..ятні купелі. Вони навіювали спогади про зор..яні родинні вечори, коли вся сім..я слухала солов..їні пере-ливи.

Чумаки зупинялися відпочивати зазвичай у невеликих міжг..ір..ях. Поблизу села Кам..янець знайдені чумацькі пам..ятки, зокрема — дерев..яна (з м..якої липи) похідна миска з двома відсіками. Більший відсік — для галушок, менший — для приправи (часник чи цибул..я з олією чи салом).

Є серед знахідок і «вузли» міцних чумацьких возів. Це — розпірки, закріплені внизу на осі, а вгорі з..єднані з кузовом.

Цікаві й «пральна машина» та «пральний порошок» чумаків (попіл із сон..яшникового бадилля). У жлукто (видовбану зі стовбура діжку без дна) клали шар соломи, на нього — попіл. Прокурений степовим порохом одяг пересипали тим самим попелом і втрамбовували. Зверху знову насипали попіл й заливали окропом. Одяг вимочувався, відтак його полоскали (Із журналу).

2. Які предмети чумацького побуту, описані в тексті, є на музейних світлинах?

400 1. Спишіть речення. Поясніть орфограму «Правопис апострофа».

1. Кожне слово пахне, мов листочок м'яти. Та, мов квітка з короваю, пахне слово «мати» (Д. Павличко). 2. Кожне зело в букеті мало свій символ: м'ята оберігала від напасті й додавала здоров'я (Г. Корицька). 3. Волосся мили в кип'яченій воді, додаючи любистку, м'яти, ромашки, кропиви, кореня лопуха, бруньок берези, звіробою.

2. Що ви знаєте про рослину, назва якої є в кожному реченні?

401 Спишіть текст, вставляючи, де потрібно, апостроф.

М'ята

Об..їхав я багато кра..їв. Гарних, дивних, цікавих. Тепер у місті живу. Та враз я згадав хлоп..ячі забави на батьківському

подвір...ї. Почув трав...яний дух. Дух,
де в...ється моя Рось. Задзвеніли мені
солов...ї, кропив...янки, очерет...янки,
заворкотіли голуб...ята. Запахли в рід-
ному саду р...яст, рум...янок, п...яти-
перстень. І м...ята. Холодна, кучер...я-
ва (Д. Чередниченко).

402

1. Прочитайте продовження тексту Д. Чередниченка «М'ята». Випишіть слова з апострофом, поясніть його вживання.

Ледве заходжу, було, хлоп'ям до саду, відчуваю, як вільно дихати. Як пахучий холодок наповнює груди. А там ластів'я озветься, защебече, ніби щось промовляє. А із сусіднього саду вітається дід Лук'ян. Скинув бриля — махає. А поруч он клей вишневий, мов півник полив'яний.

Мені все дужче пахне м'ята. Я хочу додому. У батьків сад. Прийти й сказати: «Доброго ранку, мій драголюбе!»

2. Як ви розумієте слово *драголюб*?

Усміхнімося!

403

1. Прочитайте. Випишіть слова з апострофом і обґрунтуйте його вживання.

Даремні обіцянки

Учителька дорікнула п'ятикласниці:

— Мар'яно, ти ж мені обіцяла вивчити вірша на п'ятницю, але слова свого не дотримала.

Аж тут хтось з учнів підмітив:

— Та в Мар'янки сім п'ятниць на тиждень...

2. Поясніть, що означає усталений вислів «Сім п'ятниць на тиждень».

404

- Знайдіть зайве слово в кожному рядку.

1. Під...їхати, пів...острів, пів...ящика, пів...яблука.
2. Міжгір...я, подвір...я, бур...я, бур...ян.
3. П...еса, пам...ятка, зав...язь, моркв...яний.
4. Подвір...я, м...ячик, бур...як, дев...ять.
5. Пір...їна, кур...ер, надвечір...я, мор...як.
6. Цв...як, сузір...я, п...ятниця, реп...ях.

§ 44 Подвоєння букв на позначення подовжених м'яких приголосних та збігу однакових приголосних звуків

Запам'ятаймо!

В українській мові м'які і пом'якшені приголосні між двома голосними вимовляються подовжено і на письмі позначаються двома однаковими буквами:

- 1) в іменниках середнього роду на *я*: *волосся, вугілля, обличчя, узбережжя, узвишшя*;
- 2) в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка (тобто відповідають на питання *ким? чим?*): *ніччю (ніч), ролю (роль), міддю (мідь)*. Але в словах, що закінчуються на два приголосні, подовження не відбувається: *повість — повістю, жовч — жовчю*;
- 3) у словах *Ілля, суддя, стаття, рілля, знання, спросоння, навмання, попідтинню, попідвіконню*;
- 4) подовжується м'який приголосний у дієслові *ляю* та його формах.

У словах середнього роду на *я*, що означають назви малих тварин: *зайчєня, поросєя, телєя, щенєя*, подовження у вимові немає, і тому подвоєних букв не пишемо.

405

Спишіть, вставляючи, де потрібно, букву. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

1. Жит...я, творін...я, горін...я, лист...я.
2. Емал...ю, радіст...ю, юніст...ю, мужніст...ю.
3. Осін...ю, сіл...ю, медал...ю, чвєрт...ю.

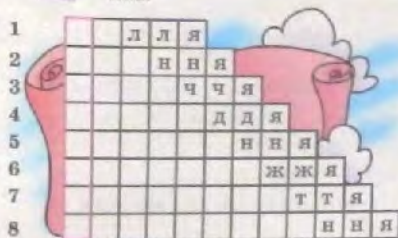
406

Прочитайте речення, випишіть слова з подвоєнням букв. Поясніть причину подвоєння.

1. Сонце — річкова ділея в довгих лляних косах! 2. Сонця проміння лежить прядив'яне, лежить полотняне. Скільки дбайливою осінню у світі проміння наткано. 3. А небо уночі — беззоряна рілля. 4. Якою гладдю вишито сніги майстерністю сорочої ноги. 5. Із коромислом по воду аж до моря зірка ходить. Ллється чисте срібло з відер на маки й калину, на завітчану у місяць срібну Україну (За Є. Гуцалом).

407

Розгадайте кросворд у зошиті, використовуючи подані тлумачення слів.

1. Виоране поле.
2. Те, що за плечима не носити.
3. Лице.
4. Відсутність порядку.
5. Створення візерунку нитками на тканині.
6. Відсутність доріг.
7. Тисяча років.
8. Уявлення, мріяння про те, чого насправді не існує.

408

Напишіть твір на тему «Що дає нам читання?», використовуючи подані слова.

Читання, питання, знання, навчання, почуття, зусилля, старання, уміння, формування, намагання.

Пригадаймо!

1. З яких частин складається слово *беззмінний*?
2. Що ми називаємо коренем, префіксом, суфіксом?
3. Як називається змінна частина слова, яка служить для зв'язку слів у реченні?

Запам'ятаймо!

Подвоєння приголосних відбувається, якщо одна частина слова закінчується, а наступна починається на той самий приголосний.

Подвоєння відбувається при збігу однакових приголосних	Приклади
• префікса та кореня	віддати (<i>від</i> + <i>дати</i>), беззвучний (<i>без</i> + <i>звучний</i>), ззаду (<i>з</i> + <i>заду</i>)
• кореня і суфікса	законний (<i>закон</i> + <i>ний</i>), сонна (<i>сон</i> + <i>на</i>), годинник (<i>годин</i> + <i>ник</i>)
• основи дієслова на <i>с</i> + <i>ся</i>	розрісся (<i>розріс</i> + <i>ся</i>), понісся (<i>поніс</i> + <i>ся</i>)
• кінця першої і початку другої частини складно-скорочених слів	юнат (<i>юний</i> + <i>натураліст</i>), міськком (<i>міський</i> + <i>комітет</i>)

409

Запишіть слова, зашифровані в «чарівних колах». Поясніть причини збігу двох однакових приголосних.

даний
дзеркалення
дячити

від

дарувати
дати
ділити

відмін
антен
щоден

иний

стіл
рослин
туман

410

Утворіть за допомогою префіксів прикметники, у яких приголосні подвоюються, за зразком.

Зразок. Без + зуб → беззубий.

Закон, зброя, звук, земля, зміст.

411

Утворіть за допомогою суфіксів прикметники, у яких були б подвоєні букви, за зразком.

Зразок. Сон — сонний.

День, осінь, кордон, диван.

412

Спишіть прислів'я, вставляючи, де потрібно, пропущені букви.

1. Хто з..млі дає, тому вона ві..дає утричі. 2. Як даси полюгною, то дасть хліба в..олю. 3. На чужий шматок не роз..являй роток. 4. Ласкаве т..лятко дві матки с..е. 5. Для людс..кої думки нема ві..далі. 6. Кі..ний пішому не товариш. 7. У гурті й бе..зубий собака страшний (*Народна творчість*).

Це цікаво!

В українській мові є пари слів, які різняться значенням, наголосами й написанням суфіксів. Слова з ненаголошеними суфіксами *-ен-, -ан-, -ян-* пишуться з однією буквою *н* (*нездóланий, незрівняний, нескінчений, неоцінений*), а слова з наголошеними суфіксами *-éнн-, -áнн-, -я́нн-* пишуться з двома *нн* (*нездола́нний, незрівня́нний, нескінче́нний, неоціне́нний*).

Наприклад, слово *нездола́нний* означає: «якого не можна здолати», а *нездóланий* — «той, якого досі не здолали».

413

Прочитайте речення. За змістом визначте наголошення і значення виділених слів. Запишіть речення, вставивши потрібні букви.

1. Невпізна(н, нн)ий випускник школи зайшов до учительської. 2. Невпізна(н, нн)ою стала наша відремонтована школа.

3. Неприми́ре(н, **ни**)і хлопці готові були розпочати нову суперечку. 4. Їхні **неприми́ре(н, **ни**)**і погляди були відомі всім. 5. Нескінче(н, **ни**)а розмова з товаришем турбувала його. 6. Нескінче(н, **ни**)а ріка людської пам'яті.

414 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть слова, у яких відбувається подвоєння букв.

1. Тим міцніше перекона(н, **ни**)я, чим більше воно залежить від почу(т, **тт**)я. 2. Сором сліз, що (л, **лл**)ються од безси(л, **лл**)я. 3. Грала промі(н, **ни**)ям, ясним самоцвітом пора(н, **ни**)я роса. 4. Коли втомлюся я жи(т, **тт**)ям щоде(н, **ни**)им, щоде(н, **ни**)им лихом, що навколо бачу, тоді я думку шлю в світи далекі, блукає погляд мій в країні мрії. 5. Я честь ві(д, **дд**)ям титану Прометею, що не творив своїх людей рабами. 6. Хто не жив посеред бурі, не збагне журби безси(л, **лл**)я, той не знає всеї муки примусового безді(л, **лл**)я. 7. Не він один її любив, ві(д, **дд**)авна Україну поети славили в піснях, немов красу-дівчину (З *тв. Лесі Українки*).

§ 45 Написання слів іншомовного походження. Ознайомлення зі словником іншомовних слів

Запам'ятаймо!

У загальних назвах іншомовного походження букви звичайно не подвоюються: *адреса, басейн, грип, колектив, піца, сума*.

Лише в деяких загальних назвах пишемо подвоєні букви: *бонна, ванна, вілла, мадонна, манна, мулла, панна, тонна*. У власних назвах іншомовного походження пишемо подвоєні букви: *Голландія, Марокко, Міссурі, Філіппіни; Грімм, Даррел, Керролл, Коллоді, Перро*.

Щоб переконатися, чи правильно ви написали іншомовне слово, варто скористатися словником.

Написання слова, як відомо, перевіряють за орфографічним словником. Зі словника іншомовних слів дізнаються, з якої мови прийшли в нашу мову чужі, запозичені слова.

Наприклад, відомі всім слова *парашут, журі, брошура, парфуми, парфумерія* запозичені з французької мови.

415

1. Розгадайте кросворд у зошиті.

1. Англійський письменник, який писав про життя тварин.
2. Містечко, де минуло дитинство Марка Твена.
3. Річка в Америці.
4. Французький казкар.
5. Прізвище персонажа твору Марка Твена, на захист якого став Том Соєйр.
6. Ім'я головного героя всіх творів Джоан Ролінг.
7. Англійський письменник, який вигадав дядечка Скруджа.

2. Запишіть ім'я та прізвище італійського казкаря, зашифроване у виділеному рядку.

416

Складіть і запишіть три речення зі словами-відгадками кросворда. Слова іншомовного походження запишіть із можливими переносами.

417

Запишіть слова, що відповідають поданим значенням, використовуючи довідку. Поясніть правопис.

1. Стиль у європейському мистецтві та архітектурі, що вирізняється урочистістю, вишуканістю.
2. Маса товару з упаковкою.
3. Вихователька дітей у багатих сім'ях.
4. Рід занять трудовою діяльністю, що є джерелом існування.
5. Розкішний будинок на околиці міста, звичайно з парком (садом).

Довідка: брутто, бонна, бароко, професія, вілла.

418

Випишіть 10 власних назв із подвоєними буквами, користуючись географічною картою.

Запам'ятаймо!

У загальних іншомовних назвах після дев'яти букв *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р* пишеться *и*.

Увага! За буквою *и* має стояти буква, що позначає приголосний (крім *й*). **Наприклад:** бензин, директор, жирафа, оптика, ритм, синоптик, чипси, шифр.

Дев'ять букв («дев'ятку») можна запам'ятати, вивчивши таке речення:

Де ти з'їси цю чашу жиру?

Букву *і* в загальних назвах пишемо:

- на початку слова (*інженер, інодром, історія*);
- перед голосними та *й* (*діалог, зодіак, ієрогліф, сценарій*);
- після букв, що не входять у «дев'ятку» (*бізнес, епізод, мінімум, універсам*).

 Усміхнімося!

Мрійник

Дуже хочу я у *Сочі*.
Там — прекрасне море,
і все літо теплий вітер
лагідно говорить.
По пероні ходять *поні*,
і таксі літають...
І *колібри* на балконі
день і ніч співають...

Мама каже: «Досить мріять,
ти роби задачу,
бо відправляю тебе в *Чилі*,
де папуги плачуть...»
Я не знаю, де те *Чилі*,
як папуги плачуть.
А ще гірше, що не вмію
розв'язати задачу.

Г. Чубач

Запам'ятаймо!

М'який знак у словах іншомовного походження пишеться після приголосних *д, т, з, с, л, н* перед *я, ю, є, ї, йо: ательє, Льюїс, мільйон, Ньютон, Редьярд*.

Апостроф у словах іншомовного походження пишеться після приголосних *б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р* перед *я, ю, є, ї: В'єтнам, комп'ютер, кур'єр, об'єктив, П'єр, Х'юстон*.

 419 Прочитайте тексти. Обґрунтуйте написання *и* та *і* у виділених словах.

Шимпанзе

Поширені в лісах екваторіальної Африки. Довжина тіла — 150 см, маса — 45–50 кг. Сплять і відпочивають у гніздах. Харчуються рослинною їжею, а також мурахами й термітами. Для пиття роблять собі чашечки, скручуючи листок у конус. Доживають до 60 років.

Павіан бабуїн

Поширені від Північної Анголи до Північного Мозамбіку, а також у Кенії та Південному Сомалі. Великі тварини масою понад 25 кг. Самки майже вдвічі легші. Павіани всеїдні. У раціон входять рослинна їжа, ящірки, комахи. Давні єгиптяни поклонялися павіанам, а їх трупи муміфікували.

420

1. Прочитайте тексти. Випишіть географічні назви та назви порід тварин. Поясніть правопис.

Перський кіт

Батьківщиною породи вважають Туреччину, хоча в Європу тварина потрапила з Ірану. Відомо до 90 різновидів цієї породи. Масивні, міцні, пропорційні, з великими круглими очима. Утратили здатність ловити мишей, пацюків і не можуть жити поза домом. Спокійні, віддані.

Парусник (кавалер)

Один із найкрасивіших метеликів, поширених в Індонезії, Океанії та Південній Америці. У більшості з них кінці задніх крил витягнуті в довгі хвости. Цьому виду метеликів загрожує вимирання, оскільки ліси, де вони живуть, вирубують.

Кенгуру

Живуть у саванах Австралії. Тримаються великими стадами й харчуються травою. Малят виношують у сумці. Кенгуру не агресивні, але за певних умов можуть бути небезпечними. Стрибки кенгуру — одне з найефектніших видовищ у природі.

Бордер-коллі

Ведуть родовід від оленегінних собак, яких свого часу до Шотландії завезли вікінги. Розумні,

урівноважені, дуже чутливі, не байдужі до похвали. Чудові пастухи.

Кажуть, що своїм поглядом можуть гіпнотизувати худобу.

2. Напишіть коротку інформацію про будь-яку тварину, наприклад про вашого домашнього улюбленця.

421 Запишіть слова, вставляючи *и* або *і*. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

1. Х..мія, математ..ка, астроном..я, г..мнастика.
2. Антаркт..да, Мадр..д, Браз..лія, Мар..я.
3. В..раж, ол..мп..ада, чемп..онат, еп..тет.

422 Випишіть зі словника іншомовних слів по 10 слів на орфограму «Букви *и* та *і* в словах іншомовного походження».

423 Запишіть назви розділів мовознавчої науки (див. с. 49). Поясніть правопис *і* та *и* в цих назвах.

424 Визначте, яку букву (*и* або *і*) потрібно вставити замість крапок у поданих словах. Запишіть ці слова у дві колонки: а) з буквою *і*; б) з буквою *и*.

Дж..нси, артер..я, д..алект, д..станція, с..луєт, б..лет, п..лот, ж..рафа, м..раж, лог..ка, л..н..я, такс.., жур.., арт..лерія, в..траж, попу.., д..ципліна, ч..пси.

Це цікаво!

Чимало музичних термінів в українській мові запозичено з італійської: *анданте*, *акорд*, *композитор*, *піаніно*, *опера*, *соната*, *віолончель*, *соло*, *тріо*. А слова *пенсне*, *жабо*, *каш-не*, *манжет*, *пюре*, *бюро*, *манто*, *турне*, *лото*, *шасі*, *купе*, *рагу* — французького походження.

Слова, пов'язані з мореплаванням, прийшли до нас із голландської мови: *флот*, *трос*, *трап*, *шлюпка*, *каюта*, *лоцман*, *бакен*, *матрос*, *гавань*.

Серед наукової лексики багато латинізмів: *консиліум*, *радіус*, *конус*, *конституція*, *еволюція*, *республіка*, *вектор*.

Чимало українських власних імен походить із грецької мови: *Андрій*, *Арсен*, *Василь*, *Євген*, *Микола*, *Олександр*, *Олена*, *Софія*, *Федір* та ін.

В українській мові є запозичення з польської мови: *зичити*, *квапитися*, *мешкати*.

Основні поняття до розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»

Звуки вимовляємо та чуємо		Букви бачимо та пишемо	
38		33	
голосні 6	приголосні 32	голосні 10	приголосні 22
		м'який знак	

Алфавіт (абетка, азбука) — це сукупність букв (літер), розміщених у певному порядку.

Склад — частина слова, яка вимовляється одним поштовхом повітря.

Наголос — виділення одного зі складів у слові посиленням голосом.

Орфограма — написання слова, частини слова, яке відповідає певному правилу.

Орфоепія — правила літературної вимови.

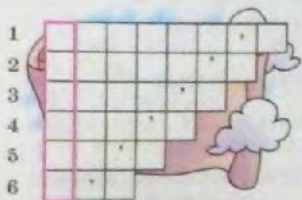
Спрощення в групах приголосних					
ждн	→	жн	тиждень	→	тижневий
здн	→	зн	проїзд	→	проїзний
зкн	→	зн	бряжкіт	→	брязнути
скн	→	сн	блиск	→	блиснути
стн	→	сн	перстень	→	персня
стл	→	сл	щастя	→	щасливий

Основні чергування голосних	
Чергуються звуки	Приклади
[o] — [a]	гонити — ганяти
[e] — [i]	плести — виплітати
[e] — [и]	здерти — здирати
[o], [e] з [i]	воля — вільний, село — сіл
[e] — [o] після ж, ч, ш	вечера — вечори

Основні чергування приголосних	
Чергуються звуки	Приклади
[г] — [ж] — [з']	крига — крижинка — кризі
[к] — [ч] — [ц']	бік — бічний — на боці
[х] — [ш] — [с']	муха — мушка — мусі
[д] — [дж]	водити — воджу
[т] — [ч]	освіта — освічений
[ст] — [щ]	мостити — мощу
[б] — [бл]	любити — люблю
[в] — [вл]	ловити — ловлю

Завдання для самоперевірки

425 Розгадайте кросворд «Апостроф» у зошиті.

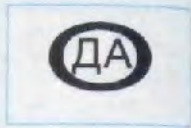

1. Те, що для людини найцінніше.
2. Маленькі птахи, яких вважають найкращими співаками.
3. 1-ша особа однини майбутнього часу дієслова *прибити*.
4. Верхня частина голови від чола до потилиці.
5. Те, що людина отримує, народившись.
6. «Молоко я люблю, я його щоранку...».

426 У поданих словах знайдіть [ф'].

Жирафа, телефон, Федір, фільм, фабрика, портфель, фургон, фанера, форма, рафінад, Марфа, фіранка.

427 Розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки звуковим записом, охарактеризуйте приголосні звуки.

428 Прочитайте уривок із вірша П. Тичини. Запишіть фонетичною транскрипцією виділені слова.

Ми дзвіночки,
Лісові дзвіночки,
Славим день.

Ми співаєм,
Дзвоном зустрічаєм:
День! День!

429 Прочитайте вірш-ребус. Випишіть зашифровані слова. Поясніть у них орфограми.

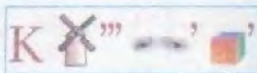
Скільки у світі є всього цікавого!

Скільки на іще чудес!

Ось на річці дика плаває,

Ось схилилась з небес.

Теплий щик мис білу

Десь зозуля нам кує.
Весело по травах ходит лїтечко.
Райдуга із річки п'є.

Н. Умеров (Переклад О. Тимохіної)

Це цікаво!

Гра в слова... і орфограми

Створіть із поданих слів і запишіть ланцюжки, у яких остання літера попереднього слова була б першою в наступному. Якщо слово закінчується на м'який знак, то беріть попередню літеру. Підкресліть і поясніть орфограми.

Час гри визначає вчитель. Переможець той, хто створить найдовший ланцюжок і правильно пояснить орфограми!

Наприклад: алфавіт — театр — радіо — олень — неділя — якір — республіка...,

Влітку, ґрунт, джміль, дзьоб, ім'я, їжак, квартира, лелека, олень, олівець, подруга, посередині, Україна, пукор, якір, алфавіт, ведмідь, герой, диктант, жайворонок, завдання, календар, медаль, неділя, ознака, понеділок, середа, театр, учитель, читання, шофер, ясен, абрикос, бензин, велосипед, дециметр, кипіння, колектив, кукурудза, метал, очерет, пиріг, президент, пшениця, сантиметр, секунда, тривога, черемха, аеропорт, ввечері, гектар, дисципліна, ззаду, інженер, кілометр, мільйон, напам'ять, посередині, республіка, сигнал, температура, футбол, цемент, чернетка, шістсот, щотижня, ярина.

430 Виконайте тестові завдання.

1. Фонетика вивчає

- А звуки мови
- Б слова як частини мови
- В будову слова

2. Орфографія вивчає

- А написання слів
- Б правила вживання розділових знаків
- В правила літературної вимови

3. Український алфавіт нараховує
А 31 букв
Б 32 букви
В 33 букви
4. У слові *гедзь*
А 3 звуки
Б 5 звуків
В 4 звуки
5. Неправильно наголошене слово в рядку
А швидкий
Б подруга
В келих
6. Помилка в переносі слова в рядку
А олі-я
Б пра-пор
В бур'-ян
7. Сполучник *і* неправильно вжито в рядку
А Архімед і Галілей
Б Степан і Богдан
В Віра і Олена
8. Слово, у якому відбувається подвоєння, у рядку
А повіс(т)ю
Б молодіс(т)ю
В розкі(ш)ю
9. Подвоєння НЕ відбувається в слові, що в рядку
А незліче(н)ий
Б старá(н)ий
В здійснé(н)ість
10. Слово іншомовного походження, яке пишеться з *и*, у рядку
А жур(і, и)
Б ф(і, и)алка
В Брат(і, и)слава
11. Слово з буквосполученням *йо* в рядку
А с...годні
Б бад..рість
В під..м

12. Дієслово, у якому пишеться **ь**, у рядку
А смієш..ся
Б дивиш..ся
В буде́т..ся
13. Дієслово, у якому **а** чергується з **о** при зміні форми слова чи в спільнокореневому слові, у рядку
А заважати
Б катати
В казати
14. Слово, у якому **е** НЕ чергується з **і** при зміні форми слова чи в спільнокореневому слові, у рядку
А восени
Б село
В верх
15. Слово, у якому **о** чергується з **і** при зміні форми слова чи в спільнокореневому слові, у рядку
А город
Б шовк
В дорога
16. При відмінюванні слова *Київ* чергуються звуки
А [і] – [е]
Б [і] – [е]
В [і] – [и]
17. Якщо вжити слово *нога* в М. в., то звук [г] чергується зі звуком
А [ж]
Б [з']
В [ц]
18. Із м'яким знаком (**ь**) пишеться форма слова
А на гіл..ці
Б на лял..ці
В на сон..ці
19. Слово з орфограмою «Подовження приголосних» у рядку
А волос..я
Б порос..я
В розріс..я

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 46 Лексичне значення слова. Однозначні та багатозначні слова

Пригадаймо!

1. Які частини мови вам відомі?
2. Які частини мови належать до службових?
3. Що таке *самостійні частини мови*?

- 431 1. Розгадайте кросворд у зошиті.

1. Письмове повідомлення для особи або установи.
2. Колективне відвідування музею, визначного місця.
3. Автор музичного твору.
4. Головне місто держави.
5. Буква, яка дуже рідко трапляється на початку слова.
6. Перерва в навчальних закладах на певний час для відпочинку учнів.
7. Особа, яка написала твір.

2. У першому стовпчику прочитайте назву терміна.

Запам'ятаймо!

Усі наявні в мові слова — це її **словниковий склад**, або **лексика**.

Кожне слово щось означає: називає предмет, дію, ознаку, тобто має **лексичне значення**. Лексичне значення мають тільки **самостійні частини мови**.

Слова, що мають одне лексичне значення, називаються **однозначними**. **Наприклад:** пекарня (підприємство для ви-

пікання хліба, булок тощо); *сірник* (тонка дерев'яна паличка з головною з легкозаймистою речовиною, що загоряється від тертя).

Слова, що мають кілька лексичних значень, називаються **багатозначними**. *Наприклад*, слово *рукав* за тлумачним словником має три значення: 1. Частина одягу, що покриває руку. 2. Відгалуження ріки. 3. Пристрій у вигляді труби для передачі рідин, газів, сипких речовин.

Наука, яка вивчає значення слів, їх уживання, називається **лексикологією**.

432

1. Прочитайте й слухайте уривок із вірша М. Вінграновського.

Ластівко біля вікна,
Ластівко нашої хати,
Що тобі, ластонько, дати:
Меду, борщу чи пшона?
Ластонько, літа кінець.
Діток твоїх би до хати,
Я научу їх писати:
Небо, Дніпро, горобець...

2. Визначте лексичне значення вживаних слів у вірші. Які з них називають: а) предмет; б) дію; в) ознаку?

Це цікаво!

Словники — особливі книжки, які допомагають уживати слова правильно, доречно. Словники бувають різні.

Орфографічний словник підказує, як правильно написати слово.

У **фразеологічному словнику** зібрано стійкі звороти й пояснення їх змісту.

Словник синонімів допоможе з кількох близьких за значенням слів дібрати те, яке найбільше підходить до змісту висловленої думки. А **словник антонімів** пропонує слово з протилежним значенням.

Словник власних імен пояснить, що означає твоє ім'я.

Часто користуємося **перекладними словниками**, наприклад, англо-українським і українсько-англійським, німецько-українським і українсько-німецьким, російсько-українським і українсько-російським...

У **тлумачному словнику** розкривається лексичне значення слова.

Зі словника іншомовних слів дізнаємося, з якої мови прийшли в нашу мову чужі, запозичені слова. А етимологічний словник розповідає про походження слова.

- 433** Поясніть лексичне значення поданих слів, скориставшись тлумачним словником.

Вистава, виставка, галерея, експонат, музей, сцена, театр.

- 434** Прочитайте. Випишіть виділені слова, поясніть їх лексичне значення.

Одна з найулюбленіших вулиць киян і гостей столиці України — Андріївський узвіз. Шанувальники прекрасного відвідують музеї, що розташовані тут (Музей однієї вулиці, Будинок-музей М. Булгакова, Музей-майстерня І. Кавалерідзе, Національний музей історії України). На Андріївському узвозі завждилюдно. Художники, гончарі, музиканти, колекціонери приходять сюди, щоб продемонструвати свої вміння, таланти, надбання.

- 435** Прочитайте текст, підставляючи замість тлумачення в дужках потрібне слово з довідки.

Алупка. Колись ця місцевість була відома тим, що тут водилося багато лисиць. Зубчаста вершина Ай-Петрі приваблює сотні (люди, які подорожують, поєднуючи активний відпочинок і пізнання, спорт). Їх цікавить Алупкинський палац-музей, створений за проектом відомого архітектора Едуарда Блора. Мармурові (струмись води, що б'є вгору або витікає під тиском), зимовий сад, чудовий (великий декоративний сад із доріжками для прогулянок, алеями, водоймами, майданчиками для ігор), ставки, (природні або штучні водоспади уступами) надають неповторності музею.

Довідка: каскад, турист, парк, фонтан.

- 436** 1. Розподіліть подані слова за зразком. Заповніть таблицю в зошиті.

Зразок

Однозначні слова	Багатозначні слова
бузок	вушко

Велосипед, калина, крапка, лінія, жайворонок, Крим, слово, плаче, легкий, буква, вітрянка, чорнобривці, вушко, будинок, бузок.

2. З виділеними словами складіть і запишіть кілька словосполучень.

437

Ознайомтеся за тлумачним словником із значенням слів *людний* — *людяний*, *талан* — *талант*. Складіть і запишіть речення з кожним словом.

438

Прочитайте текст. Поясніть значення виділених слів.

Уманський парк «Софіївка»

Умань — одне зі старовинних міст України. З історією Умані пов'язані імена козацьких ватажків Івана Гонти та Максима Залізняка. Місто славиться також знаменитим парком «Софіївка». Його збудував граф Потоцький на честь своєї дружини Софії.

На скелястих берегах річки Кам'янки 1802 року постало диво з каміння, води й місцевих та екзотичних рослин. Це мальовничі місця, оточені басейнами, **водограями**. Гаї і тіняві алеї, **альтанки**, мости, чудові мармурові **скульптури** з Італії приваблюють відвідувачів парку «Софіївка» будь-якої пори року.

§ 47 Уживання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях.

Тлумачний і перекладний словники

Пригадаймо!

1. З якого словника довідуються про лексичне значення слова?
2. У яких випадках користуються перекладними словниками?
3. Запишіть, які перекладні словники вам відомі.

Запам'ятаймо!

В українській мові більшість слів мають кілька лексичних значень.

Наприклад, слово *земля* має такі значення: 1. Назва планети Земля. 2. Верхній шар земної кори. 3. Ґрунт. 4. Сутність. 5. Країна, край, держава. Отже, це слово — багатозначне. У багатозначних словах одне із значень — первинне, перше. Його називаємо **прямим значенням слова**. Інші значення — вторинні, образні. Їх називаємо **переносними**.

- 439** 1. Прочитайте текст із тлумаченого словника.

Поле — 1. Безліса рівнина, рівний великий простір. *Ішов я полями чистими та широкими — далі набрів діброву густу та красну* (Марко Вовчок).

2. Площа, спеціально відведена під що-небудь. *На величезному полі аеродрому було багато літаків* (Л. Первомайський).

3. Простір, на якому відбувається якась дія. *Клянусь, що там на полі бою, де я сьогодні ворога побив, я дивний храм воздвигну* (І. Кочерга).

4. Сфера діяльності. *Хочу оселитися в Києві. Буду працювати на полі культури* (В. Самійленко).

5. Чистий край аркуша паперу. *Помилки винесено на поле*.

2. Яке з наведених значень слова *поле* — пряме, а які — переносні?

- 440** Прочитайте словосполучення. Утворіть нові словосполучення, у яких виділені слова вживалися б у переносному значенні. Запишіть їх.

Холодний день, різкий вітер, лютий звір, сердитий дід, тепла хата, лагідна дівчина.

- 441** 1. Випишіть з уривка вірша Д. Білоуса слова, які набули переносного значення. Яке пряме значення цих слів?

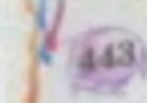
А якісь слова обов'язково
тільки змінює життя живе.
То й буває, що відоме слово,
але значення його — нове.
В нашій побуті така новинка
для старих людей звучить невлад:
каблуки — шпильки, вид меблів — стінка,
а портфель квадратний — дипломат.

І якби моя бабуся встали,
здивувались теж би, що двірник —
не людина, як вони вважали,
а на склі машини очисник!

2. Наведіть приклади слів, які ви вживаєте в переносному значенні і які є незвичними для людей старшого віку.

442. Помагайтеся. Запишіть, які слова в переносному значенні ви вживаєте щодня. Виграє та група, члени якої записали найбільше слів і пояснили їх лексичне значення.

443. Складіть кілька речень про зимові розваги дітей, використовуючи слова в переносному значенні. Підкресліть ці слова.

444. До кожної пари іменників доберіть із довідки потрібний прикметник. Утворені словосполучення запишіть. Підкресліть ті з них, у яких прикметники будуть вжиті в переносному значенні.

Руки, прикраси; зима, характер; полин, доля; ніж, погляд; спогад, хліб; кімната, настрій.

Довідка: золотий, світлий, свіжий, лютый, гострий, гіркий.

І ДІАЛОМ, І ПЕНСЛЕМ, І СЛОВОМ

1. Прочитайте уривок з народної пісні.

Ідъ, Наталю, з нами.
Лучче буде, як у мами.
В нас гори золотії,
В нас трави шовковії,
В нас ріки медовії.
У них гори кам'яніі,
У них трави зеленії,
У них ріки водянії.

Ю. Брандт.
Козак і дівчина
біля криниці.
1875 р.

2. Випишіть словосполучення з іменниками *гори, трави, ріки*. Поясните вживання прикметників у переносному значенні.
3. Розгляньте репродукцію картини (с. 179). Доберіть за нею слова, які можна вжити в переносному значенні. Визначте, до якої частини мови належить кожне з них.

446 1. Виконайте тестові завдання.

Установіть відповідність між словами, які вживають комп'ютерники, та їх значенням.

1 аська	А операційна система Windows
2 вінда	Б програма ICQ
3 вінт	В незрозумілий збій у роботі програми
4 глюк	Г вінчестер, жорсткий диск
5 лінукоїд	Г материнська плата
6 клава	Д електронна пошта (e-mail)
7 мило	Е користувач операційної системи Linux
8 мама	Є клавіатура

2. Запишіть вживані в переносному значенні слова, які ви використовуєте на уроках інформатики.

§ 48 Загальновживані (нейтральні) і стилістично забарвлені слова

Пригадаймо!

1. Які мовні стилі вам відомі?
2. За якими ознаками ви розпізнаєте, до якого стилю належить текст?

447 Прочитайте текст. До якого стилю належить цей текст?

Спілкуючись, ми обираємо певний мовний стиль.

Вибір мовного стилю залежить від ситуації спілкування, мети, адресата спілкування. Невимушена розмова з товаришем, написання твору, відповідь на уроці, виступ на зборах, написання заяви про дозвіл відвідувати спортивну секцію — це все різні ситуації спілкування.

Запам'ятаймо!

Будь-яка ситуація спілкування потребує вживання певних груп лексики. Увесь словниковий склад сучасної української мови поділяється на дві групи — загальновживані

(стилістично нейтральні) слова і стилістично забарвлені слова.

Стилістично нейтральна лексика використовується в усіх мовних стилях. Це назви родинних стосунків (*батько, мати, брат, сестра, дід, баба, син, дочка*); органів людського тіла (*голова, вухо, ніс, рука, нога, око, рот*); явищ природи (*зрім, блискавка, вітер, дощ, сніг, спека*); рослин (*явір, верба, жито, соняшник*); дій і станів (*бігати, кидати, стояти, думати, жріти, спати*) тощо.

Стилістично забарвлена лексика використовується тільки в певних стилях. Серед стилістично забарвлених слів розрізняють *розмовну, термінологічну лексику, діалектизми, професіоналізми, жаргонізми*.

448

1. Прочитайте текст. Запишіть за зразком, які групи загальноживотної лексики є в цьому тексті.

Зразок. Назви будівель та їх частин: *сіни, хлів, стріха, повітка*.

Назви частин тіла: *руки, ...*

Назви рослин: *огірки, ...*

Назви дій та станів: *вийти, ...*

До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти із сіней і подивитися навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилося на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буяків, лободи, кропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

— Нічого у світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізросло. Коли вилізає із землі всяка рослиночка, ото мені радість, — любила показувати вона.

Город до того переповнявся рослинами, що десь серед літа вони вже не вміщалися в ньому. Вони лізли одна на одну, перепліталися, душилися, дерлися на хлів, на стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з тину прямо на вулицю.

А малини — червоної, білої! А вишень, а груш солодких, було як наїсися, — цілий день живіт як бубон.

І росло ще, пригадую, багато тютюну, у якому ми, маленькі, ходили, мов у лісі, у якому пізнали перші мозолі на дитячих руках (За О. Довженком).

2. Випишіть дієслова, що вживаються в переносному значенні.

Усміхнімося!

449

Спишіть співомовку С. Руданського. Підкресліть стилістично забарвлені слова. Доберіть до них стилістично нейтральні відповідники.

Не мої ноги

Серед лісу, серед гаю
У неділений обід
Заснув мужик у чоботях,
Прокинувся без чобіт.

Прокинувся, протер очі,
Разів кілька позіхнув,
Разів кілька босі ноги
З подивлінням повернув.

«Не мої се, — каже, — ноги,
Присягаю на чім світ,
Бо мої в чоботях були,
А сі — босі, без чобіт!»

450

1. Прочитайте текст. Пригадайте слова, які вам доводиться чути в усній розмовній мові.

Чи звертали ви увагу, що в підручниках, газетах і журналах, у передачах радіо і телебачення не вживають таких слів, як *канхвета*, *діжурний*, *сурйозний*, *тілівізор*? Замість них звучать: *цукерка*, *черговий*, *серйозний*, *телевізор*. Саме такі слова характерні для мови освічених людей.

2. Яку роль відіграють стилістично забарвлені слова в художніх текстах?

451

Прочитайте уривки з твору В. Нестайка. Назвіть стилістично забарвлені слова. З якою метою автор їх використовує?

1. ...Батько на скрипці грає. А дід охотнік завзятий. Городські мисливці, що з Києва приїжджають, тільки охають. «Ви, дедушка, абсолютний чемпіон», — кажуть...

2. ...Якось влітку Ява сказав:

— Давай влаштуємо бій биків. Це ж видовище. На стадіоні. Вроді футболу.

3. — Та цитьте ж бо! Розкудкудакались!

— Було б років тридцять тому про це сперечатися, тепер пізно. Онуків скоро женитимете.

— От я ж і кажу — дай їй, Боже, щастя!

— Жаль тільки, хороша була вчителька. Хто ще з тими гангстерами так возитиметься, як вона. Інша їх би й грамоти не навчила. Так би й ставили у вedomості за трудові хрестики замість підпису.

452 Визначте, кому може належати наведений текст. Відредагуйте й запишіть текст.

— Понімаєш, були ми вчора на дискотеке. Музика, конешно, класна. Цілих два часа стрибали. Вроді й недовго, а ніг сьогодні не чувствую.

453 1. Прочитайте текст. До виділених слів доберіть загальноновживану лексику. Як змінився текст?

«Веселий дідок попався», — роздумував Дорош, уминаючи смачні бабині пироги.

— Смачні пироги, — прихвалив уголос.

— Їж на здоров'я. **Нащот** пирогів — моя баба перша на хуторі. А ви ж, хлопці, далеченько розігналися? Чи, може, воно вже й **хватить**? Якби на моє **мнініс**, то так, що вже й **хватить**.

Моя стара кожного дня два чавуни борщу варить і дві макітри пирогів пече. **Щитай** — польова кухня (За Г. Тютюнником).

2. Відредаговані речення запишіть.

454 Виконайте тестове завдання.

Стилістичного забарвлення **НЕ МАЄ** виділене слово в реченні

А Як брязкне козак шапку об землю!

Б Хлопець ухопив палицю і кинув її за тин.

В Остап з досади так **бахнув** ногою у двері, що вони тріснули.

455 Прочитайте речення. Визначте, у яких із них допущено лексичну помилку. Правильний варіант запишіть.

1. Я хотів би наголосити на слідуючому. 2. На слідуючому уроці з музики ми вивчимо нову пісню. 3. В кінці кінців він таки домігся свого. 4. Вона не являється членом гуртка. 5. Петренко являється гарним музикантом. 6. Учні по-різному відносяться до навчання. 7. Письмо відноситься до найвизначніших винаходів людства. 8. Слухаючи на мої нарікання, вони тільки пожимали плечима. 9. Надрукована стаття протирічить реальним фактам. 10. Продається коляска для дитини харківського виробництва.

§ 49 **Синоніми. Ознайомлення зі словником синонімів**

Запам'ятаймо!

Синоніми — це слова, різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням.

Синоніми вживаються в мові для чіткого й образного висловлення думки або уникнення повторів слів.

Два і більше синонімів утворюють **синонімічний ряд**.

- 456** Прочитайте речення. Знайдіть у них синоніми, випишіть їх.

1. Гармидер, галас, гам у гаї (*Т. Шевченко*). 2. Забарвлення неба змінюється від сонця. Це й зветься зірницею, світовою зорею, світанком (*В. Сухомлинський*). 3. Багрянець вечірньої зорі палав, мигтів, палахкотів (*М. Бажан*). 4. Часом сопілка в горах заплаче, заквилить (*Б. Лепкий*).

- 457** Складіть із поданих слів синонімічні ряди. Запишіть їх. Користуйтеся словником.

Дружити, сучасний, дотеперішній, приятелювати, минулий, попередній, колишній, товаришувати, нинішній, сьогоднішній, тодішній, ладити, брататися, пережитий, модерний, найновітніший, теперішній.

- 458** Спишіть вірш Д. Павличка. Підкресліть синоніми.

Ватра, вогнище, багаття.
А вогонь один? — Та ні.
Різні назви, різні плаття,
Різні лики вогняні.

Звісно, всі три слова добрі,
Але ти своє знайди —
Дух печеної картоплі
В ньому залишив сліди.

Срібна, злотня, пурпурова
Грань-жарина спалахне,
Доки вимовиш три слова,
Вибираючи одне.

Пахне слово те журбою,
Димом осені в полях,
І між матір'ю й тобою
В ньому — найкоротший шлях.

- 459** 1. Прочитайте тексти. У якому з них, на вашу думку, деякі слова повторюються недоречно? Обґрунтуйте відповідь.

1. Розсипалося сонце пилом квіток. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі

тільки дві барви: у зеленій — земля, у блакитній — небо...
(За М. Коцюбинським).

2. Стежкою біжить маленька дівчинка. Маленькі косички смішно підстрибують на її маленьких плечиках. А квіти вкладаються їй своїми маленькими голівками. Вона простягає до них маленькі руки й струшує з маленьких пелюсток маленькі крапельки роси.

2. Виправте текст, який того потребує. Уникайте зайвих повторів.

460 Доберіть синоніми до слова *видатний*. З двома-трьома словами складіть речення. Запишіть речення, підкресліть означення.

461 Спишіть слова, вилучаючи з кожного рядка зайве.

1. Сумний, журливий, невеселий, радісний.
2. Горизонт, обрій, круговид, виднокрай, небо.
3. Добре, мабуть, напевно, либонь, очевидно.
4. Сміливий, балакучий, говіркий, лепетливий.
5. Скаржитися, рюмсати, нарікати, жалітися.
6. Обґрунтувати, скасувати, довести, вмотивувати.

462 Прочитайте дитячі вірші про зиму. Доберіть зі словника та запишіть синоніми до слова *віхола*.

В небі хмара пролітала,
Білий пух порозсипала.
Це на санях їхала
Хуртовина-Віхола.

Завірюха в гай прийшла
Та сестрицю привела.
Сніг кружля, не стелиться.
Звуть сестру Хурделиця.

Л. Вознюк

463 Напишіть твір-опис про тварину, використовуючи синоніми: *жвавий, меткий, проворний, прудкий, рухливий, швидкий*.

§ 50 Антоніми. Ознайомлення зі словником антонімів

464

1. Прочитайте вірш. Чому виділені слова можна об'єднати в одну пару?

Очі

Різні очі дано людині,
Та не в тому різниця —
 чорні чи сині.
А в чому ж?
А в тому,
 як світ вони бачать,
З чого радіють,
за чим вони плачуть.
 Одним усе видиться
 чорним, потворним,
А другим —
 гарним та неповторним,
А третім
 усе на світі байдуже.
Найдужче оцих
 стережися, мій друже.

І. Муратов

2. Знайдіть у вірші ще одну пару слів із протилежним значенням. Запишіть їх. До кожного з них доберіть по два синоніми. Чи можуть ці слова характеризувати людину? Як саме?

Запам'ятаймо!

Слова з протилежним значенням називаються **антонімами**. Антонімами можуть бути іменники (*друг — ворог*), прикметники (*білий — чорний*), дієслова (*будувати — руйнувати*), прислівники (*радісно — сумно*).

465

- Спишіть речення. Підкресліть антоніми. Визначте, якою частиною мови вони виражені.

1. Збери, сину, всю родину, і близькую, і далеку, і вбогу, і багату. 2. Порожня бочка гучить, а повна — мовчить. 3. Правда кривду переважить. 4. Згода будує, а незгода руйнує. 5. Добре

вперед дивитися, але треба й назад оглядатися. 6. Хто що заслу- жив: одному шана, іншому зневага (*Народна творчість*).

466 Доберіть антоніми до поданих іменників. Запишіть пари слів-антонімів.

День, добро, життя, любов, радість, сміх, щастя.

467 Прочитайте вірш. Випишіть пари слів-антонімів.

Хвилини радості і смутку...	І чайки плач,
Це все — моє,	І жайворонка сміх,
І все — навік.	Мов той солдат —
Беру з собою в даль доріг	Землі священну грудку.

І. Муратов

Це цікаво!

У словниках до слова *очі* подано найбільше означень, що називають почуття, психічний стан людини. Це ті самі означення, що й до слова *людина*. Справді, не випадково кажуть: *очі* — дзеркало душі людини.

468 1. Прочитайте слова, що характеризують вдачу, характер людини.

Бадьорий, балакучий, безпорадний, беручкий, боязкий, ввічливий, вдумливий, верткий, веселий, відвертий, впертий, гордий, грубий, заздрісний, злий, лагідний, мовчазний, ніжний, обережний, потайний, працьовитий, сміливий, спокійний, хитрий, щирий.

2. Виберіть із наведених прикметників п'ять пар антонімів. Поясніть лексичне значення слів-антонімів.

469 1. Утворіть можливі пари словосполучень з антонімами, поєднуючи прикметники з потрібними іменниками, поданими в дужках за зразком.

Зразок. Ніжний, різкий, грубий (*голос, тканина, запах*).

Ніжний голос — грубий голос.

Ніжна тканина — груба тканина.

Ніжний запах — різкий запах.

Великий, малий, незначний (*місто, дружба, урожай*); гострий, тупий, обережний (*ніж, критика, язик*); свіжий, черствий, старий (*вітер, хліб, новина*); старий, новий, молодий (*чоловік, листя, взуття, календар*).

2. Поясніть лексичне значення прикметників із протилежним значенням: *старий* — *молодий*, *старий* — *новий*.

470. Складіть речення, використовуючи словосполучення *твердий ґрунт*, *м'який ґрунт*, *твердий характер*, *м'який характер*.

471. 1. Спишіть вірш. Підкресліть антоніми. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

Сумно і весело! Сльози і сміх!
Зелено, любо, і сіється сніг...

Зимно становиться... Трави й квітки
Хутко **вбираються** в білі свитки.

Олександр Олесь

2. До виділених слів доберіть антоніми.

472. До наведених дієслів доберіть слова з протилежним значенням. Утворені пари дієслів запишіть.

Будувати, вивозити, випереджати, ворогувати, засинати, забувати, смеркати.

473. 1. Утворіть стійкі порівняння, користуючись довідкою.

Білий як Чорний як Гарна як Страшний як
Дрібний як Великий як Лякливий як

Довідка: сніг, земля, квітка, дідько, мак, слон, заєць.

2. Складіть речення з двома утвореними порівняннями. Запишіть їх.

474. 1. Прочитайте текст. Зверніть увагу на лексику, якою письменник змальовує стан природи та настрої людей.

Вранці виплило ясне сонечко на погідне небо оглянути, що зробила ніч із землею.

Вітер стих, і чистий свіжий сніг сріблом сяяв під блакитним наметом неба. Земля наче вбралася на Ріадво у білу сорочку.

Скоро розвиднилося. Яким пішов до сусіда прохати коней. Він мав їхати шукати Василька. Олена намоглася їхати з ним.

Весело рипіли сани по снігу, весело бігли коні, хоч дорога була трохи забита. Та невесело було на серці в Якіма та в Олени (*За М. Коцюбинським*).

2. Знайдіть у тексті антоніми.

§ 51 Омоніми

Запам'ятаймо!

Слова, однакові за звучанням або написанням, але різні за значенням, називаються омонімами.

Наприклад: чайка (морський водоплавний птах) — чайка (бойовий човен запорозьких козаків); коло (замкнена крива, що має форму кільця) — коло (хоровий танець) — коло (прийменник).

475

1. Прочитайте уривки з віршів. З'ясуйте лексичне значення виділених слів.

Васильки у полі, васильки у полі,
і у тебе, мила, васильки з-під вій...

В. Сосюра

Вдаримо гучно ми дзвонами, —
всесвіт обійде луна...

В. Чумак

Нічого не треба, нічого не хочу від світу,
лишень аби мати на білому світі жила.

С. Пушкін

2. Доберіть до виділених слів омоніми. Введіть їх у речення.

476

- Спишіть пари словосполучень з омонімами. Визначте, якими частинами мови є омоніми.

Веселі діти — нікуди діти; швидкий потяг — потяг до малярства; рідна мати — мати досвід; народні байки — піжама з байки; тільки не плач — голосний плач.

477

- Спишіть речення. Визначте, якими членами речення є омоніми. Підкресліть їх.

1. Вплива на сині ріки ясен місяць іздала (*М. Рильський*).
2. Сичі в гаю перекликалися, та ясен раз у раз скрипів (*Т. Шевченко*).
3. Буває так зажуришся, що люлочка не куриться (*Л. Глібов*).
4. Шляхом куриться курява (*А. Малишко*).
5. Було чути, як на річці тріскотів мотор, — то йшов моторний човен (*М. Трублаїні*).
6. Еней був парубок моторний... (*І. Котляревський*).

Це цікаво!

Ви гралися коли-небудь у слова? А знаєте, що й слова «граються» між собою? Вони перегукуються, міняються місцями й ніби хизуються: ось які ми подібні! Така гра слів називається *каламбуром*.

Майстром гри в українські слова є Ігор Січовик.

478

Спишіть вірш. Визначте, скільки лексичних значень має дієслово *грати*.

Грає слово

Грає слово, виграє.

Грає Гриць — м'яча він б'є.

Грає мама роль в кіно.

Грає тато в доміно.

Грає братик на гітарі.

Грає з ним сестра у парі.

Вдома, в класі, на перервах

Граю я усім... на нервах.

І. Січовик

479

Прочитайте каламбур. Випишіть словосполучення з омонімами.

— Чом ти, гуско, боягузка?

— Бо я — гуска.

Я зробила піну з мила,

Та її водичка змила.

Б. Чепурко

І. Січовик

480

Прочитайте каламбури І. Січовика. Спишіть. Поясніть значення слів *рій* і *вирій*.

Запитав у нас Андрій:

— Чи не бачили ви рій?

Відповів дідусь Порфирій:

— Відлетів той рій у вирій.

481

Спишіть каламбури І. Січовика. Підкресліть головні члени в усіх реченнях.

Вовк

В лісі вовк страшний живе,

Поїдає все живе.

Кіт

Я kota шукав уранці

І знайшов його у ранці.

Їжачок

Їжачиха сину шила

Чобітки без голки й шила.

Рис

Не любить їсти рис Борис,

Бо рис — це вам не барбарис.

Омоніми вжито в реченні

А Мені потрібне слово, а не слава.

Б Прозелень жовта зліта з літа.

В Зацвіли луги, діброви, повно гомону, розмови.

Людей, які вміли складати каламбури, цінували за розум і дотепність. Тож до справи! Складіть власні жартівливі віршики з омонімами: *ніс* (іменник), *ніс* (дієслово).

§ 52

Походження (етимологія) слова.

Ознайомлення з етимологічним словником української мови

Пригадаймо!

1. У якому словнику шукають інформацію про чужі, запозичені слова в українській мові та що вони означають?
2. У якому словнику можна безпомилково визначити походження того чи іншого слова?

Прочитайте текст. Які слова (з виділених у тексті) звучать подібно в інших мовах?

Здавна для українців були рідними, звичними слова: *батько, мати, земля, вода, сонце, новий, орати, я, ти, два, три* тощо. Сьогодні помічаємо, що слова, які подібні за звучанням, будовою, є і в білоруській, російській, литовській, польській, болгарській, німецькій, французькій, англійській та в багатьох інших мовах. Наукою доведено, що ці мови мають спільне коріння, спільне походження.

За тривалий час існування людства мови змінювалися, поповнювалися новими словами.

Запам'ятаймо!

Сучасна наука вважає, що всі мови мають спільне коріння. Їх спорідненість можна уявити як могутнє розгалужене дерево. Кожна гілка цього дерева — окрема мова.

Вважають, що колись існувала спільна для всіх слов'ян праслов'янська мова. Українська мова — це відгалуження від неї. У словнику української мови є слова, спільні для

багатьох споріднених мов. А є й такі слова, що властиві тільки українській мові. І перші, і другі належать до **незапозиченої лексики**.

До **запозиченої лексики** належать слова, що ввійшли в українську мову з інших мов (слова іншомовного походження).

Лексика української мови за походженням

Незапозичена лексика		Запозичена лексика
Слова, спільні для багатьох споріднених мов: <i>земля, вода, голова, день, дуб, рука, кінь, коса, білий, пам'ятати, варити</i>	Власне українські слова: <i>багаття, баритися, лелека, гарний, хитроці, мрія, загальний</i>	Слова іншомовного походження: <i>олімпіада, ера, юрист, автомобіль, екскурсія, козак, отара, гарбуз, жури, менеджер</i>

Як відомо, про походження слова розповідається в етимологічному словнику. Власне, слово *етимологія* — грецьке і в перекладі означає «первісне значення слова».

Етимологічний словник — це словник, що містить інформацію про історію слів, тобто про зміни, які з ними відбувалися.

Так, з етимологічного словника дізнаємося, що загальноживане слово *школа*, яке є в усіх слов'янських мовах, запозичене з латинської мови. Латиняни називали ним і школу, і вчену доповідь. У латинську мову це слово прийшло від греків, які *школою* називали «дозвілля, заняття на дозвіллі, учену розмову, твір».

485

1. Прочитайте слова. Запам'ятайте, що всі вони належать до давньої незапозиченої української лексики.

Небо, батько, мати, від, борошно, урожай, жито, гострий, пшениця, день, вівця, берег, новий, орати, думати, дерево, сорока, олень, орел, оса, вовк, сонце, земля, зерно, вечір, береза, весна, сніг, спати, вогонь, ворона, муха, дим, солома, жолудь, дядько, сорок, жінка, брат, два, три, слухати.

2. Згрупуйте й запишіть подані слова за темами: а) родинні зв'язки; б) тварини; в) рослини; г) явища й об'єкти природи; ґ) дії, процеси; д) числа; е) ознаки; є) час.

486

1. Спишіть слова, які властиві тільки українській мові. Зазначте, до якої частини мови вони належать. Поставте наголос.

Багаття, батьківщина, володар, промовець, лелека, садиба, палиниця, смуга, загальний, узагалі, згодом, линути, соняшник, діяти, очолювати, мрія, мереживо, гаяти, безумовно.

2. Напишіть міні-твір на тему «Без яких слів я не можу уявити словник української мови». Використайте деякі з поданих слів.

Це цікаво!

487

1. Прочитайте текст. Придумайте до нього назву. Запишіть її.

В історичних піснях про Запорозьку Січ згадується козак Калниш — **кошовий**. Це досвідчений **отаман** Петро Калнишевський, останній **гетьман** України. Зруйнувавши Запорозьку Січ і заборонивши навіть уживання слів «запорозький козак», російська цариця Катерина II заслала Калнишевського до Соловцького монастиря. Там гетьман провів двадцять сім років, але залишився нескореним козаком.

2. Випишіть виділені слова й поясніть їх значення.

488

1. Прочитайте текст.

Слово **кошовий** походить від тюркської назви *kış*, що означала «табір, стан». Козацький кіш на Січі — це об'єднання козаків, на чолі якого стояв **кошовий**.

Слово **гетьман** походить з давньої німецької мови та означає «командир, командувач». У німецькій мові це складне слово: його перша частина означає «голова», а друга — «чоловік, людина».

Отаман — ватажок козацького війська. Це слово запозичене з кримськотатарської мови, у якій означає «великий батько, найстарший».

Козак — у тюркських мовах означає «вільна, незалежна людина, шукач пригод». В Україні в XV–XVIII ст. **козак** — це людина з кріпаків або міської бідноти, яка втекла на південні землі України й брала участь у національно-визвольній боротьбі українського народу.

2. Запишіть, що нового ви дізналися про слова, виділені в тексті попередньої вправи.

489

Запишіть за зразком інформацію про походження й лексичне значення поданих слів, користуючись словниками. Складіть із ними речення.

Зразок. *Фенóмен* — рідкісне, незвичайне явище. Запозичене із західноєвропейських мов. У французьку, англійську та німецьку мови потрапило з латинської.

Логіка, ода, фортуна, імперія, імунітет, шахта, балахон, мак-лер, дисонанс, фетр.

490

Доберіть до поданих слів іншомовного походження українські відповідники, користуючись довідкою.

Унікальний, аудієнція, стимул, дистанція, раціональний, шосе, радикальний.

Довідка: рідкісний, прийом, поштовх, відстань, розумний, корінний.

491

Прочитайте слова. Поясніть їх значення. Із п'ятьма словами (на вибір) складіть і запишіть речення.

Абонемент, grosмейстер, авантюра, шлак, оратор, шніцель, персонаж, цейтнот, шайба, радіо, шлейф, пароль, парус, копія, лексика, лекція, шлягер.

492

Прочитайте текст. Які групи слів за походженням використано в тексті? Використайте довідку (с. 195).

Дмитрик. Бабусю, я сьогодні почув такий вислів: «То такий спритний, що всім дасть відкоша». Що таке відкош? Чому й кому його дають?

Бабуся. Цей вислів пов'язують із життям і побутом запорозьких козаків. Табір козаків мав назву *кіш*. Козаки гуртувалися в *коші*, щоб бути сильнішими, протистояти ворогам, відбивати напади *від коша*.

Яся. Я пам'ятаю картини, на яких намальовано обгороджений козацький табір.

Бабуся. Так-так, вони стояли кошом.

Дмитрик. Дивно, давно немає тих кошів...

Бабуся. Але завжди є ті, кому треба давати відкоша, щоб постояти за себе.

Довідка: **дати відкоші** — дати прочухана, відбити.

493

1. Прочитайте текст. Випишіть виділені слова. Користуючись словниками, з'ясуйте, з якої мови ці слова запозичено в українську мову.

Першим запорозьким кошовим отаманом був Дмитро Вишневецький, відомий як Байда. Він походив з роду давніх українських князів із Волині, з містечка Вишнівця. Імовірно, саме під його проводом у 1556 році на острові Мала Хортиця козаки збудували свою головну **фортецю** — Запорозьку Січ.

Дмитро Вишневецький не хотів підкорятися ні польському королеві, ні турецькому султанові, ні московському цареві, ні кримському ханові. Йому доводилося бути дипломатом, щоб відстоювати інтереси України. Документи турецьких архівів свідчать про походи українських козаків на турецьку фортецю Азов у XVI столітті на чолі з Вишневецьким. Його називали найбільшим ворогом Оттоманської імперії. 1563 року, коли Вишневецький із чотирьохтисячною **армією** козаків був у поході, його захопили в полон і відправили в Стамбул на страту.

У народній пісні «Про Байду» оспівано вірність Україні та стійкість легендарного козацького ватажка Дмитра Вишневецького (*Із журналу*).

2. Спишіть текст, вставляючи замість крапок потрібні слова з довідки. Що об'єднує ці слова?

Вишневецький палацовий комплекс — пам'ятка ... XVI–XVIII століть. Він розташований на крутому березі річки Горинь. Площа ... становить одинадцять з половиною Складається з палацу Вишневецьких, Вознесенської церкви та палацового парку. Це один з найкращих палацових ... в Україні. Його часто називають Волинським У 2005 році комплекс отримав ... пам'ятки національного значення (*Із журналу*).

Довідка: архітектура, резиденція, гектар, ансамбль, Версаль, статус.

Основні поняття до розділу «Лексикологія»

За лексичним значенням слова поділяються на:

однозначні (мають одне лексичне значення)

багатозначні (мають кілька лексичних значень)

з прямим значенням

з переносним значенням

Групи слів	Звучання	Значення	Приклади
омоніми	однакове	різне	ласка (тварина) ласка (почуття)
синоніми	різне	однакове чи близьке	честь, шана
антоніми	різне	протилежне	говорити, мовчати

Завдання для самоперевірки

494 Поясніть значення прислів'я «Хочеш бути щасливим, не будь лінивим». Доберіть синоніми до слова *ледар*.

495 Розв'яжіть задачу. Відповідь запишіть словами. Доберіть антоніми до вислову *марнувати час*.

Весела задача

Дмитрик перелив із пустого в порожнє 325 літрів, а Сашко з порожнього в пусте 278 літрів. Скільки хлопці перелили з пустого в порожнє і з порожнього в пусте разом?

496 Відгадайте загадку. З'ясуйте, однозначне чи багатозначне слово-відгадка.

 надворі, у коморі,

Хто поверне, той у заверне.

Це цікаво!

Гра в слова: розповідь за ланцюжком

Розподіліть теми розповіді між учасниками гри, «розберіть» опорні слова. Один з учнів у групі розпочинає ланцюжок, склавши речення зі «своїм» словом. Наступний учень повторює речення і додає власне зі «своїм» словом і так

далі. Використовуйте в розповіді різноманітну лексику.
Гру закінчено, коли висловляться всі учні.

Намагайтеся створити зв'язний текст — хай навіть фантастичний чи жартівливий! Найцікавішу розповідь визначте голосуванням.

Можливі теми й опорні слова (словосполучення):

1. «Як я провів вихідні»: *робочий тиждень; задоволення; довше поспати; зустрічатися з друзями; йти до розважального комплексу; читати книжку; день народження; краватка; трішки сумно; наступні вихідні.*
2. «Подорож до Києва»: *краса і велич; лівий берег Дніпра; золоті маківки Києво-Печерської лаври; екскурсія; Хрещатик; Софійський собор; Богдан Хмельницький; Андріївський узвіз; сувенір; легенда.*
3. «Як я відпочивав у бабусі влітку»: *на городі; на пасіці; лікарські трави; рибалити; сонний ставок; крапельки роси; ранішній туман; співають пташки; закидати вудки; окунці та карасі.*
4. Розповідь на вільну тему із самостійно дібраною лексикою.

497

Виконайте тестові завдання.

1. Синонім до стійкого вислову *замітати сліди* є в рядку
А приховувати
Б прибирати
В обдурювати
2. До синонімічного ряду належать усі слова рядка
А брудно, охайно, скрутно
Б невідомий, незвичайний, незнайомий
В солдат, боець, воїн
3. Антоніми — це слова
А протилежні за значенням
Б однакові за звучанням, але різні за значенням
В однакові за звучанням, але різні за написанням
4. Синонім до слова *радіти* є в рядку
А веселитися
Б співчувати
В сумувати

5. Синонім до слова *хвалитися* є в рядку
А хизуватися
Б сміятися
В славити
6. До омонімів належать
А слова, однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням
Б протилежні за лексичним значенням слова
В слова, різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням
7. Антонім до слова *тихий* у словосполученні *тихий голос* є в рядку
А неспокійний
Б розбурханий
В гучний
8. Пари слів з омонімами є в рядку
А ясний день, безхмарний день
Б глибока балка, сталева балка
В добрий початок, добрий кінець
9. У мові синоніми вживаються для
А протиставлення
Б милозвучності
В точного й образного вираження думки або уникнення небажаних повторів слів
10. Синонім до вислову *як кіт наплакав* є в рядку
А енергійно
Б дуже мало
В як з козла молока
11. Етимологічний словник дає інформацію про
А правопис слів
Б синонімічні відношення між словами
В походження слів
12. Словник іншомовних слів дає інформацію про
А склад слова
Б мову запозичення
В антонімічні відношення між словами

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 53 Основа слова (корінь, суфікс, префікс) і закінчення — значущі частини слова. Спільнокореневі слова

Пригадаймо!

Позначення:

- основа;
- (корінь;
- ^ префікс;
- └ суфікс;
- закінчення.

П Р О Л І С К И

498 1. Прочитайте текст. Випишіть виділені слова. Що їх об'єднує?

Як тільки починає відступати зима й на узліссях з'являються проталини, першими вітають весняне пробудження природи ранньоквітучі дикорослі першоцвіти: **підсніжники**, **білоцвіти**, **проліски**, **шафрани** та інші.

Ці ніжні витончені квіти називають **провісниками** весни, символами пробудження природи, відродження життя. Але, на жаль, багато хто з нас появу першоцвітів спостерігають у переходах до метро, на вулицях і ринках, де продають рослини, занесені до Червоної книги України.

2. Чому не можна не лише рвати, а й купувати рослини, які занесені в Червону книгу?

Спишіть загадки. Поясніть роль слів-відгадок у будові слова.

1. Нас слова міняють часто,
і, звичайно, це — на щастя,
бо якби ми не мінялись,
то слова б не поєднались.
2. Ми віддавна і віками
чесно дружимо з майстрами,
які вміють нас так вжити,
щоб нові слова створити.

Запам'ятаймо!

Слова складаються: а) з основи та закінчення; б) тільки з основи, закінчення не мають.

Основа — частина слова без закінчення, яка виражає лексичне значення слова.

Закінчення — змінна частина слова, яка служить для зв'язку слів у словосполученні й реченні.

Корінь — значуща частина слова, спільна частина спільнокореневих слів, яка виражає їх лексичне значення.

Спільнокореневі слова утворюються за допомогою префіксів і суфіксів від одного кореня.

Наприклад: береза, березовий, підберезник.

Префікс — значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів.

Наприклад: летіти — прилетіти, облетіти, перелетіти, злетіти.

Суфікс — значуща частина слова, яка стоїть після кореня й служить для утворення нових слів.

Наприклад: сад — садок, садовий.

Запишіть спільнокореневі слова, зашифровані в «чарівних колах». Позначте графічно частини слів.

	альня	
пере	чит	ання
за		ати
ацький		анка
ачка		ач

	няк	
між	гір	ничий
ський		ник
ництво		ка
онька		'я

Запам'ятаймо!

Корені слів, які звучать однаково, але мають різне значення, — це різні корені. **Наприклад**, слова *вода* і *водій* — не споріднені, бо в них корені різні за значенням.

501

У кожній групі поданих слів виберіть спільнокореневі і запишіть. Позначте корінь.

1. Бережок, бережливість, бережливий, бережно.
2. Дорога, придорожній, дорожній, доріжка, дорогий.
3. Сова, совок, совеня, совиний.
4. Сирість, сирий, сирник, відсиріти.

502

Спишіть текст. Позначте корінь у виділених словах.

Часто в березні зима ще могла нагадати про себе. Нерідко теплу погоду змінювали заморозки, пролітав сніг. Тому й кажуть, що в березня крутий характер: він і усміхнеться, і заплаче. Але все це — тимчасове явище. Хай там що, а березень, як мовить відоме прислів'я, березовим віником зиму **вимітає** (З кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»).

503

1. Запишіть слова, зашифровані в «чарівних колах», поясніть їх лексичне значення.

	ви	
при	віз	до
від		за
на		пере
в		під
		об

	недо	о
при	писати	с
під		за
на		пере
в		ви
		до

2. Яка значуща частина слова допомагає змінювати значення цих слів?

Це цікаво!

У слові може бути 2–3 префікси, корені, суфікси.

Наприклад: перерозподіл, вогнегасник, садочок.

504

За допомогою префіксів утворіть антоніми до поданих слів.

Заїзд, зубатий, налити, прибувати.

505

Доберіть до поданих слів можливі означення, виділіть у них суфікси, запишіть.

1. Весна — гарна,
2. День — теплий,
3. Хмара — дощова,
4. Блискавка — біла,
5. Клен — гіллястий,

- 506 Перебудуйте словосполучення за зразком. Запишіть, позначивши суфікси.

Зразок. Вітер із моря — морський вітер.

Меблі з дерева, сік із малини, співи солов'я, одяг козаків, руки матері, слово вчителя, порада батька, табір студентів.

- 507 1. Спийшіть текст. У виділених словах позначте префікс, корінь, суфікс, закінчення.

Сніг залишився тільки в ярках і вибалках — ніздрюватий, завіяний порохом, прижухлий. День і ніч дзюрчали з ярів каламутні струмочки. А на пагорбах під сонцем витиналася з віддалі землі перша свіжа яскраво-зелена трава (За А. Шияном).

2. Доберіть синоніми до прикметників *прижухлий, відтятий*.

- 508 1. Складіть слова за схемами. Запишіть.

1. $\neg \neg \neg \square$

2. $\neg \neg \neg \square$

3. $\neg \neg \neg \square$

2. Складіть із цими словами речення.

- 509 Виконайте тестове завдання.

Усі слова спільнокореневі в рядку

А дослід, дослідити, дослідник, дослідження

Б радіус, порадиця, зрада, радість

В нога, ніжка, підніжжя, ніж

§ 54 **Форми слова. Змінні і незмінні слова**

Запам'ятаймо!

Слова бувають змінні (*весна, весною, весну, веснами*) та незмінні (*навесні*).

Змінні слова набувають різних форм, змінюючи своє закінчення за відмінками, родами, числами. Форми того самого слова (*вода, води, воді, водою*) треба відрізняти від спільнокореневих слів (*підводник, водяний, водоймище*).

Усі змінні слова мають закінчення. Закінчення, не позначене буквою, називається нульовим. Щоб довести, що слово змінне, потрібно змінити форму слова (провідм'яяти, змінити число, рід).

Наприклад: дорог[а] — дорог[и], до [щ] — дощ[і].

510

1. Доведіть, що подані слова змінні, визначте в них закінчення за зразком. Зазначте, на що вказує закінчення.

Зразок. Пух[] — пух[ом], пух[у].

Березень, гість, горобець, заєць, ліс, календар, степ, струмок.

2. Складіть із поданими словами міні-вір «Надходить весна».

511

- Спишіть текст, змінюючи, де потрібно, форму слів у дужках.

Перший (весняні) місяць називають в (Україна) березнем. У цей час прокидаються берези, даруючи (люди) цілющий березовий сік.

Вважають, що (назви) місяця пішла від (давній) промислу. Ранньої (весна) вирубували (ліс), переважно (березовий), щоб на звільнених (ділянки) посіяти зернові.

512

- Виконайте тестове завдання.

Нульове закінчення мають усі слова в рядку

А хліб, віск, замок, малюнок

Б ніч, сад, парк, гарний

В мак, ліс, код, дорога

513

- Прочитайте текст про композитора В. Івасюка. Випишіть із тексту виділені слова. Позначте в них закінчення. Підкресліть слова з нульовим закінченням.

Тату, купи мені скрипку

У буковинському містечку Кіцмані, де виростав Володимир Івасюк, музичної школи не було. А малий постійно просив батька, шкільного вчителя:

— Тату, купи мені скрипку!

— Ще зарано, синку, мусиш підрости, — відповідав той.

— Тоді купи акордеон.

— Маленьких акордеонів немає в продажу. Є лише такі, що ти не піднімеш.

— Купи, я буду тільки дивитися на нього, — не вгавав син.

У Кіцмані відкрили початковий клас музичної школи. До нього і зарахували п'ятирічного Володю Івасюка... У 10 років хлопець написав свій перший музичний твір (За Д. Мандзюком).

Запам'ятаймо!

Незмінні слова не мають закінчення.

До незмінних слів належать:

- невідмінювані іменники та прикметники: *таксі, бюро, міні, максі*;
- числівники: *мало, багато*;
- неозначена форма дієслова: *ходити, робити*;
- прислівники: *взимку, посередині, тричі, можна, треба*;
- службові частини мови: *мов, нібито, при, до, лише, невже, таки*;
- вигукі: *ого! гайда! алло! спасибі!*

514 Спишіть слова, позначте закінчення. Підкресліть у кожному рядку зайве слово.

1. Учора, дякувати, лише, уроку.
2. Дорога, газета, навколо, стіл.
3. Тихо, багато, вздовж, морозиво.

515 1. Випишіть із поданих слів незмінні слова.

Вітер, метро, повітря, радісний, сонце, швидко, шосе, уперше, навесні, добраніч, треба, можна, двічі, старанно, виразно.

2. Складіть і запишіть три речення з виписаними словами.

516 Спишіть, вставляючи замість крапок слова з довідки. Що об'єднує ці слова?

Скільки коштує борщ?

Борщ, приготований мамою, має свою ціну. Яку? Порахуйте вартість продуктів, з яких готують цю страву, а ... час, витрачений мамою на кухні. ... коштує година роботи, теж ... порахувати — поділіть місячну зарплату мами на кількість її робочих годин.

Упевнені, скільки коштують джинси чи ноутбук, ви знаєте. А скільки коштує один кілограм картоплі? Літр молока? Пачка масла? А скільки ваша сім'я платить за спожитий газ, електроенергію, воду? ... ж, задачка непроста, ... саме з таких невідомих складається бюджет вашої родини.

Довідка: скільки, легко, еге, але, також.

517 Обговоріть, скільки ж насправді коштує борщ. Запишіть, які продукти потрібні для нього та скільки вони коштують. Скільки незмінних слів ви записали?

518 Виконайте тестове завдання.

Змінюване слово в рядку

А поруч, обруч, ліворуч

Б зрання, здивовано, напам'ять

В навіки, потемки, пішки

§ 55 Вимова і написання префікса з- (зі-, с-)

Запам'ятаймо!

Перед дзвінкими приголосними префікс з- вимовляється дзвінко, а перед глухими наближається у вимові до парного глухого [с].

Буква с пишеться перед літерами **к, п, т, ф, х**: сказати, список, створити, сформувати, схопити.

Їх легко запам'ятати у вислові

кафе «Птах».

В інших випадках потрібно писати букву **з**: зчистити, зжувати, змити, зцідити, здружити.

519

Прочитайте слова. Зверніть увагу на вимову префікса з-. Поясніть вживання цього префікса.

зсунути

зцідити

зшиток

збити

збудити

зібрати

здмухнути

зіскочити

зіштовхнути

скочити

спитати

схитрувати

- 520 1. Спишіть вірш. Підкресліть слово з префіксом з-. Поясніть уживання цього префікса.

Хмари

То не хмара, а дірява парасоля: сама змокла, ще й мене до нитки намочила.	Бачив я, бачив, як несе вона на плечах малі хмарята.
---	---

І. Калинець

2. Поясніть виділений вислів.

- 521 1. До поданих слів додайте префікс з- (с-).

Пробувати, рівнятися, одягнений, малювати, орати, кинути, нівечити, економити.

2. Складіть другі букви кожного утвореного слова й дізнаєтесь, що буде з тим, кого дощ до нитки намочив.

Запам'ятаймо!

Для полегшення вимови при збігові кількох приголосних префікс з- уживається з голосним [і]. На письмі він передається сполученням букв зі: *гнути* — *зігнути*.

- 522 Запишіть слова в три колонки, розкриваючи дужки, за зразком.

Зразок.	з-	зі-	с-
	змити	зіскочити	спіймати

(з-, зі-, с-)ставити, (з-, зі-, с-)найти, (з-, зі-, с-)м'ятий, (з-, зі-, с-)фотографувати, (з-, зі-, с-)псувати, (з-, зі-, с-)бирати, (з-, зі-, с-)брати, (з-, зі-, с-)ламати, (з-, зі-, с-)в'ялий, (з-, зі-, с-)тулити, (з-, зі-, с-)йти.

- 523 1. Прочитайте й запишіть вірш Л. Костенко. Поясніть правопис префіксів і написання и у виділених словах.

Дощ полив, і день такий полив'яний.
Все блищить, і люди як нові.
Лиш дідок старесенький, кропив'яний,
блискавки визбирує в траві.
Струшується сад, як парасолька.
Мокрі ниви і порожній шлях...
Ген корів розсипана квасолька
доганяє хмари у полях.

2. Що означають вислови: «грибний дощ», «сліпий дощ», «каштановий дощ»?

Це цікаво!

Прикметники, що характеризують дощ: *ясний, густий, дрібний, проливний, короткочасний, безпросвітний, теплий, благодатний, ярячий, жаданий, прямий, скісний, дзвінкий.*

«Дощові» дієслова: *збиратися, уперіщити, ляпотіти, ушухнути, силнути, упасти, ушкварити, полити.*

- 524** Прочитайте закличку. Прокоментуйте вимову слів із префіксом *з-* (*с-*).

Дощику, дощику,
Зварю тобі борщику
В новенькому горщику,
Поставлю на дубочку.

Дубочок схитнувся,
А дощик минувся.
Цебром, відром, дійницею
Над нашою пашницею.

- 525** Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Гарчання розлягалось все дужче й дужче і нарешті (*з-, с-*)кінчилось громовим «аррр!» тигра, який кидається на (*з-, с-*)добич. Рев тигра, мов грім, заповнив усю печеру. Мати Вовчиця (*з-, с-*)кинула із себе вовченят і стрибнула вперед; очі в неї (*з-, с-*)палахнули, мов дві зелені зірки в пільмі (*За Дж. Р. Кіплінгом*).

- 526** 1. Прочитайте текст. Поясніть орфограму «Букви *з, с* у префіксі *з-* (*з/-, с-*)».

Заховався

Стоїть хлопчик під зливою і не тікає. Якийсь чоловік спинився і вражено спитав:

— Чого, парубче, стоїш? До нитки промокнеш! Тікай!

— А я від мами сховався, — сказав хлопчина. — Вона мене хотіла помити.

2. Доберіть синоніми до слова *злива*.

- 527** Запишіть народні прикмети, вставляючи на місці крапок потрібний префікс.

Дощ ..ранку — надівай drankу та поганяй у поле.

Дощ іде — гриби ..ростуть.

..ранку парить — дощ ушкварить.

528

Виконайте тестове завдання.

Усі слова треба писати з префіксом *с-* у рядкуА (*з, с-*)писати, (*з, с-*)характеризувати, (*з, с-*)ламати,
(*з, с-*)качатиБ (*з, с-*)порожнити, (*з, с-*)триманий, (*з, с-*)класти,
(*з, с-*)формованийВ (*з, с-*)тертий, (*з, с-*)плетений, (*з, с-*)шити, (*з, с-*)чіплювач

§ 56 Вимова і написання префіксів *роз-, без-*

Запам'ятаймо!

У префіксах *роз-, без-* завжди вимовляється дзвінкий звук і пишеться буква *з*: *розписка, розбити, беззахисний, безтурботно*.Для полегшення вимови при збігові кількох приголосних до префікса *роз-* додається голосний [і]: *розігнутись, розіслати*.

529

1. Запишіть слова, зашифровані в «чарівних колах», запам'ятайте їх правопис.

думи
бір
мір
мах

роз

квіт
в'язка
повідь
гін

відка

доріжжя

притульність
соння
помічність

без

вість
робіття
силля

смертя

2. Слова з виділеними частинами розберіть за будовою.

530

Утворіть від сполучень іменників із прийменниками прикметники з префіксом *без-* за зразком.**Зразок.** Без язика — без'язикий.Без совісті, без вусів, без крил, без меж, без хмар, без помилок,
без надії, без ціни, без зубів.

Усміхнімось!

531

1. Спишіть вірш. Поясніть правопис виділеного слова.

Посварилися ми з братом,
Брат мовчав, і я мовчав,
А дідусь обох поцівав:

Що це ви розбили глека?
Так до бійки недалеко!
Братик, плачучи, сказав:
— Глека я не розбивав!..
Ну й дідусь мій Веремій!
Що він каже? Зрозумій.

Г. Войко

2. Поясніть, що означає вислів «розбити глека».

532 Запишіть слова, вставляючи пропущені букви. Складіть із четвертих букв записаних слів початок прислів'я «... — найбільший скарб».

Ро..дати, бе..радісний, бе..утішний, ро..жувати, бе..барвний,
бе..адресний.

533 Випишіть слова з орфограмою «Буква з у кінці префіксів роз-, без-».

1. Як прийде туга, розпізнаєш друга. 2. У лиху годину розпізнаєш вірну людину. 3. Слів не розкидаєш — добру славу маєш. 4. Не стримав слова — і вже людям розмова. 5. Хочеш у сварці гору взяти — розкажи, що ти винуватий (Народна творчість).

534 1. Спишіть вірш, вставляючи замість крапок потрібні букви.

Весна

Засяяла, приголубила, зігріла;
Заврунилась, заквітувала, ро..цвіла,
Заструм..віла, ро..лилась, побігла;
Зам..тушилась, постр..бала, попливла.

Я. Шекера

2. Доберіть до поданих дієслів, де можливо, спільнокореневі з префіксом роз-.

535 Спишіть слова, вибираючи з дужок потрібні префікси. Поясніть їх правопис.

(Роз-, розі-)ломити, (роз-, розі-)гнути, (роз-, розі-)рвати, (роз-, розі-)гріти, (роз-, розі-)гнати, (роз-, розі-)слати, (роз-, розі-)єднати, (роз-, розі-)йтися, (роз-, розі-)лляти.

536 Прочитайте текст. Випишіть слова з префіксами. Префікси позначте.

Перо — така собі застібочка. «Роззастібнути» та «застібнути» її можна безліч разів. А як вона влаштована, ти легко збагнеш, якщо уважніше роздивившись схему будови. Деякі борідки мають гачечки. Ними вони скріплюються з іншими борідками, та так щільно, що між ними й вітру не пролетіти, і воді не просочитися. Ось чому, розправивши крила, птах легко ловить повітряні потоки й здіймається в небо.

Звичайно, перо не могло зостатися поза увагою науковців. І ось вам — застібка-блискавка. А ще липучка, яка точно повторює будову пера: перша стрічка містить гачечки, а друга — хвилясті ворсинки, мов петлі.

На відміну від більшості птахів страус на борідках пера гачечків не має. Тому він не може літати. Таким пір'ям не «впіймаєш повітря». Вітер продуває його, мов пухнасте хутро (Із журналу «Професор Крейд»).

Застібка-блискавка

Гачечки Борідки

Будова пера

537 1. До поданих слів доберіть антоніми з префіксом без- (за зразком).

Зразок: вольовий — безвольний, безвольна людина.

Вольовий, людяність, обмежений, небезпека, захищений, аварійний, адресний, барвистий, крилатий, бородатий, візовий.

2. Утворіть з дібраними антонімами словосполучення за зразком.

§ 57 Вимова і написання префіксів пре-, при-, прі-

Запам'ятаймо!

У префіксах *пре-*, *при-* ненаголошені голосні [е], [и] вимовляються невиразно. Щоб уникати помилок, префікси *пре-*, *при-* треба розрізняти за значенням. Слова з префіксом *прі-* потрібно запам'ятати.

Префікс	Значення	Приклади
<i>пре-</i>	вища міра ознаки (можна замінити прислівником <i>дуже</i>)	<i>превеликий, преспокійно, премудрий</i>
<i>при-</i>	наближення, приєднання, неповнота дії або ознаки	<i>приїхати, прикласти, прикрити, приморський</i>
<i>прі-</i>	вживається тільки в трьох словах	<i>прізвище, прізвисько, прірва</i>

- 538** Прочитайте словосполучення. Поясніть, якого значення надає словам префікс *при-*.

Прийти вчасно, привести подругу, приміська зона, прилетіти в аеропорт, приморожені ягоди, причинене вікно.

- 539** Доберіть 6 слів із префіксом *пре-*. Утворіть і залишіть із ними словосполучення.

- 540** Залишіть слова у дві колонки: а) із префіксом *при-*; б) із префіксом *пре-*.

Пр..брати, пр..мокрий, пр..дивний, пр..ручений, пр..азовський, пр..тримати, пр..важно, пр..ніс, пр..ірпінський, пр..хитити, пр..скорити, пр..мудрий, пр..чинити.

- 541** Прочитайте вірш. Випишіть слова із префіксами *при-*, *пре-*, *прі-*.

Коли в небі залюбки
сонечко пригріло,
придорожні будяки
нижче трав присіли.
Як на грядці залюбки
горобці кричали,

преколючі будяки
преспокійно спали.
Сонях голову задер
і кричав у небо:
— Препоганих будяків
в прірву кинуть треба!

Г. Чубач

- 542** Спишіть слова, вставляючи потрібні букви. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

- Пр..звище, пр..рва, пр..рва, пр..віт.
- Пр..міський, пр..великий, пр..красний, пр..цікавий.
- Пр..погано, пр..крити, пр..шити, пр..йти.
- Пр..азов'я, пр..звисько, пр..вітати, пр..батьоритися.
- Пр..гірко, пр..злючий, пр..чистий, пр..звище.

Хвастунець

Хлопчик Толя молодець,
Тільки трішки хвастунець.

Якось ми ішли на став,
Він мені таке сказав:
— Слово честі, не хвалюся,
Я ні-чо-го не боюся!..

Враз на слові цім — з дороги
Толі яцірка під ноги.
З переляку, у тривозі
Наш хвалько мерщій навітк.
Та спіткнувся на дорозі
Й прикусив собі язик!

Хто хвалитись полюбляє,
В кого звичка є така, —
Хай ці вірші прочитає
І прикусить язика!

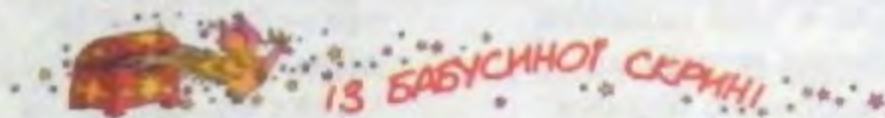
Г. Бойко

643 1. Спишіть приказки, розкриваючи дужки.

Надмірне базікання, як і надмірне мовчання, до добра не
(при-, пре-)водить.

Краще (при-, пре-)кусити язика перед мовою, ніж по мові.
Від (при-, пре-)красних слів язик не відсохне.

2. Поясніть, що означає вислів «прикусити язика».

Тупий олівець і гостра пам'ять

Бабуся. Ти записав, Дмитрику, що треба купити в магазині?

Дмитрик. Ні, не записав. Я тримаю це в пам'яті: п'ять пунктів
або п'ять позицій!

Яся. Гляди, бо не втримаєш. Зав'яжи краще вузлики, щоб не
забув.

Дмитрик. То хай дівчата в'яжуть вузлики, а я тренуватиму
свою пам'ять.

Бабуся. Згадай, Дмитрику, як ти тренував пам'ять минулого
тижня: ми вечеряли без хліба. Мабуть, не випадково американці
кажуть: «Краще тупий олівець, ніж гостра пам'ять».

Яся. Це ж треба весь час носити олівець із собою і записник,
щоб усе записувати...

Бабуся. Але зате нічого не забуватимеш. Хай тупий олівець, але він гарний помічник для пам'яті.

- 544** 1. Спийшіть текст. Підкресліть слова з префіксами *пре-*, *при-*, *прі-*. Поясніть правопис.

Прислухаймося до нашої мови. Чи завжди ми використовуємо багатство словника? Чи вміємо з цієї прекрасної скарбниці вибрати точне й виразне слово? Відомо, що між глибокою думкою та її словесною формою не існує прірви: що багатша мова, то багатша й думка.

2. До слів: *прислухатися*, *багатство*, *скарбниця* доберіть і запишіть спільнокореневі слова. Позначте корінь.

Це цікаво!

Рима — співзвучність закінчень слів у віршових рядках.

- 545** 1. Закінчіть рядки вірша, скориставшись словами з довідки. Не забувайте про риму.

Ще до півневого ... ,
Коли всі на світі ... ,
Йде Ведмедиця ...
Шляхом зоряним
Я, вітаючись, ...
Йй крізь марево
І вона мені ...
Золотинками

Н. Умеров

(Переклад О. Тимохіної)

Довідка: очей, крику, сплять, моргає, Велика, ночей, гулять, махаю.

2. Від слів: *сплять*, *йде*, *велика*, *вітаючись*, *моргає* утворіть спільнокореневі слова з префіксами *при-*, *пре-*. Запишіть їх.

- 546** Виконайте тестове завдання.

Усі слова треба писати з префіксом *при-* в рядку

А пр..*чай*тися, пр..*горі*лий, пр..*мруж*ити, пр..*гір*ко

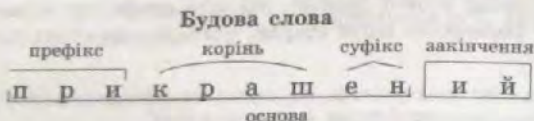
Б пр..*ска*кати, пр..*довг*ий, пр..*садиб*ний, пр..*нишк*лий

В пр..*озер*ний, пр..*порош*ати, пр..*чин*ити, пр..*горн*ути

Основні поняття до розділу «Будова слова. Орфографія»

Спільнокореневі слова — це слова, утворені від одного кореня: *ліс, лісник, лісок, пролісок*.

Форма слова — це те саме слово, що стоїть в іншому відмінку чи роді, числі: *сонце, сонця, сонцем; високий, високе, високою*.

Змінювані та незмінювані слова

Змінювані слова обов'язково мають закінчення	Незмінювані слова не мають закінчення
<div style="border: 1px solid black; width: 40px; height: 15px; margin-bottom: 5px;"></div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">лісья_я</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">голос_и</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">пробіг_а</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">стід_ — нульове закінчення</div>	<div style="border: 1px solid black; width: 40px; height: 15px; margin-bottom: 5px;"></div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">удень</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">писати</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">ідучи</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">швидко</div>

Правопис префіксів

Правила	Приклади
1. Префікс с- пишемо перед глухими приголосними к, л, т, ф, х	<i>с</i> кочити, <i>с</i> палах, <i>с</i> триматися, <i>с</i> фотографувати, <i>с</i> хреститися
2. Префікс з- (зі-) пишемо перед іншими приголосними та голосними	<i>з</i> бори, <i>з</i> різ, <i>з</i> густок, <i>з</i> ранку, <i>з</i> іставити
3. У префіксах роз-, без- кінцевий приголосний не змінюється	<i>роз</i> клеїти, <i>без</i> турботно, <i>роз</i> ставити, <i>без</i> захисний
4. Префікс пре- вживається для вираження найвищої міри ознаки (можна замінити словом <i>дуже</i>)	<i>пре</i> гарний, <i>пре</i> весело, <i>пре</i> красна
5. Префікс при- вживається в словах, що означають наближення, приєднання, неповноту дії чи ознаки	<i>при</i> ворожити, <i>при</i> дбати, <i>при</i> ручити, <i>при</i> крити
6. Префікс прі- вживається в кількох словах	<i>прі</i> звище, <i>прі</i> звисько, <i>прі</i> рва

Гра в слова: хто вправніший?

Виконайте завдання. Яка група швидше й без помилок виконала його, та й переможе.

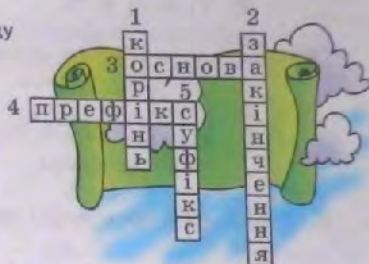
- Доберіть якомога більше спільнокореневих до слів *сніг, ліс, рік, ніж*.
- Запишіть до слів кросворду відповідні визначення.

По горизонталі.

3. ... 4. ...

По вертикалі.

1. ... 2. ... 5. ...

Завдання для самоперевірки

647

Виконайте тестові завдання.

- Змінюване слово складається з
 - префікса та суфікса
 - суфікса та закінчення
 - префікса, кореня, суфікса і закінчення
- Нульове закінчення є в слові
 - берег
 - небо
 - високо
- Спільнокореневі слова є в рядку
 - задум, задуманий, задуха
 - колос, колодязь, колисанка
 - красень, прекрасний, окраса
- Форми одного слова є в рядку
 - рік, роковини, щорічний
 - він, йому, його
 - вода, водій, водії

5. Префікс *при-* треба вжити в слові

- А ..клеїти
- Б ..рва
- В ..чудово

6. Префікс *з-* передається буквою *с* перед

- А д, т, з, с, ч, ш, р
- Б б, п, в, м, ф
- В к, п, т, ф, х

7. Префікси *роз-*, *без-* пишуться

- А перед дзвінками
- Б перед глухими
- В завжди, незалежно від того, який наступний звук після префікса

8. Для вираження вищої міри ознаки вживається префікс

- А з-
- Б роз-
- В пре-

9. На неповноту дії чи ознаки вказує префікс

- А без-
- Б про-
- В при-

10. Помилку допущено в слові

- А зкопіювати
- Б здогадатися
- В стягти

11. Неправильно визначений корінь у слові

- А беззубий
- Б розлад
- В попрочитувати

12. Закінчення *є* в слові

- А тінь
- Б низько
- В пішки

ЗВ'ЯЗНА МОВА (МОВЛЕННЯ)

§ 58 Мова і розмова. Загальне уявлення про спілкування й мовну діяльність

- 548 1. Доберіть синоніми до дієслів *говорити, мовити*.
2. Закінчіть речення.

Мова для мене — це... .

Запам'ятаймо!

Людину з-поміж усього живого вирізняє вміння мислити та спілкуватися.

Мова — це наша щоденна, життєво необхідна діяльність.

- 549 1. Прочитайте текст.

Читаємо книжку, слухаємо розповідь учителя, пишемо переказ або листа другу, розмовляємо з батьками. Це все — наша мовна діяльність, усне та письмове спілкування. Мовити, говорити, промовляти, висловлюватися, міркувати... Є багато слів, які передають зміст мовної діяльності.

Про людину, яка майстерно володіє словом, переконливо передає свої думки, кажемо, що в неї *гарна, мелодійна мова*, яку можна порівняти з приємною музикою. З такою людиною хочеться говорити й говорити, бо розмова з нею збагачує інформацією, емоціями.

Залежно від того, де, з ким і про що ми спілкуємося, змінюється наша мовна поведінка.

2. Доберіть прикметники, що характеризують мову людини.

- 550 1. Розкажіть про цікавий випадок із вашого життя, подію, свідком якої ви були: а) учителеві на уроці; б) учителеві під час відпочинку на природі; в) товаришеві в безпосередньому спілкуванні; г) товаришеві в листі.
2. Чим відрізняються ваші розповіді?

551 До вас звернувся перехожий на вулиці й запитав, як пройти до автовокзалу. Які мовні звороти ви використаєте? Виберіть правильні звороти із поданих.

Пройти ліворуч; сюдою їздить тролейбус; праворуч за будинком зупинка; проїхати одну остановку метром; прямо пройти один квартал; пройти тудию; повернути за ріг; остановка за углом; дві хвилини пішки до метро; п'ять минут іти до зупинки.

552 1. Прочитайте оповідання.

Допомогли...

Ганнуса та Марійка йшли зі школи. Якраз бабуся несла воду.

— Давайте ми вам допоможемо.

— Прошу, — сказала rado бабуся.

— Дай, я понесу, — схопилася за відро Марійка.

— Ні, я! — заперечила Ганнуса.

— Чому ти? — розсердилася Марійка.

— А чому саме ти? — запитала Ганнуса.

— Я взяла перша, — наполягає Марійка.

— Не дам, бо і я хочу нести, — вперто не поступається Ганнуса.

— Давай мені...

Бабуся чекала, чекала, слухала, слухала, як дівчатка сперечаються, нарешті взяла відро й сама понесла додому. А Ганнуса з Марійкою цього навіть не помітили. Вони ще довго стояли на вулиці й сперечалися, кому з них нести відро (Г. Різник).

2. Як ви оцінюєте описану ситуацію? Підготуйте розповідь на цю тему з іншим розвитком подій і з іншим закінченням.

553 Ви хочете запропонувати свою допомогу літній людині, яка переходить вулицю. Як ви побудуєте розмову з цією людиною? Запишіть чотири речення зі словами ввічливості.

Усміхнітесь!

Макраме

Коза в'язала

Макраме —

Зав'яже вузлик,

Скаже: «Ме».

Погляне

Знову на обнову,

Зав'яже другий,

Мекне знову.

Отак в'язала
Макраме
Із вузликів
І власних «ме»,
Що то за річ,
Те макраме?
Тут нагодилася
Зозуля,
Що плутала,
Де гудзь,
Де гуля,
Але взялась

Пораду дати,
Як макраме
Це дов'язати.
Козі, не думаючи,
Каже:
— Ми «ку» сюди
Моє дов'яжем.
Я зв'яжу «ку»,
«Ме» зв'яжеш ти, —
І будемо
Ку-мекати.

В. Войтович

654

Поясніть значення слів: в'язати, зав'язати, дов'язати, прив'язати, перев'язати, підв'язати. Побудуйте з ними речення. Яку роль відіграють префікси за-, до-, при-, пере-, під-?

§ 59 Аудіювання, читання, говоріння, письмо

Запам'ятаймо!

Ви слухаєте й розумієте пояснення вчителя, аудіозапис народної казки, пісні, художнього твору. Ця мовна діяльність — **аудіювання**.

Ви читаєте книжку, ознайомлюєтеся з газетою, звертаєте увагу на рекламні написи. Ця мовна діяльність — **читання**.

Ви відповідаєте на уроці, розмовляєте з друзями на перерві. Ця мовна діяльність — **говоріння**.

Ви пишете листа бабусі, заповнюєте квитанцію на передплату газети тощо. Ця мовна діяльність — **письмо**.

Аудіювання, говоріння і читання належать до *усної форми спілкування*, а письмо — до *письмової*.

555

1. Прочитайте текст уголос і якомога швидше, на одному диханні, без підвищення і зниження голосу.

Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмокував коли ж учителька зупинилася біля його парти із зошита на неї презирливо примруживши око дивився дятел чого тобі тутечки Олесю адже я наказувала всім малювати горщечок суворо сказала Матильда Петрівна їй сподобався дятел але вона добре знала

що таке вчительська принциповість тому й додала я поставлю тобі двійку.

2. Використовуючи розділові знаки, підвищення й зниження голосу, прочитайте з виразною інтонацією цей самий текст.

Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмокував. Коли ж учителька зупинилася біля його парти, із зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: чого тобі тутечки?

— Олесю, адже я наказувала всім малювати горщик, — суворо сказала Матильда Петрівна.

Йй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принциповість, тому й додала:

— Я поставлю тобі двійку.

3. Поміркуйте, за допомогою яких засобів незрозуміле «торохтіння» перетворилося на зрозумілий уривок з оповідання Гр. Тютюнника «Дивак». Яку роль відіграють паузи між словами? Як змінюється інтонація висловлювань?

556 1. Послухайте байку Езопа. Про що вона?

Вовк і коза

Весняного погожого ранку на високій горі над кручею паслася біленька кізка. Навколо буяли соковиті трави, зеленіли дерева, пишнілися кущі. Кізка ласувала смачними паростками й приговляла вдоволено:

— Ме-е-е! Ме-е-е! Як гарно в горах, коли все зеленіє. Яка краса!

Вовк, пробігаючи під горою, почув її голос. Підвів голову, зміряв оком висоту й зітхнув:

— Жаль, не видеруся. Але ж коза може сюди скочити. Це їй за іграшки. А там...

Вовкові очі жадібно заблищали.

— Як би заманити сюди кізку? — пробурмотів собі під ніс.

Думав, думав сіроманець, а потім посміхнувся лукаво та й каже:

— Ет, що тут мудрувати? Хіба важко? Хитрість допоможе всюди, отже, без неї не обійдешся.

Прокашлявся вовк, аби пом'якшав голос, і гукнув солоденько:

— День добрий, біленька кізко!

— День добрий, — відмовила та.

— А чого це ти пасешся на скелях? — удавано здивувався сіроманець. — Що ти там знаходиш? Чи тобі кращого місця немає?

— О, тут такі смачні гілочки!

— Та кинь ти їх. Ходи сюди, поглянь, яке тут пасовисько. Яка трава висока, які буйні кущі! Ти такого харчу зроду-віку не бачила.

— Дякую, любий вовче, — чемно відказує кізка, усміхаючись сама до себе, — але мені й тут добре.

— Ого! А який тут виноград! А я й не бачив! — вигукнув вовк. — І коли він устиг викинути такі товсті смачні пагони?

— І на горі є виноград, — сміється кізка, — скільки хочеш!

— Далебі, не такий добрий, як тут, — правив своєї вовк. — Ходи-но сюди, покуштуєш — спасибі мені скажеш.

Кізці урвався терпець; нахилилася вона над кручею й каже насмішкувато:

— Ой вовче, вовче! Здається мені — клопочешся не так за мій живіт, як за свій! Хіба ні?

Побачив вовк, що пошився в дурні, та й прикусив язика. Похнюпився й сердито почвалав геть.

А кізка напаслася й пішла собі відпочивати.

Отож, коли шахраї мають справу з розумними й мудрими людьми, їхні хитрощі не досягають мети.

*Переказ П. Цімікалі
(Переклад В. Забаштанського, А. Чердаклі)*

2. Чого вчить ця байка? За якої ситуації вона могла б допомогти вам прийняти правильне рішення? Чому?
3. Розподіліть між собою ролі оповідача, вовка і кози. Розіграйте сценку.

Це цікаво!

557

Працюючи з текстом оповідання Є. Дударя «Треба», потрібно дотримуватися трьох правил.

Правило перше. Послідовно й чітко виконуйте завдання.

Правило друге. Враховуйте кожну висловлену співрозмовником думку.

Правило третє. Фантазуйте, не бійтеся бути не схожими на інших.

1. Прочитайте першу частину тексту.

Я прийшов додому раніше, ніж завжди. Мама висловила міркування:

- Мабуть, якась планета іншим боком до Землі повернулася.
- Чого? — здивувався я.
- Що ти одразу ж після уроків додому з'явився.
- А-а-а, — сказав я. І подумав: «Чому б мені не стати зразковим? Ось дам собі слово... Вивчу уроки... Одразу ж... Тільки після цього піду гуляти».

2. Придумайте продовження історії.

3. Прочитайте другу частину оповідання. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому мама героя оповідання була вдома?

2. Як звали друзів хлопця?

— Ти що, знову до школи збираєшся? — спитала мама. — Книжки перебираєш.

— Ні! — мамі не кажу нічого. — Просто складу акуратно. Мама здивовано стенула плечима. І поставила мені їжу.

Їм. Надворі сонячно. Горобці ганяються один за одним. Один подібний до Петька Софіяна... Петько, мабуть, уже на вулиці. І Вадим. А може, не починати з уроків?.. Я ж іще не дав собі слово. А ще тільки збирався давати. І ніхто про це не знає. Я можу його ще переглянути.

Почати не з уроків. Почати з прибирання у квартирі. Мама ось піде з обіду. Я візьмуся... Поприбираю геть усе. І спальню, і вітальню, і кухню, і туалет... А поки вибіжу надвір.

Полегшено зітхнув. Ніби гора з плечей зсунулася.

4. Прочитайте третю частину оповідання. Дайте відповіді на запитання.

1. Скільки осіб задіяно в описаній ситуації?

2. Що означають вислови *наче з-під землі виросла, наче гора з плечей зсунулася*?

3. У яку пору року відбувається дія? Як ви це визначили?

Ганяємо м'яч. Вадим як фуганув — м'яч між гіллям на дереві зачепився.

Петько поліз. Відчахнув гілляку. І розірвав штани. Тут наче з-під землі виросла Петькова мама. Почала лупцювати Петька й промовляти:

— Це за штани! Це за штани!

Віддалік стояв якийсь чоловік. Скавав:

— А чому ви не скажете: «За дерево! За дерево!»? Штани можна завтра купити нові. А дерево двадцять років росте.

Петькова мама й дядько почали сваритися. Ми з Вадимом пішли.

Він — додому. Я сів біля будинку на лавочці.

І тут згадав, що дав собі слово поприбирати у квартирі.

А надворі так гарно. Квіти цвітуть. Бджоли літають. Пташки щебечуть. Зовсім не хочеться заходити у квартиру. Може, сьогодні не починати перевиховуватися? Може, переглянути й це слово? Ніхто ж не знає, що я його давав. Я ж сам собі, а не по радіо. Чи в газеті...

Правильно! Почну із завтрашнього дня... З ранкової зарядки...

Знову ніби скеля з плечей зсунулася. Дивно. Одне слово, а яке воно важке...

5. Якими засобами в розповіді хлопця передаються його роздуми? Поясніть роль слів: *може, ніби, згадав*.

6. Складіть план частин, які ви прочитали. Дайте відповіді на запитання.

1. Яку іншу назву можна дати оповіданню?

2. Яка основна думка твору?

3. Про які риси людського характеру говорить автор?

4. Скільки разів герой оповідання давав собі слово?

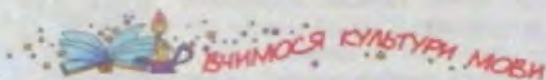
5. Якого слова, на вашу думку, важче дотримати — даного собі чи комусь?

7. Яке прислів'я доречно вжити, описуючи характер головного героя?

8. Що має зробити хлопець, щоб не засмучувати маму?

9. Завдання виконано, а тепер спробуйте бути письменниками. Напишіть оповідання про випадок зі свого життя на тему «Почну з ранкової зарядки».

§ 60 Спілкування як важливий складник культури людини

558 1. Прочитайте текст. Як ви розумієте зміст першого речення?

Загальну культуру людини визначають: поведінка, зовнішній вигляд, уміння спілкуватися.

Тільки в живому спілкуванні виробляється тонке відчуття слова, виховується зразкова культура мови. На жаль, серед багатьох людей поширене вживання брутальних слів, а це не лише збіднює мову, інтелект, а й несе негативну енергію. Варто пам'ятати, що слово може образити, завдати фізичного болю. Недаремно в народі кажуть, що меч глибоко ранить, а слово — смертельно.

Знання мови перевіряється в щоденному спілкуванні, бо ж мова як інструмент: що більше на ньому граєш, то краще він звучить. Усталені вислови вітання, вибачення, прохання, подяки допомагають спілкуватися як зі старшими, так і з ровесниками.

Знання культури мови, володіння зразковою мовою робить духовно багатою людину, якій властива відповідна культура поведінки.

2. Чия мова спілкування є для вас зразком?

559 1. Прочитайте текст. Запишіть поради для учасників цієї ситуації.

Уявіть, що ви в транспорті. Навколо пасажирів голосно й жваво обговорюють різні події, не звертаючи ні на кого уваги. Мимоволі всі стають свідками їхнього особистого життя. Таких людей важко назвати культурними. Вихована людина не дозволить собі на весь автобус чи тролейбус розмовляти по мобільному телефону. У театрі перед виставою попереджають, щоб глядачі вимкнули телефони, а в транспорті попереджень або застережних написів немає. Та культурна, вихована людина й без нагадувань дотримується загальноприйнятих норм поведінки.

Нерідко модно одягнені підлітки спілкуються примітивно, жаргоном, а це так не пасує до їхньої гарної зовнішності.

Ознакою високої культури спілкування є точна, виразна, багата й образна мова.

2. Складіть і запишіть висловлення, застереження для пасажирів.

1. Прочитайте вірш. Випишіть слова ввічливості та прикметники, які їх характеризують. Чому поетеса вибрала саме ці прикметники? Доберіть до них синоніми.

Мова

Сію дитині в серденьку ласку:
Сійся, родися ніжне «будь ласка»,
Вдячне «спасибі», «вибач» тремтливе —
Слово у серці, як зернятко в ниві.

«Доброго ранку!», «Світлої днини!» —
Щедро даруй ти людям, дитино.
Мова барвиста, мова багата,
Рідна і тепла, як батьківська хата.

Т. Коломієць

2. Які вірші про значення слів ввічливості вам відомі?

Запам'ятаймо!

Я — адресант.

Я говорю,
я пишу.

Висловлювання

Про що? — тема спілкування.
Для чого? — мета спілкування.
Де? — місце спілкування.

Ти — адресат.

Ти слухаєш,
ти читаєш.

Діалог — розмова двох осіб, які обмінюються висловлюваннями — репліками.

Монолог — висловлювання однієї особи.

Форма спілкування (монологічна, діалогічна) залежить від місця й умов, у яких відбувається спілкування.

Поради для тих, хто хоче бути хорошим співрозмовником

1. Будьте ввічливими, привітними й доброзичливими.
2. Умійте зацікавлено й уважно вислухати іншого.
3. Під час бесіди дивіться в очі співрозмовникові.

4. Заохочуйте співрозмовника до висловлення власної думки.
5. Умійте доброзичливо висловити свою незгоду з думкою співрозмовника.
6. Слухайте, не перебиваючи співрозмовника.
7. Не будьте нав'язливими.
8. Не розмовляйте надто голосно, не вживайте грубих слів.
9. Говоріть про те, що може бути цікавим і корисним для тих, хто вас слухає.

561 Прочитайте. Згрупуйте запропоновані висловлення за зразком.

Зразок

Вітання: *Привіт! ...*

Прохання й вибачення: *Будь ласка! ...*

Прощання: *До побачення! ...*

Побажання: *Хай щастить! ...*

дякую
на добраніч
доброго ранку
прошу до класу
повторіть, будь ласка, ще раз
передай, будь ласка, книжку
вибачте, що потурбувала вас
даруйте мені
прошу
добрий день
до побачення
добрий вечір
привіт
на все добре

вибачте, дозвольте пройти
до зустрічі
пробачте, котра зараз година?
хай щастить
будь ласка, що ви сказали?
зачиніть, будь ласка, двері
прошу вас, допоможіть
будь ласка, що б ви порадили?
вибачте
якщо ваша ласка
доброго ранку
добрий день
з роси й води
щасливої дороги!

- 562**
1. Якими словами ви вітаєтесь: а) з батьками; б) з друзями; в) з учителями?
 2. Уявіть, що ви запізнилися на урок. Якими висловленнями ви скористаєтесь, щоб пояснити своє запізнення: а) учителю в класі; б) однокласникам на перерві?
 3. Розіграйте ці ситуації за ролями.

У спілкуванні з людьми важливе значення має вміння поставити себе на місце іншого. Якщо ви вмієте це робити, вам неважко буде подивитися на речі очима свого співрозмовника. Саме в такому вмінні полягає таємниця успіху спілкування з людьми.

Правду кажучи, більшість людей прислуховується тільки до власної думки. Це відчувається передусім під час суперечок, коли можна почути таке: «Я його примушу зі мною погодитися!»

У кожній суперечці відбувається зіткнення двох різних поглядів, двох думок. Розв'язати суперечку — означає прислухатися до іншого, зробити крок назустріч. Адже кожна зі сторін по-своєму має рацію (За І. Томаном).

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Що забезпечує, на думку автора тексту, успіх у спілкуванні з людьми?

2. Як автор радить розв'язувати суперечку?

§ 61 Текст. Основні ознаки тексту

1. Прочитайте дві групи речень.

1. Діти каталися на санчатах. Деревя стояли в жовтому вбранні. У вікна класу заглядає сонце. На темному небі з'явилися яскраві сузір'я.

2. Тільки-но зійде сніг із землі, як у лісі крізь торішні листя пробиваються гострі зелені листочки. Спочатку з'являються де-не-де сині ніжні квіти. А коли пригріє сонце, лісові галявини вкриваються синьою ковдрою пролісків.

2. У якій групі речення пов'язані між собою за змістом? Назвіть слова, що вказують на такий зв'язок. До якої групи речень можна дібрати заголовок?

Запам'ятаймо!

Текст — це висловлювання з кількох або багатьох речень, об'єднаних спільною думкою (темою).

Тема — те, про що розповідається в тексті.

Ознаки тексту

- задум або основна думка
- зв'язність
- завершеність

Основна думка розгорнутого висловлювання — це головне, що автор хоче сказати.

565

- Прочитайте текст. Доберіть заголовок до нього. Визначте основну думку тексту. Спишіть. Поясніть чергування голосних і приголосних звуків у слові *поріг*.

Соломія потягла на себе скрипливі двері. Зупинилася на ранковому порозі. В обличчя хлюпало чисте, прозоре повітря.

— Такий здоровий дух... — прошепотіла й заслухалась, як дзвенять роси. Дивилася на ліс, на небо, на спориш-траву за порогом. Усе вмивається росою, усе може жити собі й без людей, а людина без усього цього жити не може (За Б. Харчуком).

- Дайте відповіді на запитання.

- Про що йдеться в цьому тексті?
- Що найбільше вразило Соломію вранці?
- Без чого не може жити людина?

566

- Прочитайте текст.

Шпак

1. Шпаків називають провісниками весни. 2. У березні-квітні вже можна почути бадьюру пісню птаха. 3. Шпак — чудовий наслідувач. 4. Проте є в нього і своя пісня. 5. Живуть птахи по сусідству з людиною, часто в шпаківнях. 6. З яскраво-голубих яєчок самочка висиджує пташенят. 7. Понад триста разів на день батьки приносять їжу маленьким **ненажерам**. 8. Через три тижні **молоді птахи** покидають шпаківні й переселяються на луки, поля, великі галявини в лісі.

- Відзначте, що ви знали про шпаків (*відоме*) і що для вас виявилося новим (*нове*).

Відоме

Нове

Номери речень

1, ...

2, ...

- Що нового про шпаків ви можете додати до тексту? Наприклад, якого розміру, кольору птахи?

4. Прочитайте ще раз текст, замінивши виділені слова іменником *шпаки* у відповідному відмінку. Як змінився текст?
5. За допомогою яких слів досягається зв'язність тексту?

567

1. Прочитайте текст. З'ясуйте значення слів: *копанка*, *підбитися*, *цеберка* за тлумачним словником.

Груші з копанки

У бабусі Марфи — дві сестри-однолітки: груша й копанка.

Тоді був серпень, і спека стояла така крута, що йдеш і млієш.

— Чи не можна у вас напиться? — спитав я в бабусі, яка сиділа під грушею й вишивала сорочку.

— Якби не можна, то навіщо б я тоді отуто жила!

Коли я тяг воду, цеберка спершу глухо стукнулася боком об грушки, що плавали у воді, аж тоді набралася, а коли пив з дерев'яного кухлика, бабуся сказала так лагідненько:

— Доброго здоров'я пивши. Та в таку годину йти — хіба не підіб'єшся, як сонце аж колеться гарячим, — і усміхалася мудро, як усміхаються лише старенькі та діти.

Разом з водою я витяг з копанки і дві грушки.

— Самі, чи що, падають у воду? — спитав я.

— Котра й сама впаде, а то і я вкидаю, щоб холонули... Ось у полудень школярики йтимуть з учення, то до одної витягають, ласунці малі! Пригощайтеся в дорогу. Та ще ловіть, бо гарячі вони не такі... (За Гр. Тютюнником).

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Для кого бабуся Марфа вкидає груші в копанку?
2. Чого чекає бабуся від тих, хто ласуватиме грушами?
3. Як ви розумієте вислів *Людина має робити добро*?
4. Який ваш вчинок можна порівняти з добрими справами бабусі Марфи?

3. Сформулюйте тему, основну думку тексту.

568

1. Прочитайте народний вислів. Як ви розумієте висловлену думку?

Дерево пізнають по тому, що воно родить, а людину по тому, що вона робить.

2. Складіть і запишіть текст (5–7 речень) про добру людину, яка вчить вас творити добро.

- 569** 1. Прочитайте текст. Сформулюйте тему та основну думку.

Відоме прислів'я *Що посієш — те й пожнеш* уживають у різних ситуаціях. Воно стосується не тільки людської праці: зробиш щось — і тоді щось матимеш. Але якщо вдуматись у зміст прислів'я, то цю думку можна перенести й на людські стосунки.

Посієш щось лихе, недобре — таке й збереш. Це будуть гіркі плоди з твоєї життєвої ниви. Нерідко можна бачити, що людину, яка комусь бажає зла, лихословить, обманює, не сприймають, оминають, не хочуть з нею спілкуватися.

І навпаки. Коли людина щира, доброзичлива, чемна, то вона зі своєї «ниви» збирає добрий урожай: взаємність та пошану інших. Добро породжує добро, а зло роз'єднує людей, руйнує їхні душі.

2. Випишіть речення, без якого текст буде незавершеним.

§ 62 Структура тексту. Тема, мікротема, тематичне речення. Простий план завершеного тексту

Пригадаймо!

1. Що вам відомо про текст із початкових класів?
2. Які його ознаки?
3. Що таке *тема тексту*? *Основна думка*?

570

Виберіть із підручника будь-яке висловлювання. Сформулюйте його основну думку. Доведіть, що це висловлювання є зв'язним завершеним текстом.

Запам'ятаймо!

Структура тексту складається зі **вступу**, **основної частини** та **кінцівки**.

До тексту можна дібрати відповідний заголовок і скласти **план**.

У тексті виділяють абзаци. **Абзац** — це перехід до викладу нової інформації. Абзац пишеться з нового рядка.

Зв'язність тексту забезпечують повтори слів, використання синонімів, займенників і прислівників (*він, вона, вони, цей, ця, це, ці, тоді, після того*).

На баштані

Ховрашок кинув колосок у пірку й сухо свиснув. У цю мить згори щось загрозливо зашурхотіло, і я побачив, як на мене котиться, аж підскакує, щось кругле й жовте. Я відскочив убік, як оте кругле й жовте вдарилося біля мене об камінь і розлетілося на друзки... Тихо, повільно й тепло запахло динею. Друга диня, більша та ще жовтіша, прошмиготіла повз мене згори і, оббігаючи каміння, шипшину й будяки, шубовснула в річку! Мені стало цікаво: хто ж це все-таки жбурляється з поля динями?

Я зупинився й прислухався: з баштану чулося якесь цямкання, жування та шамкотіння. То оси гризли кавуни... Лисиця вгризти його, круглого, не може, а шукає вже репнутого чи розбитого. Оси ж усім своїм кодром накидаються, прогризають кавунову шкірку з ходу і з бойовою на крилах піснею вгризаються в нього — тільки держи! Своїми залізними щелепами оси гризуть, як крокодили. Буває, у кавуні вони і ночують — лягають на зернятах спати, щоб вдосвіта, коли ще ні світ ні зоря, усе починати спочатку...

Якось розповідав мені один сторож: уночі на баштан прибігла лисиця. Побігала-пошукала, бачить: лежить надгризений кавун. Лисиця — до нього і з розгону в ту дірку свій писок тільки — тиць! А там ще звечора ночували оси. Вона прямо тим писком в оси! Ото було плачу! І плачу, і крику, і зойку... (За М. Вінграновським).

2. До якого стилю належить текст «На баштані»?

3. Усно перекажіть текст за планом.

1. Котяться дині.
2. Дивні звуки.
3. Оси та лисиця.

Запам'ятаймо!

Щойно ви переказували текст, який має заголовок «На баштані». Цей заголовок — тема тексту.

Пункти плану вашого усного переказу ділять текст на менші теми. Їх називають мікротемами.

Зверніть увагу, що кожна мікротема — це окремий абзац. Виділені в абзацах речення або частини речення — це назви мікротем. Такі речення називаються **тематичними**. Іноді тематичне речення можна замінити одним словом.

572

Розгляньте схему-таблицю. Чим вона відрізняється від плану тексту «На баштані»?

Тема. На баштані.		
I мікротема <i>Котяться дині.</i>	II мікротема <i>Дивні звуки.</i>	III мікротема <i>Оси та лисиця.</i>
Перше тематичне речення <i>Диня прошиготіла повз мене й шубовснула в річку.</i>	Друге тематичне речення <i>То осі гризли кавуни.</i>	Третє тематичне речення <i>Уночі на баштан прибігла лисиця.</i>
Тематичне слово <i>дині</i>	Тематичне слово <i>осі</i>	Тематичне слово <i>лисиця</i>

573

- Випишіть із першого абзацу тексту «На баштані» дієслова, що передають швидку зміну подій. Доберіть до дієслів слова-синоніми. Запишіть їх.
- Як ви розумієте вислів «ні світ ні зоря»? Знайдіть у тексті інший вислів, близький за значенням.

574

- Прочитайте текст. Поясніть поділ тексту на абзаци, визначивши мікротеми. Запишіть тематичні речення.

Дядько Роман і золотокрилки

На величезному, просто безкрайому лані гречки пасуться бджолята. Як гарно їм тут на просторах, у білому квітучому царстві! Трудитись — ото в них справжнє життя. І мед вони носять пудами.

Порядкує коло бджіл дядько Роман. Він, кажуть, знає таємну бджолину мову. Ходить серед вуликів і щось намовляє бджолятам. Певне, щоб краще роїлися, не хворіли та веселіше носили нектар із близьких і далеких квіток. Бува, дядько і вухом прикладається до бджолиної хатки, мов лікар до чийогось серця. Якби щось не так, бджоли одразу занепокоїлись би, загули тривожно.

Усе мудро облаштовано. У всьому в них порядок і лад. А між собою як дружно живуть! Як дбайливо годують одна одну з весни, коли ще кволі, слабенькі...

І погоду бджола чує краще за нас. Якщо зранку весело, стрімко літає, так і знайте: день буде погожий, сонячний (За О. Гончаром).

- 575
1. Підготуйте усний стислий переказ тексту «Дядько Роман і золотокрилки» за тематичними реченнями.
 2. Продовжіть розповідь, використовуючи власні знання про бджіл.
 3. Чому так кажемо: «Працьовита, як бджілка»?

- 576
- Складіть текст за схемою-таблицею.

Тема. Мої домашні улюбленці.			
I мікротема	II мікротема	III мікротема	IV мікротема
У мене з'явився (песик, котик...).	Таке симпатичне створіння!	Нам разом весело.	Ми відповідаємо за тих, кого приручили.

§ 63 Мовні стилі. Належність висловлювання до певного стилю. Характерні ознаки мовних стилів

Це цікаво!

У музиці всього сім нот. Основних кольорів, якими художники передають усе різнобарв'я світу, теж сім.

Ми з вами читаємо геніальні твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського... Письменники користуються, як і ми, українською мовою. Начебто слова, фарби, звуки — ті самі, але чому ж мистецькі твори такі різні? Тому що кожен із них має свій стиль.

Є стиль в одязі, архітектурі. За стилем поведінки впізнаємо виховану, культурну людину.

Запам'ятаймо!

Вибір і поєднання певних слів, словосполучень, речень утворюють мовний стиль.

Мовні стилі — це різні способи викладу думок. Кожне висловлювання залежить від умов, мети, адресата спілкування.

Мовні стилі		
Назва стилю	Де використовується стиль	Жанри (різновиди) мовних стилів
Розмовний	у побуті, транспорті, розмовах із рідними, друзями	розмова на побутові теми
Науковий	у науці, освіті	наукова доповідь, стаття, підручник
Публіцистичний	у засобах масової інформації, на мітингах	виступ по радіо, на телебаченні, газетна стаття, допис у газету
Офіційно-діловий	у державних установах, в офіційних документах	закон, документ, заява, лист
Художній	у художній літературі	вірш, оповідання, роман, п'єса

577

1. Залишіть діалог (5–6 реплік) двох друзів, які діляться враженнями про канікули, екскурсію, похід тощо, використовуючи словосполучення: *зовсім недалеко, тільки-но приїхали, приємна подорож, збиратися в мандри, зайві речі, незабутні враження, як у казці*.

2. Зверніть увагу на вживання вигуків, окличних і питальних речень.

578

1. Прочитайте текст за ролями. До якого стилю він належить?

Хіба від нічого так тікають?

Погляньте, який кольористий стоїть ліс! Улітку він був зелений, а зараз осінь, і листя пожовкло. Ніби хтось пофарбував ліс у таку світло-жовту фарбу.

Пішли хлоп'ята в ліс гуляти. Весело бігати по м'якому жовтому листю. Шелестить під ногами. Біжить Василько, за ним Миколка, а потім ціла юрба.

Майже вийшли на узлісся, коли Микола своїми меткими очима щось помітив.

— Хлопці, під пеньком щось є, — показав він на старий трухлявий пеньок, під яким була нора, засипана листям і травичкою.

— Нічого там немає, — відповів Василько.

— А я кажу, є! Давай посперечаємось, — знову заявив Миколка.

— Ось давайте розкопаємо цю нору. Може, цікаве щось знайдемо.

Та копати їм довелося недовго. Бо там і нори не було, а просто яма...

Копнули, розкрили листя й побачили — під пеньком лежав цілий клубок гадюк.

Як побачили хлопці стільки гадюк, перелякалися й давай тікати скільки є духу. Аж на луках спинилися. Миколка тоді тільки промовив:

— А ти казав — нічого немає. Хіба від нічого так тікають?
(За О. Копиленком).

2. Визначте тему й основну думку прочитаного оповідання. Виділіть мікротеми. Відповідно до них поділіть текст на частини.
3. Складіть і запишіть план прочитаного оповідання. Доберіть інший можливий заголовок.
4. Перекажіть зміст оповідання за складеним планом.

Характерні ознаки мовних стилів

Назва стилю	Мета висловлювання	Ознаки висловлювання	Оформлення тексту
Розмовний	невимушене спілкування	вигук, частка, короткі прості речення з окличною, питальною інтонацією	усна форма
Науковий	доведення висловленого твердження	терміни, складні речення зі сполучниками <i>тому що, оскільки</i> , вставні слова <i>по-перше, по-друге, отже</i>	схеми, поділ на параграфи, розділи
Публіцистичний	переконування адресата; ставлення автора до висловлювання (захоплення, схвалення, протест)	емоційні вислови	заголовки, рубрики, що привертають увагу адресата
Офіційно-діловий	ділове спілкування	усталені звороти, прості й складні речення з однотипними частинами	чітко визначений адресат, назва документа (заява, автобіографія, характеристика, наказ, довідка)
Художній	образне змалювання предмета, події	повтори, однорідні члени речення; односкладні речення	мова автора, мова персонажів

579 1. Прочитайте текст. Назвіть ознаки розмовного стилю.

В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, шумить, гуде і зверху йде.

«А як же це розуміти?» — спитала в бабусі внучка. «А ось так, — одказала бабуся. — Сіє — це значить падає дрібненький-дрібненький дощик, мжичить мжичка. Віє — ти знаєш що — вітер. Восени йому воля, ганяє полями й дорогами. Туманіє, з'являються тумани, висять над землею вранці й увечері, а то і цілий день. Шумить листя восени. Од гілок відривається, котиться

стежками, ніби мітлою мете і листя, і куряву. Гуде: вітер дме в димар, як у велетенську трубу, і гуде там. І зверху йде: дощ на сніг обернеться, розтане. І знову сиплеться — зверху йде». Одне слово — осінь (За І. Сенченком).

2. Напишіть твір-роздум у художньому стилі з елементами опису на тему «Золота осінь». Використовуйте такі словосполучення: *теплі осінні дні; чисте прозоре повітря; проміння ласкавого сонця; перша паморозь; осінній вітерець; бабине літо; біле павутиння; синє небо; пожовкле листя; білий туман; різнокольорова осінь* (на вибір).

680

1. Виразно прочитайте вірш. До якого стилю він належить? Знайдіть слова та словосполучення, що роблять мову образною.

Сніжинка

Щось маленьке
Прималіло
І на землю
Сіло
Біло,
Засвітилось,

Заясніло,
Холодом заохолоділо...
Аж зіщулилась
Травинка...
Що воно?
Мабуть, сніжинка.

В. Войтович

2. Користуючись таблицею «Характерні ознаки мовних стилів», знайдіть у тексті ознаки художнього стилю.
3. Напишіть текст у художньому стилі на тему «Випав перший сніг».

581

1. Порівняйте два тексти. Чим вони відрізняються?

1. Асканія-Нова — перший заповідник, заснований в Україні в дев'ятнадцятому столітті. Це заповідний цілинний степ із зоопарком, дендропарком. Асканія-Нова залишається єдиною в Європі ділянкою первісної природи Причорномор'я.

2. Асканія-Нова — степове диво. Скільки потрібно було щоденної самовідданої праці, щоб заселити цілинний степ кіньми Пржевальського! Саме з Асканії дикі коні потрапили до багатьох зоопарків Європи.

2. Визначте в другому тексті ознаки емоційного висловлювання, характерні для публіцистичного стилю.

1. Прочитайте текст. Знайдіть характерні ознаки офіційно-ділового стилю.

Довідка

Видана Петренкові Миколі про те, що він навчається в 5-А класі Київського гуманітарного ліцею.

Довідку видано на вимогу районної бібліотеки.

Директор ліцею

Г. П. Кузьменчук

2. Складіть текст довідки про те, що учениця 4-Б Ткачук Ольга повернула книжки до дитячої бібліотеки Голосіївського району м. Києва й не має заборгованості.

§ 64 Типи висловлювання: розповідь, опис, роздум

- 583 1. Прочитайте текст.

Хліб і золото

Коли ще в Галичі жив король Данило, він мав такого майстра, що робив йому гроші. Той майстер у золоті купався, але волі не мав. Король Данило замикав золотаря й випускав власноручно, коли потрібно було майстрові кудись вийти. Про все багатство короля знав лише той майстер. І так розжився, що не розумів, як голодним бути. Та й одного разу каже королеві:

— Золото — цар.

А Данило поправляє його:

— Ні, чоловіче, хліб — усьому голова.

— Ні, золото та срібло.

Вони посперечалися. А другого дня бачить король Данило золотий напис на стіні: «Хліб — болото, а всьому голова — срібло й злото».

Данило нічого не сказав. Але другого дня зранку привів майстра, замкнув його. А тут вістові прибігають — ворог іде. Данило зібрав дружину, вирушають у похід. Поїхали, а про майстра забув, що замкнений.

Минуло кілька тижнів. Данило з військом повертається додому, чекає від майстра-золотаря дарунка за перемогу, а того немає. І тут згадав. Зіскакує з коня, біжить до майстерні, відмикає, а на

купі золота лиш кістяк з майстра, а на стіні золотом написано:
«Срібло й злото — то болото, а хліб — це пар».
Отак життя навчило.

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Про кого чи про що розповідається в тексті?
 2. Яку основну думку висловлено в тексті?
 3. Які засоби зв'язку між реченнями використано в розповіді?
 4. Яку ще назву можна дати цьому оповіданню?
3. Складіть план розповіді «Хліб і золото». Запишіть назви мікротем і порівняйте їх із планом розповіді.
 4. Випишіть із тексту прислів'я і поясніть, у яких випадках вживають ці висловлювання.

Запам'ятаймо!

Розповідь — це висловлювання про те, що відбувалося або відбувається. До розповіді ставимо питання *що відбулося?*

584

1. Прочитайте текст. Зверніть увагу, у якому часі вжито форми дієслів.

Євшан-зілля

Змалку потрапив у далекі краї син половецького князя. Жив там у розкошах. Зовсім забув про свою землю. Батько кілька разів посилав за ним гінця, але син не хотів повертатися до кочового життя. Тоді послали до сина пісняка й дали йому із собою пучок сухої степової трави — євшан-зілля.

Посланець співав про далекі степи й старенького батька, але пісня не схвилювала юнака. І тільки тоді, коли син почув, як пахне євшан-зілля, душа його затужила за рідною землею. Він повернувся до вільного життя серед чарівної природи (*Із журналу*).

2. Порівняйте розповідь з описом рослини.

Євшан-зілля — це кримський полин, або полинок. Рослина ця не дуже ефектна, непоказна. На кущах полину — білувате, густе листя, що нагадує павутиння. Воно має приємний запах ефірної олії, яку використовують у парфумерії.

3. Перекажіть текст легенди, увівши в нього опис євшан-зілля.
4. Користуючись тлумачним словником, з'ясуйте значення слів: *ефектний, парфумерія*.

Запам'ятаймо!

Опис — висловлювання про властивості, ознаки предметів. Опис використовують для зображення природи, місцевості, інтер'єру, для характеристики предмета, тварини, відтворення зовнішності, портрета людини. До опису ставимо питання **який?**

585

1. Спийшіть текст. Визначте в ньому елементи опису й розповіді.

Я знову біля річки. Низько пролітає синій рибалочка, маленький річковий птах у яскравому оперенні: з яскраво-оранжевою грудкою, з білими цятками коло очей, із синіми крильцями і голубою спинкою. Посвистуючи, він перековзує з одного куща на інший, завмирає на вільховій гілці, витікуючи здобич. Рибалочка зненацька пірнає в воду, вискакує, обережно зависає біля кручі. Знову пірнувши між латаття, вихоплює сріблясту верховодку (За Є. Пашковським).

2. Опишіть птаха.

Запам'ятаймо!

Роздум — висловлювання, у якому йдеться про причини та наслідки дій. До роздуму можна поставити питання **чому?**

586

Доповніть речення.

1. Я люблю малювати, тому що ...
2. Спортсм треба займатися, бо ...
3. Через те, що життя на Землі неможливе без води ...

І ПЕНЗЛЕМ, І СЛОВОМ

587

1. Прочитайте текст. Визначте в ньому елементи розповіді, роздуму.

Народна художниця Катерина Білокур

Катерина Білокур малювала казкові квіти. Чому саме казкові? Адже життя її не було схоже на казку. Вона не ходила до школи, хоча читати навчилася рано. Ніхто не вчив її малювати. Їй доводилося пряди, білити, копати, садити, збирати...

Свої перші малюнки художниця робила вуглиною на сірому домашньому полотні. Фарби готувала з бузини, калини, буяка.

Але як ці фарби допомагали їй творити яскравий світ української природи! Катерина Білокур мала багату фантазію, уяву. Можливо, по-іншому склалася б її доля, якби не знайомство з видатною співачкою Оксаною Петрусенко.

Шлях Катерини Білокур від Богданівки (село на Київщині) до художніх виставок за кордоном і до світової слави виявився нелегким, тернистим. Однак перемогли талант, наполеглива праця, нестримне бажання малювати.

2. Підготуйте опис репродукції картини К. Білокур «Снідання» за планом.

1. Що зображено на картині?
2. Які форма, розмір, колір намальованих предметів?
3. Чи подобається вам репродукція картини «Снідання»?

588 Виконайте тестові завдання.

1. До тексту-розповіді ставимо запитання
А що нас вразило
Б що відбулося
В хто винен
2. До тексту-опису ставимо запитання
А протягом якого часу
Б який предмет
В де відбувається дія
3. До тексту-роздуму ставимо запитання
А який предмет
Б чому так сталося
В що відбулося

§ 65 Усний і письмовий докладні перекази художнього тексту розповідного характеру з елементами опису тварини

Пригадаймо!

1. Які ознаки художнього тексту?
2. На яке питання відповідає розповідне висловлювання?

Запам'ятаймо!

Як підготуватися до переказу тексту

1. Уважно прослухайте або прочитайте текст.
2. Визначте тему та основну думку тексту.
3. Поясніть, чому текст має таку назву.
4. Визначте мікротеми тексту.
5. Запишіть тематичні речення, кожне з яких буде пунктом плану.

- 589** 1. Прочитайте текст. Дайте назву. Визначте тему та основну думку.

Хтось виніс із хати маленьке сіре кошенятко й пустив його на дорогу. Сидить кошеня та й нявчить, бо хоче додому, до матусі. Проходять люди, дивляться на кошеня. Хто сумно хитає головою, хто сміється, хто жаліє: бідне кошенятко, та й іде собі.

Настав вечір. Зайшло сонце. Страшно стало кошеняткові. Притулилося воно до куща та й сидить — тремтить. Аж ось біжить Оленка. Чує — нявчить кошеня. Вона не сказала ні слова, а взяла кошеня й понесла додому. Пригорнулося кошенятко до дівчинки. Замуркотіло. Раде-радісіньке.

2. Визначте мікротеми тексту. Запишіть тематичні речення.

Запам'ятаймо!

Докладний переказ тексту — якомога точніше переказування змісту тексту. У переказі потрібно зберегти послідовність подій, про які розповідає автор, особливості його мовного стилю.

Усний переказ того самого тексту відрізняється від письмового. У ньому коротші речення, можливі повтори слів, уточнювальні вислови.

1. Прочитайте текст. Яка його тема й основна думка? Який заголовок ви могли б дати текстові?

Живе в нас сірий пухнастий кіт. Звати його Мурчик. У нього довгі білі вуса, сіро-зелені очі, якими він допитливо дивиться на світ. На шиї в Мурчика — біленький комірець, а на лапках — такі самі шкарпеточки. Лапки має м'які, приємні, але пазурі в котика дуже гострі. Сидіти котик любить на підвіконні, а спати — у кріслі.

Пухнасту шубку на спинці іноді так хочеться погладити, але Мурчик не любить, щоб до нього торкалися. Він сам вирішує, коли й до кого підійти, умотитися на колінах і поворкотіти своєю котячу пісеньку.

2. Усно перекажіть текст за планом.

1. Сірий пухнастий кіт Мурчик.
2. Очі та вуса.
3. Лапки й шия.
4. Звички кота.

Це цікаво!

Чи здатні тварини платити людині добром за добро, тобто бути вдячними? Так, особливо приручені. Собака, наприклад, коли дадуть йому їсти, махає хвостом, намагається лизнути руку, кіт — муркоче й треться об ноги.

1. Прочитайте вірш. Як називають слова, що вимовляються й пишуться однаково, а значення мають різне?

Сонечко

У нашій хаті сонечко живе.
Але не те, що в небі, а живе!
Воно таке маленьке, червоненьке,
із цяточками чорними, гарненьке.
У нашій хаті сонечко живе.

Воно б, напевно, і не дивина,
коли б надворі літо чи весна.
Та зиму треба якось переждати,
і залетіло сонечко до хати.
І залетіла разом з ним весна.

Тепер літає в хаті залюбки,
сіда на підвіконні на квітки.
А стріло раз мою малу сестричку
і сіло їй довірливо на щічку!
Зима. Мороз. Хурделиця реве.
А в нашій хаті сонечко живе.

С. Цушко

2. Випишіть з вірша речення, змістом яких є опис сонечка. Які назви цієї комахи вам відомі? А як ви її називаєте?

- 592 1. Прочитайте текст. Придумайте заголовок. Складіть план.

Батько прийшов додому й скликав усіх нас до купи.

— Ну, діти, дивіться, — сказав він.

З картуза на широку лаву талапнулося щось маленьке, сіре, пухнасте. Воно розчепірило лапки, мов на льоду, а вушка злякано прищулило. Ми зачаровано дивилися на зайченя, яке боялось і ворухнутись. Тільки світило блискучими оченятами, тільки тремтіло.

— Нагодуйте молоком, — порадив батько, — воно їсти хоче.

Блюдечко з молоком підсунули зайченяті під самісінький носик, тільки воно чомусь і не глянуло.

Принесли трави, поклали коло блюдечка, але воно й не понюхало.

— У неволі не їстиме, — сумно сказав батько. — Доведеться випустити...

Уже вечоріло, коли опинилися на околиці села... Батько зігнувся, розтулив свого картуза, і маленьке зайченя випало на стежку. Думали, що зразу дремене, а воно сиділо й злякано щупило вуха.

— І тут боїться, — сказав батько. — Давайте відійдемо вбік.

Зайченя якимось дивно ворухнуло передніми лапками — і таки стрибнуло. М'яко, легенько стрибнуло, наче й не вірило у свою волю. І скоро зникло у вівсі.

— Хай біжить, — сказав батько. — Мабуть, зайчиха вже заждалась.

Після того дня ми дуже часто згадували своє зайченя... (За Є. Гуцалом).

2. Перекажіть текст (письмово) за складеним планом.

Щойно я був присутнім на ... концерті. Почалася все з того, що над головою раптом почув стрекотання сороки. Підвів голову — ніякої сороки й близько немає. Що за дивина?

Сорока закричала ще раз. Десь просто над головою. Почав уважно придивлятися й побачив ... шпака. Увесь чорний, блискучий — ніби фрак одягнув. А сорочка — перламутрова, у крапочку. Пір'я так і мерехтить на грудях...

Якусь мить шпак мовчки сидів на гілці, чистив пір'я, яке й так бездоганно блищало. Ну справжній тобі артист перед виходом на естраду, який оглядає свій костюм — чи все гаразд.

Шпак меланхолійно підняв голову, трохи схилив її набік — і ось уже полинули з його широко розкритого дзьоба ніжні звуки флейти. А потім видав такі звуки, наче хтось заплескав у долоні. Отакої! Виходить сам собі й аплодує. А що ж, по-вашому, мусить робити, коли немає слухачів? (За С. Мацюцьким).

...Лишилося три корови, і Миколка почалапав своїми жовтими чунями до них.

Але ті дві корови були продані, а третя стояла за возами така, що до неї ніхто й не підходив. Те, що вона була вся геть-чисто чорненька, — півбіді. Миколці навіть сподобалося, що вона вся чорненька й ріжки віночком. Але вона хиталася од вітру і світила ребрами, і вим'я під нею було як маленьке яблучко, — ну просто тобі і не корова, і не коза!..

Миколка глянув у темно-голубі корівчині очі й спитав:
— А як тебе звати?

Корівка кліпнула, і в її очах на мить промайнуло щось таке, як ото, бувало, у матері над батьковим листом, що він живий і здоровий.

— Ну, синочку, бери її та веди, та гляди ж її там удома, бо вона була в мене смирененька, не билась, не перебирала. — І тіточка віддала Миколці налигач, хворостину та віхоть сірої торішньої трави (За М. Вінграновським).

§ 66 Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису предмета

- 595 1. Прочитайте текст. До якого стилю й типу висловлювання він належить? Яку роль у ньому відіграють виділені вислови?

Після обіду ми знову повернулися до річки. І аж поприсідали від несподіванки — при березі стояв **красень-корабель**, на якому золотими літерами було написано «Фрегат КОЛЮЧКА». На вітрилах пишався намальований їжак у капітанському кітелі, крізь розстебнутий комір якого прозирала смугаста тільняшка. На голові їжака був капітанський кашкет з блискучим козирком, понад козирком сяяв золотом так званий **краб** — фігуриста блямба.

Обабіч капітанської рубки висіли два рятувальних кола, на яких теж було написано «Фрегат КОЛЮЧКА». З корабля на берег було спущено трап...

Ми піднялися на корабель.

Але ні в рубці, ні взагалі на кораблі нікого не було... А на штурвалі висів капітанський кітель із золотими гудзиками, тільняшка та капітанський кашкет з «крабом» над козирком. До кителя була пришпилена записка: «Дорогий капітане далекого плавання **Колько Колючка!** Натягай швидше капітанську форму й бери на себе командування фрегатом! Крім вітрил, фрегат має атомний двигун з казк'ютерним управлінням. Керування дуже просте — натискай кнопки й крути штурвал. Щасливого плавання!» (За В. Нестайком).

2. Випишіть слова, якими автор описує фрегат та його частини.
3. Напишіть докладний переказ тексту.

- 596 1. Прочитайте текст. Визначте мікротеми та запишіть тематичні речення.

Опудало

Чи доводилося вам чути, як когось обзивають опудалом? Я таке чую від своєї бабусі, коли збираюся на риболовлю. Тоді я натягаю на себе старий татів светр, дідові гумові чоботи (вони на два розміри більші!)... А на голові — мій улюблений яскравий блейзер.

І чого це я власне опудало?

Опудало люди придумали, щоб зберегти врожай. Ставлять його в полі, на городі, у садку. Найчастіше — це палиці, на які накинута старе лахміття. А ще на нього вішають намисто з бляшанок, щоб дзеленчалю. Замість рук — віники, які ворущаються від вітру. Стоїть опудало на одній нозі й крутиться на всі боки. Бриль або капелюх прикриває набиту соломю голову. Очі й ніс у нього з гудзиків або намальовані.

Опудало має відлякувати ворон від зеленої кукурудзи, горобців — від соняшників, а хлопців — від вишень у сусідському саду.

А я ж нікого не відлякую! Навпаки, намагаюся «привабити» своїм виглядом рибу.

2. Напишіть докладний переказ тексту.

§ 67 Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму

597

1. Прочитайте текст. Сформулюйте тему й основну думку твору. До якого стилю він належить?

Чому я люблю зиму

Не дивуйтеся, що найбільше я люблю цю пору року. Адже скільки радості від першого снігу. Він вкриває землю білим-білим полотном, чистим і святковим.

Сьогодні я йду до зимового лісу привітатися із засніженими соснами. Я так люблю бувати тут узимку! І не тільки летіти з гори на санчатах чи лижах так, щоб дух забивало і сріблясті сосни миготіли перед очима. А й дивитися на сніжинки під яскравим сонячним промінням. Як вони виграють усіма барвами веселки! Вигадлива, неповторна природа: не буває двох однакових сніжинок!..

Звичайно, кожний бачить і уявляє зиму по-своєму. Я ж згадую вірш Олександра Олеся — чудову картину зимового саду після першого снігу.

Сумно і весело! Сльози і сміх!
 Зелено, любо, і сіється сніг...
 Зимно становиться... трави й квітки
 Хутко вбираються в білі свитки...
 В ряднах нап'ятих стоять нагідки,
 Всі чорнобривці наділи шапки.
 Ніби всі вбрались на свято якесь,
 Ніби зішлись на весілля чиесь...

2. Що в тексті вказує на його розповідний характер?
3. Які в тексті є докази того, що автор любить зиму?

Готуючись до переказування тексту «Чому я люблю зиму?», виділіть мікротеми, тематичні речення. Заповніть таблицю в зошиті за зразком.

598

Тема		
I тематичне речення	II тематичне речення	III тематичне речення
Тематичне слово	Тематичне слово	Тематичне слово

599

Підготуйте усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму «Чому я люблю зиму?».

Усміхнімося!

600

1. Прочитайте текст. Визначте тему та основну думку. Випишіть абзац, у якому містяться роздуми.

Останнім уроком у нас було квіткознавство. Розповідь Фіали Семенівни, як завжди, була цікава.

— Запам'ятайте, — розповідала вона, — усі квіти — живі істоти, у кожній квітці є душа, кожна квітка радіє, усміхається лагідному сонцю й страждає, коли її топчуть чи ламають.

Ми з Кольком перезирнулися: ой-йой! Зовсім недавно, граючись у «перестрілку», ми швирголялися нерозквітлими бутонами тюльпанів і, звичайно, топтали, нищили їх. Та хіба ж ми знали, що тюльпани живі і їм боляче?!

Побачивши наше збентеження, Фіала Семенівна сказала:
— Дехто з вас, мабуть, не знав, що квіти живі й можуть страждати. Во вчені тільки недавно зробили це відкриття. Уявіть собі: квіти навіть реагують на звуки! Найбільше люблять класичну музику — твори Моцарта, Шопена... А від сучасної «попси» скоцюрбуються і навіть гинуть (За В. Нестайком).

2. Перекажіть якомога точніше зміст наведеного тексту.
3. Поміркуйте, яка інформація в тексті — реальна, а яка — неправдива. Чому Колькові та його друзі варто змінити своє ставлення до квітів?

§ 68 Усний докладний переказ тексту наукового стилю

Пригадаймо!

1. Які мовні стилі вам відомі?
2. Чим відрізняється науковий стиль від художнього?

Запам'ятаймо!

Науковий стиль передбачає виклад інформації з використанням термінів. У наукових текстах пояснюють причини певних явищ і подій.

601 Прочитайте тексти. Визначте тип висловлювання та стиль текстів.

1. Суниця лісова — багаторічна трав'яниста рослина. Має коротке кореневище й довгі повзучі пагони, прямостоячі стебла. Листки — трійчасті, на довгих черешках. Вони за формою овальні, з трикутними зубцями, зверху темно-зелені, а знизу — ясно-зелені, густо вкриті волосинками. Квіти з білими округлими пелюстками. У народній медицині використовують цвіт, листя і кореневище суниці.

2. Я дуже люблю збирати в лісі суниця. Між зеленим листям блищать проти сонця червоні ягідки. Вони такі солодкі, пахучі. Здається, усі запахи лісу поєдналися в одній маленькій ягідці. Вона схожа на червону крапельку, що, падаючи, застигла на стеблі. Стіглі ягоди легко відриваються від стебла. Це велике задоволення — самим збирати суниця й змагатися, хто швидше наповнить свій кошичок.

Пташки і ягоди

— Букви всі, крім однієї,
в двох словах — ті самі,
а слова, поглянь-но — різні, —
каже Люба мамі
— Друга зліва «и» — з ялиці
пташки випурхнуть — синиці.
«И» на «у» зміни — в травиці
зріють ягоди — ...

Л. Біленька

602

1. Прочитайте текст. Визначте тему. До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте відповідь.

Крим

Крим — півострів, розташований на півдні України. Він омивається Чорним і Азовським морями.

Природа Криму — особлива. Північну частину півострова займає степ. На крайньому півдні пасма гір доходять до моря. Кримські гори порівняно невисокі й тягнуться вздовж узбережжя на 150 кілометрів. Найвища вершина Кримських гір Роман-Кош заввишки 1545 метрів. Гора Ай-Петрі — найвітрянніше місце в Україні. Вітри тут дмуть упродовж 125 днів на рік.

Вузьку смугу Південного берега Криму захищають від північних вітрів Кримські гори, а море пом'якшує спеку. Це найтепліший регіон України. Клімат тут своєрідний — весна настає в лютому, а плюсові температури тривають понад 200 днів на рік.

Найбільші міста півострова: Сімферополь, Севастополь, Керч і Феодосія. На півострові розташовані заповідники: Ялтинський, Кримський, Карадазький і Мис Мартьян.

Територією Криму протікають 257 річок (найбільші — Салгир, Альма). У Криму є понад 50 солоних озер: Сасик, Сакське тощо.

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Де розташований півострів Крим?
2. Які моря омивають півострів?
3. Яку частину півострова займає степ?
4. Що ви дізналися з тексту про Кримські гори?
5. Який клімат Південного берега Криму?
6. Які найбільші міста півострова?
7. Які заповідники розташовані на півострові Крим?
8. Які річки та озера є в Криму?

603

Прочитайте текст. Обґрунтуйте належність його до наукового стилю. Складіть план і підготуйте усний докладний переказ.

Виноградний равлик

Найбільший з європейських моллюсків — виноградний равлик — легко вміститься на долоні. Його називають так тому, що найсмачнішим делікатесом для нього є виноградне листя. У равлика понад двадцять тисяч зубів.

Ріжки равлика слугують йому двома парами своєрідних пальців-щупальців. На них розташовані й очі. Такі своєрідні очі-антени дозволяють равликові спершу переконатися, чи безпечно навкруги, а лише потім виповзати з мушлі.

Мушля для равлика не лише прикраса, а й головний захист у житті. У ній равлик зимує, а влітку може миттєво сховатися від їжака, жаби та інших недругів.

Равлики — справжні всюдиходи. Їм не потрібні прокладені колії: вони роблять їх самі. Щоб не подряпати своє дуже ніжне тіло, равлик мусить спершу змастити свій шлях власним слизом і тоді пересуватися.

§ 69 Діалог. Різновиди діалогів. Розігрування діалогів відповідно до запропонованої ситуації спілкування

Пригадаймо!

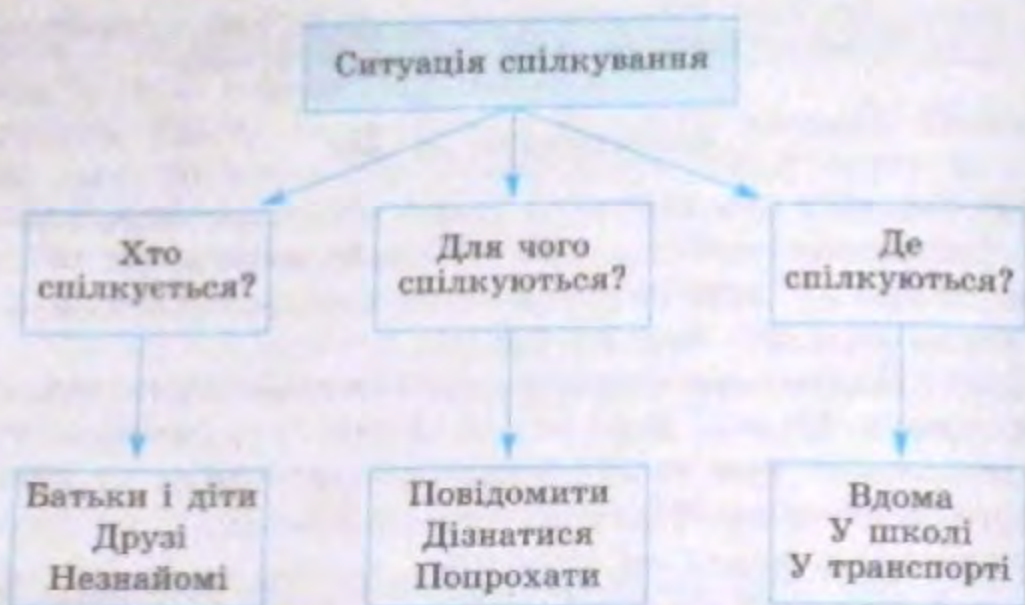
1. Що таке *монолог*?
2. Що таке *діалог*?
3. Що таке *репліка*?
4. Від чого залежить характер діалогу?

604

Розіграйте діалог (6–7 реплік) між людиною, яка шукає дорогу до музею в незнайомому місті, і перехожим.

У діалозі використайте формули мовного етикету: *вибачте; будь ласка; чи не могли б ви мені допомогти; вибачте, що турбую вас; дякую за допомогу; щиро вдячні за пораду; скажіть, будьте ласкаві.*

Запам'ятаймо!

605

Прочитайте окремі репліки з різних діалогів. Побудуйте на їх основі діалоги (5–6 реплік).

1. — Нарешті повідомили про місце проведення чергової зимової олімпіади. 2. — Ти дізнався, коли починаються сеанси в кінотеатрі? 3. — Будь ласка, дай мені почитати пригодницьку повість. 4. — Алло, добрий день! Це квартира Олійників? 5. — Надіє Вікторівно, а яку пісню ми вивчатимемо сьогодні? 6. — Ти і вранці виводиш свого Рекса на прогулянку?

1. Прочитайте текст. Яка ситуація спілкування відображена в ньому?

Народився братик

В Оленчиної мами народився хлопчик.

Якось прокинулася вночі Оленка, бачить — схилилася мама над синочком та й співає колискових пісень. «Тепер, — засумнівалася дівчинка, — чи любитиме мама мене так, як раніше? Бо треба ж і Петрика любити...»

— Мамо, — каже Оленка вранці, — ой, як люблю я вас...

— А чого, донечко, ти мені це говориш? — непокоїться мати.

— Бо хочу, щоб ви мене любили не менше, ніж Петрика...

Мама полегшено зітхнула й каже:

— Піди, Оленко, Сонця запитай, як воно ділить своє тепло між людьми.

Вийшла Оленка та й питає. А Сонце відповідає:

— Мого тепла вистачає для кожної людини. Усі зігріті ним однаково (За В. Сухомлинським).

2. Складіть і розіграйте діалог (6–7 реплік) за поданим початком.

Мама занепокоїлася, що Оленка вночі не спить. І питає:

— Чому ти, донечко, не спиш? Що, ластівочко моя, тебе турбує?

1. Прочитайте текст. Яка мета спілкування відображена в ньому? Розіграйте діалог.

Він ріс у нашому дворі поміж каштанами й кленами. Чи його посадив хто, чи сам посіявся, ніхто не знав. Стояв високий, стрункий, з розлогими вітами, на яких серед пахучого листя зеленіли ще дрібні кульки горіхів.

Раптом я побачив, як до горіха, злодійкувато оглядаючись, підійшов хлопець і здоровенною палицею заходився гамселити по гілках. Він намагався збити недозрілі горіхи. Дерево шелестіло, сипалося листя... Мені здавалося, що воно тихо стогне від болю й незахищеності.

Хлопець був старший за мене, але я вже не думав про це. Швидко кинувся до нього.

— Ти нащо дерево нівечиш? Хіба не бачиш, що горіхи зелені? А скільки гілок пооббивав...

— А ти хто такий?.. Воно що — твоє?..

— Моє! Моє і твоє. Достигнуть — тоді й приходить.

Незнайомець глипнув на мене, постояв трохи, певно, вирішував, що йому робити далі, потім махнув рукою:

— А-а-а... Нехай росте. Бувай!

І пішов своєю дорогою.

А мені стало так добре. Я підійшов до горіха й тихенько йому сказав:

— Рости, горішку. Рости й не бійся. Я тепер тебе завжди захищатиму (За В. Заблоцьким).

2. Поміркуйте, як могли б розгорнутися події, якби в наведеному діалозі замість виділеної репліки була така: — *Мог! Іди і більше не приходи!*

Це цікаво!

Зміст сценки, п'єси передається через діалоги. Запис таких діалогів спрощений — зазначають ім'я персонажа та його репліку. Наприклад, як у п'єсі «Котигорошко».

Котигорошко. А тепер хочете побрехеньки послухати?

Усі. Хочемо!.. Хочемо!..

Котигорошко (сідає, його оточують діти). Як був ще я хлопцем отакеньким, а батька ще й зовсім на світі не було, поїхали ми з дідом на ярмарок і знаєте чим?

Дівчинка. Кіньми.

Котигорошко. Волами.

Дід (недочуває). Чим, кажеш? Пішки?

Котигорошко. А волики були невеликі. Можна отак їх... на пригорщ узяти...

608

1. Прочитайте текст. Охарактеризуйте ситуацію спілкування, використавши схему з рубрики «Запам'ятаймо!». Розіграйте діалог.

Си́ломір

У неділю приїхав до мене із села двоюрідний брат Федько. Пішли ми з ним до парку погуляти. Аж тут бачимо — юрба хлопчаків. Виявляється, поставили в парку си́ломір, і кожен хоче свою силу показати. Гупають по гумовому кружку дерев'яним молотком, але рідко хто до середини шкали стрілку підбиває.

— Давай і ми спробуємо, — кажу Федькові.

— Давай, — згодився він.

Стали ми в чергу, чекаємо. Дивлюся я на Федька — якась неспортивна в нього фігура! Не те що в мене. От я й питаю:

— Федю, ти займаєшся спортом?

— Аякже, — каже. — Води з колодязя принести чи дров нарубати — завжди я!

— Ха, рубати дрова — хіба це спорт? — сміюсь я. — От я спортом займаюся по-справжньому! Гантелі вижимаю, еспандер розтягую, з «грушею» працюю... У тебе хоч «груша» є?

— Є аж дві. Одна цього року всохла, а друга, лимонка, ще родить.

— Та я не про дерево тебе питаю, а про боксерську «грушу»! Бачив, у мене в коридорі мішок із піском висить? Ото і є «груша». Я на ній удари відпрацьовую. Ось зараз дійде наша черга, побачиш, який у мене удар!

Нарешті підійшла наша черга. Узяв я молоток у руки, розмахнувся і як вдарию по кружку! Стрілка більш як до половини підстрибила.

— Отак! — кажу Федькові. — А тепер спробуй ти. Побачиш, наскільки в мене сильніший удар!

Він нічого не відповів, поплював на долоні, узяв молоток, розмахнувся і вдарив.

— Ого! — загукали хлопчаки.

Дивлюсь — а стрілка аж на вершечку шкали опинилась! Не чекав я такого!

— Ну й ударчик у тебе! — кажу. — Як це тобі вдалося стрілку аж під верх підбити?

Федько усміхнувся.

— А я уявив собі, — каже, — що тримаю не молоток, а сокиру, а то не гумовий кружок, а сучкувате поліно, і мені конче треба його розколоти!.. Ну, що, ще по разі спробуємо?

— Ні, — кажу, — краще ходімо купимо морозива (За А. Савчуком).

1. Ваша сім'я планує відпочинок на вихідні.
2. У таборі відпочинку ви з товаришами готуєте виступ на святковий концерт.
3. У магазині ви купуєте продукти.
4. Ви забираєте з дитячого садочка молодшого братика (чи сестричку).

§ 70 Твір-опис предмета в художньому і науковому стилях

Запам'ятаймо!

Описувати — означає називати характерні ознаки предмета (форму, розмір, колір тощо).

Художній опис — емоційне, образне висловлювання, яке не лише передає певні відомості, а й збуджує нашу уяву, розвиває фантазію.

Наприклад: Село! І серце одпочине.

Село на нашій Україні —

Неначе писанка, село (Т. Шевченко).

Науковий опис — це точне визначення предмета (форма, колір, розмір, склад, де використовується), характеристика явища, перелік його суттєвих ознак. У науковому описі уникають емоційних висловлювань.

Наприклад: У XIX ст. писанкарство в різних художніх варіантах побутувало на всій території України.

1. Прослухайте текст. До якого стилю він належить? Визначте в тексті елементи опису.

Писанка

Писанка (крашанка) — символ-вшанування могутнього бога Рода, який має здатність перевтілюватися в сокола. У предковічні часи Сокіл-Род зніс яйце, з якого народився Всесвіт.

Легенда розповідає: «Була сувора зима. Птиці не встигли вилетіти у вирій, гинули, замерзали. Люди шанували птиць, як Божі створіння, що приносять весну та радість після холодної зими, по-забирали всіх птиць, відіграли в себе й тримали в хатах цілу зиму. Стало сильно пригрівати сонце, весна наближалася. Птиці вилетіли з хат і полетіли у вирій. Звідти повернулися і всім принесли писанки та весну. З того часу й стали люди писати писанки...»

Люди вважають, що в писанці зосереджена чарівна магічна сила, яка наділена здатністю приносити добро, щастя, любов і достаток.

Крашанка червоного кольору присвячувалася богові Сонця й означала радість життя. Жовтий колір писанки присвячувався Місяцю й зіркам, блакитний колір — небу, повітрю, тобто здоров'ю; зелений — весні, воскресінню природи (За В. Войтовичем).

2. Визначте мікротеми й основну думку тексту.
3. Підготуйте усний твір у науковому стилі за планом.
 1. Сокіл-Род — творець світу.
 2. Вдячні птахи.
 3. Магічна сила писанки.
 4. Символічні кольори писанки.

611 Із вправи 610 выпишіть фрагменти опису писанки.

612 1. Прочитайте інформацію про значення символів на зображеннях писанки. Знайдіть ці писанкові символи.

Дерево життя

За народними віруваннями, посеред раю стоїть велике дерево — Дерево Життя. Воно покриває собою весь рай, має листя й плоди всіх дерев. Саме на ньому знаходяться три брати — Сонце, Місяць і Дощ.

Дерево життя позначає вісь Усесвіту, яка з'єднує три світи — підземний, земний і небесний, так звані казкові «три царства». Це символ природи, що вічно оновлюється.

Дерево життя символізує також розвиток роду — батько, мати та дитина. Тому, як правило, дерево має три гілочки.

Т. Протчева.
«Дерево життя»

Хрест

Один із сонячних знаків, символ Усесвіту, чотирьох сторін світу, чотирьох вітрів, чотирьох пір року. Походить від схематичного зображення птаха. У давнину Сонце уявлялося птицею, що летить по небу.

Кінь

Із поклонінням Сонцю пов'язаний символ коня. За давніми переказами, Сонце їде небом на колісниці, запряженій вогняними кіньми.

Олень

Олень пов'язаний із Сонцем. За давніми віруваннями, Сонце позмінно перебуває як на небі, так і під землею, а сам олень на своїх рогах вивозить Сонце на небо. Роги оленя є символом променів Сонця, що сходять. Чудесний олень уявлявся героєм, який став помічником людей, істотою, яка пов'язується із землеробством, ремеслами та знаннями.

Сосонки, смерічки, ялинки

Уважаються символами вічної молодості, здоров'я, росту й безсмертя.

Безкінечник, або кривулька

Знак однієї з найголовніших стихій — води. Необхідна для всього живого, вода водночас могла бути злою й неблаганною під час весняної повені. Дивуючись силі та невідповідності води, наші предки позначали її знаком, що символізує вічність.

2. Підготуйте усний твір-опис писанки в художньому стилі.

Це цікаво!

613

1. Прочитайте текст. Випишіть найцікавішу, на ваш погляд, інформацію.

Музей «Писанка»

У 1987 р. в м. Коломиї, що на Івано-Франківщині, відкрили перший (і єдиний у світі) музей, у якому зберігається понад 12 тисяч писанок.

Відвідувачі музею можуть побачити три тисячі писанок із різних регіонів України — Гуцульщини, Покуття, Буковини, Закарпаття, Бойківщини, Опілля, Волині, Поділля, Полісся, Наддніпрянщини, Причорномор'я, Слобожанщини.

Експонуються писанки української діаспори з Румунії, Франції, Канади, США та Аргентини, а також з Білорусі, Польщі, Чехії, Словаччини, Данії, Швейцарії, колишньої Югославії, Алжиру, Єгипту, Шрі-Ланки, Ізраїлю, Індії, Китаю.

Музей щорічно відвідує майже 100 тисяч туристів. Їм розповідають про давні традиції писанкарства. З давніх-давен писанки писали для того, щоб уберегти свій рід від немочі й насланя, аби роїлися бджоли й не хворіла худоба, щоб родючою була земля, а діти росли гарними та щасливими.

Робота над писанкою, за яку бралися мати з донькою або невісткою, була оповита аурою таємничості. Не дозволялося, аби хтось чужий при цьому дійстві заходив до хати, бо міг наврочити.

Писанками на Великдень обдаровували рідних і близьких. Писанки відігравали роль своєрідного привітання на зразок сучасних листівок і навіть залягоджували давні сварки між сусідами. Дарування писанки означало, що конфлікт вичерпано й віднині встановлювалася злагода.

У музеї не тільки зберігають і показують численним відвідувачам різнобарвні яєчні скарби, а й у майстер-класах навчають писанкарства (За І. Крайнім).

2. Випишіть із тексту виділені слова та їх значення (за словниками).

Вінницький світломузичний фонтан

1. Вінницький фонтан «Рошен» — найбільший плавучий фонтан в Україні. Розташований у руслі річки Південний Буг. Його унікальність полягає в так званій «зимівній технології», яка дає змогу опустити конструкцію під лід.

Завдяки використанню лазерного проєктора з екраном, що складається з водно-повітряної суміші, на фонтан проєктуються відео у форматі 3D.

Загальна вартість проєкту 37 млн гривень.

Технічні параметри фонтана «Рошен»: довжина — 97 м; ширина — 10 м; висота центрального струменя — 63 м; кількість підводних ліхтарів — 560 шт.

Вінницький фонтан унікальний, бо використовує воду «живої» ріки.

Біля фонтану встановлена веб-камера, яка дає можливість транслювати шоу через мережу Інтернет. Під час трансляції вечірньої шоу-програми демонструється світломузичне водяне шоу з використанням музики відомих композиторів сучасності та класики.

Плавучий фонтан став одним із символів міста Вінниці й занесений до туристичних довідників.

2. Вінницький світломузичний фонтан — найбільший у Європі плавучий фонтан. Зворушливе феєричне шоу, магія поєднання води та світла, романтика красеня — Південного Бугу, таємничість недосяжного острова — усе це подарує вам незабутні враження про чарівне місто Вінницю.

Восени фонтан припиняє свою роботу і ніби «засинає» на зиму, сховавшись під лід. А навесні він знову прокидається й радує кольоровими водограями вінничан і гостей міста.

615

Напишіть твір-опис предмета, з яким пов'язані легенди вашого краю. Виберіть стиль опису — науковий чи художній.

§ 71

Твір-опис тварини в художньому і науковому стилях

616

Доповніть речення та запишіть його.

1. Художній опис — це... 2. Науковий опис — це...

617

Порівняйте відомості про бджіл — у науковому та художньому висловлюваннях.

- Бджоли мають довгий хоботок, яким вони користуються для висмоктування нектару з рослин.
- Узимку спить, літом бринить, понад квітами літає, солодку росу збирає.

Запам'ятаймо!

Схема побудови опису тварини

Науковий опис	Художній опис
назва тварини; зовнішній вигляд (форма, колір, розмір); поширення; чим живиться; звички тварин	загальне враження від тварини; чому виникло таке враження; з чим (ким) можна порівняти тварину; образна, емоційна характеристика

618

Прочитайте текст. У якому стилі описано тварину?

Куниця лісова, або жовтодушка, — хижий ссавець. Мешкає в Європі та Азії, населяє лісові місцевості. Розміром більша за kota. Уникає людських поселень. Веде переважно деревний спосіб життя.

Хутро каштанове, з жовтуватою округлою горловою плямою. Зимове хутро довге й шовковисте, улітку шерсть коротша й жорсткіша.

Тіло довгасте з короткими лапками й волосяним покривом на ступнях. Хвіст довгий, пухнастий, він допомагає зберігати рівновагу. Вуха невеликі, трикутні, облямовані жовтою смужкою, ніс — темний.

Довжина тіла становить 45–58 см, довжина хвоста — 16–28 см, а маса — 0,8–1,8 кг. При народженні довжина куниці становить 10 см.

Куниці добре стрибають, долаючи відстань до 4 м.

Ховаються переважно в дуплах. Удень відпочивають, а в сутінках і вночі полкють. Куниці лісові — всеїдні.

2. Складіть і запишіть план поданого тексту.

619

Розкажіть про дятла за схемою наукового опису (див. рубрику «Запам'ятаймо!»). Використайте інформацію з довідки.

Довідка: дятли — нагніздні птахи; невеликі за розміром птахів, деревозази; постукування дзьобом по стовбурах дерев як засіб зв'язку; добування комах із стовбурів дерев; тонкий, довгий і гнучкий язик; хвіст із короткими й твердими перами; дзьоб прямий, долотоподібний; дупло розміром 15–45 см.

620

Розкажіть про бджолу за схемою художнього опису (див. рубрику «Запам'ятаймо!»). Використайте інформацію з довідки.

Довідка: працююча бджілка; смугасте вбрання; стан тонюсінкий; ніжні крильця; мерехтливий політ; пірнає у цвіт; одиоманітне дзижчання; літають по лісах, полях, садах; солодкий нектар; снують до вуликів.

621

1. Прочитайте текст. Знайдіть у поданому тексті ознаки наукового опису. Зачитайте відповідні висловлювання.

Лісова куниця — сутінково-нічна тварина. Веде напівдеревний спосіб життя, їсть білок, мишоподібних гризунів, комах, птахів, лісові плоди, зайців. Полює і на молодих козенят. Найкращі сховища має в дуплах, на висоті двох–шести метрів.

Приводить від двох до восьми, частіше три–п'ять куничат.

Линяє весною й восени; уже в лютому шерсть грубішає, тьмяніє, а у квітні, з голови до хвоста, відбувається заміна зимового хутра на літнє.

Злякана, вона миттю стрибає на дерево, з ялини на ялину, з вільхи на вільху, з осичини на осичину; летить по верхах — і миттєво щезає. Куниця частіше днює в завалах хмизу.

Звір, що ввібрав у себе мудрість і гнучкість змії й недосяжну красу зірничі. Звір, уподібнений часові звичкою причаюватися

й уникати людини, цей звір викликав у тебе таку ж цікавість, як і потаємний, стрімкий, неловимий руками час (За Є. Пашковським).

2. Спийшіть два останні абзаци тексту. Доведіть, що це — художній опис.

622

1. Складіть і запишіть науковий опис вашої улюбленої тварини.

2. Складіть і запишіть художній опис вашої улюбленої тварини.

... І ПЕНЗЛЕМ, І СЛОВОМ

623

1. Прочитайте текст.

Якось маленька Марійка Приймаченко підняла на березі гарну пір'їну, а під нею побачила голубу глину. Із цієї дивини й почалась її доля художниці-чарівниці.

Казкові мешканці в її творіння приходили звідусіль. Художниця дивилася на буденне з усмішкою, тому й бачила: он серед двору Чаплун чалапає, на городі Гороховий звір ховається... Перетворити звичайне село на мальовниче легко. Треба тільки дозволити Червоному левові пастися серед сірих гусей, Блакитній мавпі стрибати між полуниць. І нехай Квіти-очі цвітуть серед чорнобривців (Із журналу «Професор Крейд»).

2. Розгляньте картини М. Приймаченко. Напишіть твір-опис фантастичного звіра (на вибір).

М. Приймаченко. Із серії «Фантастичні звірі»

§ 72 Відповідь на уроках (за поданим планом або таблицею) у науковому стилі

Запам'ятаймо!

Як підготувати усну відповідь

1. Уважно прочитайте текст із підручника.
2. Визначте головні поняття, про які йдеться в тексті.
3. Доберіть свої цікаві приклади.
4. Складіть план відповіді.

624

1. Прочитайте й доведіть, що перед вами науковий текст. Яка тема й основна думка цього тексту? Перекажіть.

В українській мові є цілий ряд висловів на позначення раннього світанку, наприклад: *розвидняється, світає, сіріє, на світ займається*. У словосполученні *зайнялося вогнище* слово *займатися* виступає як омонім, тобто збігається за звучанням з іншим словом, уживаним у висловах *займатися спортом, займатися легкою атлетикою*. Іноколи цей омонім уживають неправильно. У розмові можна почути: «Мій син займається в п'ятому класі» (треба: *навчається*), «Моя дочка займається в художній студії» (треба: *навчається* або *відвідує художню студію*).

Знання лексичних норм допомагає уникнути поширених мовних помилок.

625

- Прочитайте § 53 «Основа слова (корінь, суфікс, префікс) і закінчення — значущі частини слова. Спільнокореневі слова». Підготуйте усну відповідь на тему «Будова слова».

Прочитайте й запам'ятайте висловлювання

Книжку перекладено українською мовою.
Я швидко розв'язав (обидві) задачі й кілька прикладів.
Я розгорнув книжку на потрібній сторінці.

626

1. Прочитайте текст і визначте, до якого стилю він належить. Назвіть ознаки, що підтверджують вашу думку. Які лексичні значення слів *мишка, клавіша* вам відомі?

Процесор і всі-всі-всі...

Найважливіша частина комп'ютера — *процесор*. На сучасних комп'ютерах можна грати в різні ігри, малювати, слухати музику, дивитися фільми. *Монітор* подібний до телевізора з плоским екраном. Текст можна читати на екрані, а можна вивести на *принтер* і надрукувати.

Є ще *мишка* та *клавіатура*, за допомогою яких керують комп'ютером. Клавіатура складається з багатьох клавіш. Вони поділені за призначенням на п'ять груп.

Перша (основна) група — це клавіші букв, цифр, знаків пунктуації тощо. Друга — службові клавіші. Їх використовують окремо або в поєднанні з іншими клавішами для виконання певних дій. Найчастіше задіюють службові клавіші CTRL, ALT та ESC. До третьої групи належать функціональні клавіші. Вони використовуються для виконання спеціальних завдань. Позначені F1, F2, F3 і так далі до F12. Четверта група — це клавіші для переміщення по документах, веб-сторінках, а також для редагування тексту. До них належать клавіші зі стрілками: HOME, END, PAGE UP, PAGE DOWN, DELETE та INSERT.

Ще є цифрова клавіатура. На ній зручно вводити цифри. Клавіші згруповані в блок, як на звичайному калькуляторі.

2. Які слова в цьому тексті вам незрозумілі? Дізнайтеся про їх зміст зі словників.
3. Підготуйте розгорнуту усну відповідь на тему «Комп'ютерна клавіатура». Адресат повідомлення — однокласники. Мета спілкування — повідомити цікаву інформацію про комп'ютер.

Орієнтовний план відповіді

1. Для чого призначена в комп'ютері клавіатура?
2. Основна група клавіш.
3. Службові клавіші.
4. Функціональні клавіші.
5. Клавіші переміщення.
6. Цифрова клавіатура.

- 627 1. Доповніть письмово речення.

Комп'ютер — це ... (джерело інформації, Інтернет, машина тощо).

2. Підготуйте відповідь на уроці інформатики про комп'ютер, уживаючи синонімічні вислови: «подібний до», «схожий на», «нагадує».

§ 73 Усний відгук на відповідь однокласника. Доброзичливий критик

Запам'ятаймо!

План аналізу усної відповіді

1. Як розкрито тему? (Повно, не досить повно, частково).
2. Чи послідовно викладено матеріал?
3. Чи можна доповнити, уточнити відповідь?
4. Чи вдало зроблено вступ і висновки?
5. Чи дотримано вимог наукового стилю?
6. Чи вдало дібрані приклади до сформульованих правил?
7. Загальна оцінка відповіді.

628

Прослухайте уважно відповідь однокласника. Чи є в його відповіді помилки? Зробіть позначки, керуючись планом аналізу відповіді.

Усна відповідь п'ятикласника на тему «Значення слів у мові»

Слова бувають однозначні й багатозначні, близькі за значенням і протилежні.

Одне лексичне значення мають, наприклад, слова: *відмінок*, *магніт*, *міський*, *підручник*. Це однозначні слова. Прикладом багатозначних слів може бути слово *поле*. Автоніми — це слова різні за звучанням, але близькі за значенням. Наприклад: *веселитися*, *радіти*, *тішитися*. Синоніми — це слова з протилежним значенням, наприклад: *сміх* і *сльози*. Омоніми — це слова, однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням, наприклад: *балка* (*глибока балка* і *сталева балка*).

Доброзичливий критик

1. Доброзичливий критик завжди підкреслить головне, доцільне в запропонованій темі.
2. Він не лише критикуватиме, а й допоможе порадою.
3. Він висловить упевненість, що його зауваження спонукатимуть до цікавого обговорення.
4. Він схвалить обговорювану роботу.

629

Підготуйте відгук на відповідь однокласника (вправа 628). Використайте подані вислови.

Розкривати тему; на мою думку; наводити докази; логічний виклад; по-перше; по-друге; підсумовуючи; варто оцінити; допов-

нити, уточнити відповідь; вступ; висновки; науковий стиль; наведені приклади.

§ 74 Твір-розповідь про випадок із життя на основі власного досвіду в художньому стилі

Пригадаймо!

Кожний мовний стиль має свої різновиди-жанри. У художньому стилі виокремлюють жанр оповідання. Це розповідь про життєвий епізод, який привернув увагу оповідача. Звичайні побутові ситуації можуть нагтовхнути на роздуми й важливі узагальнення.

Запам'ятаймо!

Прислухайтеся до порад

1. Придумайте назву вашої розповіді.
2. Чітко визначте тему й основну думку висловлювання.
3. Назвіть місце й час події, про яку розповідаєте.
4. Не забувайте про вступ, основну частину та закінчення розповіді.

630

1. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

Я не міг дочекатися, коли звільниться місце за комп'ютером. Хотів скористатися Інтернетом. Збирався написати листа товаришеві в Канаду. Лист електронною поштою від нього я отримав, а от свій «імейлик» досі не зміг відіслати.

Недарма Інтернет називають «павутинням». Блукаючи в ньому, я встиг почитати новини, помилуватися картинками з музеїв, просто погратися.

Незчувся, як минуло дві години. Коли дійшла черга до листа, комп'ютер перестав мене слухатися. Мишка не працювала. Ось так я «завис» у «павутинні» і, як муха, потрапив у пастку Всесвітнього Павука.

2. Назвіть дієслова, якими оповідач передає послідовність своїх дій. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому оповідач не зміг здійснити свого задуму?
2. Що б ви зробили на його місці?

3. Чим, на вашу думку, відрізняється спілкування в Інтернеті:
а) від «живої» розмови з людиною; б) від розмови по телефону?

3. Дайте назву цьому текстові. Придумайте продовження розповіді.

Усміхнімось!

— Що спільного між котиком і комп'ютерною мишкою?
— Комп'ютерна мишка, так само як і котик, заслужила мати свій килимок.

631 1. Прочитайте текст.

Робінзони з електрички

Вийшли ми з електрички, а станція не наша! Не «Дачна», а «Озерна».

— А все через те, — виправдовувався тато, — що дуже тихо оголошують.

— А може, хтось по мобілці розмовляв і все прогавив? — усміхнулася сестричка Яринка.

Перон геть порожній, тільки бабуся насіння продає.

— Скажіть, будь ласка, коли наступна електричка? — поцікавився я.

— Наступна — завтра. Ви йдіть через ліс — швидше буде...

Стежина звивалася, сестра стрибала, а тато бурчав: «Батарейка сіла. Руки сумка намуляла...»

Яринка зірвала якийсь листочок:

— Приклади подорожник — загоїть.

— Звідки ти знаєш про подорожник? — бадьоріше закрокував тато.

— Із книжки. А ще я знаю, що буде дощ, — задерла носик Яринка.

— Теж із книжки? — докинув я. — І мабуть, ітиме він саме над станцією «Озерна», і саме в п'ятницю...

— Бачиш, мокриця не розкрилася. Вона — природний барометр!

...Дощ таки пустився. Прихистила нас густа розлога ялина. У схованці не помістилися тільки татові ноги. Але він все одно був задоволений.

— Ну, сину, діставай свої бутерброди, нагодуй компанію!

Я гордо розв'язав свого рюкзака, щоб дістати зроблені вранці бутерброди. І дістав з нього... кросівки. Переплутав пакети...

Дош ущух, тому всі швидко забули про мою ганьбу. На при-
валі ми надібали на куш дуже смачної ожини. Раптом за ним
щось зашаруділо. Тато гепнувся на землю, подаючи нам знак.
Ми попадали поруч.

— Ведмедів я ще в цих краях не бачив, — прошепотів тато. —
Та всяке буває... Утікати марно. Замріть і не рухайтесь, навіть
коли звір обнюхуватиме вас.

Це було вже занадто! Хижак тихо наблизився й торкнувся моєї
голови. Я намагався не дихати. Замружився так, що аж повіки
заболіли. Але довго протриматися не зміг. Поволі розплющив
одне око... І побачив великі й налякані мамині очі.

— Живи! — охнула вона, кинувши кошик з ожиною.

Отямившись, ми заговорили всі одночасно. Кожний мав свою
версію цієї пригоди (*Із журналу «Професор Крейд»*).

2. Які пригоди траплялися з вами? Підготуйте усний твір-розповідь
про якусь із них.

632 Напишіть твір-розповідь відповідно до запропонованих ситуацій (на
вибір).

1. Ваш клас на екскурсії.
2. Святкування Дня іменинника.
3. Ми — черговий клас.
4. Готуємося до свята.

633 Напишіть твір-розповідь про випадок із життя на основі власного
досвіду. Дотримуйтеся схеми.

Назва

Визначте тему розповіді, дайте назву твору.

Вступна частина

*Про кого, про що будете писати твір,
яку деталь чи деталі оберете для зачину.*

Основна частина

Розповідь про події, що відбувалися, про побачені життєві ситуації.

Кінцівка

Які роздуми виникають у зв'язку з пережитим?

§ 75 Письмовий твір-роздум у художньому стилі

Запам'ятаймо!

Серед вчинків людей розпізнаємо хороші, благородні, героїські, мужні, шляхетні або нерозумні, погані, непередбачувані, підлі, ганебні.

Розмірковуючи над вчинками людей, треба насамперед уявити ситуацію, події, що відбувалися, а також пояснити, чому людина так поведася в конкретній ситуації.

634

1. Прочитайте. Що вразило вас у поданих епізодах із біографій відомих людей?

Маленький Тарас Шевченко пішов за село шукати залізниці, які тримають на собі землю.

Зайшло сонце, стемніло, хлопчика привезли додому чумаки. Довитливість, цікавість — саме це керувало вчинками Тараса.

Григорій Сковорода відмовився від царських почестей і пішов мандрувати, пізнавати світ. Не надбав він багатств і не прагнув цього, бо був багатий душею. Далекі від нас часи Григорія Сковороди. Чи розуміємо ми його внутрішній світ, прагнення жити в гармонії із самим собою?

2. Які вчинки письменників ви запам'ятали, ознайомлюючись з їхніми біографіями на уроках літератури?

635

1. Прочитайте текст. Дайте йому назву.

У давнину, задовго до виникнення письма, люди користувалися вузликовим письмом. На довгій нитці вони зав'язували вузлики. Так позначали кількість прожитих років, складали календарі, писали листи. У Латвії збереглися старовинні клубки ниток із вузликовим письмом латишів. Від нитки завдовжки сім метрів відходять десятки менших ниточок. Люди кажуть, що ці вузлики — сімейний літопис. Чи не з давніх часів походить наш вислів *сказав, як зав'язав*?

2. Як ви розумієте зміст вислову «сказав, як зав'язав»?
3. Чому ми кажемо: «Зав'язки вузлики на пам'ять»; «Слово бжить, а писмо лежить»?

Усміхнімося!

Маринці сподобалася пісня, яку співали на святі. Вона дістала носовичка й зав'язала вузлика.

— Навіщо? — запитали в неї подружки.

— Щоб не забути мелодію...

636

1. Прочитайте уривок із вірша В. Забаштанського. Яка основна думка цього уривка? Як ви розумієте зміст виділених висловів?

Як нема без зірок небозводу,

Як блакиті без сонця нема,

Так і мови нема без народу

І народу без мови нема.

2. Порівняйте два висловлювання про словник. Визначте, до якого мовного стилю вони належать.

1. Словник — це книжка, у якій в алфавітному порядку розміщені слова (*Із підручника*).

2. Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля (*М. Рильський*).

3. Чому М. Рильський називає словник пишним яром, а не сумним проваллям? Як ви це розумієте?

4. Як ви розумієте вислів «Словник — це цілий світ в алфавітному порядку»?

637

1. Прочитайте текст.

Свято рідної мови

Незабаром Свято рідної мови. Відомого письменника Антона Грищенка запросили виступити в школі, де він колись навчався. Усе його свідоме життя було присвячене рідному слову. І тепер, напередодні зустрічі, він довго міркував: що ж сьогодні скаже школярам?

По-перше, мова — це історія і сучасність. Вона не лише засіб пізнання, знаряддя спілкування людей. Мова витворюється в певній культурі, у певній національній традиції. А ще потрібно

наголосити, що мова — це думка й почуття, звук і барва. Це кожна людина і весь народ.

Не випадково мову називають інструментом, бо як без неї обійтися в щоденному житті?

Без сумніву, вона також пов'язує нас із минулим, зберігає духовні надбання нації для майбутнього.

Важливо, щоб кожна дитина змалечку пам'ятала, що мова вирізняє українців з-поміж інших націй. Як і прапор, герб, гімн — вона виступає символом України, у Конституції якої проголошено державний статус української мови.

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому письменник замислився над роллю мови в житті народу?

2. Обґрунтуйте, що тип наведеного тексту — роздум.

638 Назвіть близькі за змістом мікротеми тексту «Свято рідної мови» (вправа 637) й уривка з вірша В. Забаштанського (вправа 636).

639 1. Прочитайте роздуми п'ятикласників про мову.

Юлія Малько: Треба, щоб українською спілкувалися в сім'ї, щоб вона природно звучала в рідному домі, щоб нею говорили найрідніші люди. Саме тоді вона заповнить твою душу й стане рідною.

Христина Аугутіте: Українську мову я почула не від мами, бабусі, дідуся, а в школі. Я вірю в те, що прийде час, коли всюди буде луhati ця чудова, мелодійна мова. Я прагну розмовляти українською літературною мовою, тому й опановую її в школі.

Сергій Панус: Я вже навчаюся в п'ятому класі, але досі добре пам'ятаю мамину колискову: «Котик сірий, котик білий, не ходи по хаті...» Саме з цими словами ввійшла українська мова в мою душу і пам'ять.

2. Запишіть власні роздуми про мову (2–3 речення).

640 Напишіть міні-твір «Рідна мова в моєму житті» за планом.

1. Рідна мова — мова матері.
2. Рідна мова — мова «Кобзаря».
3. Рідна мова в рідній школі.
4. Народу без мови немає.

Це цікаво!

Птицю пізнають по пір'ю, а людину — по мові.
 Пуста мова не варта доброго слова.
 З тобою розмова, як з вітром полова.
 Як овечка: не мовить ні словечка.
 Хто своєї мови цурається, хай сам себе стидається.

Усміхнімось!

- Мамо, ти обіцяла на цілий день відпустити мене в парк, якщо я отримаю «8».
- Звичайно, обіцяла.
- Тоді можна, я піду на півдня?

§ 76 Замітка в газету (із шкільного життя) інформаційного характеру

Запам'ятаймо!

Замітка інформаційного характеру — це повідомлення, допис у газету про якусь подію, яка може зацікавити багатьох.

Коротке повідомлення, уміщене в газеті серед подібних інших, не має заголовка.

Більший за обсягом допис містить не лише інформацію про подію, а й висловлене ставлення автора. Така інформаційна замітка має заголовок, що привертає увагу читачів до повідомлення.

641 1. Прочитайте замітки інформаційного характеру.

1. У школі № 116 м. Києва відбувся конкурс знавців української мови. Конкурсні завдання були різноманітні. Журі відзначило учнів за майстерне читання художніх творів, грамотне письмо, виконання творчих завдань. Окрема нагорода чекала на знавців приказок і прислів'їв.

2. На спортивному майданчику школи № 114 м. Харкова відбулися змагання з волейболу шкільних команд Шевченківського району. Перше місце виборола волейбольна команда школи № 120.

3. Цікаву туристську подорож до Карпат здійснили вихованці спортивного клубу, який працює при ліцеї «Інтелект». Ліцеїсти орієнтувалися на місцевості, ставили намети, готували їжу. Вони зробили чудові фото.

2. Підготуйте короткі інформаційні замітки в газету про події у вашому класі (зустріч із цікавими людьми; осінні, зимові, весняні календарні свята).

3. Поміркуйте, чому не потребують заголовків короткі інформації про конкретні події. Зверніть увагу на початкові речення заміток.

642 1. Прочитайте текст, написаний у публіцистичному стилі. Визначте тему й основну думку. Чим відрізняється ця замітка-інформація від інших? Зазначте в тексті характерні ознаки висловлювання-роздуму.

Ще назва є, а річки вже нема

Тут колись текла річка. Лагідно хлюпотіли хвилі. У воді купали віти верби. А як приємно було відпочити спекотного літнього дня в тіні дерев над водою! Але люди розорали береги, висушили навколо річки болота. Хіба цей маленький струмок був колись річкою? Та й у ньому плавають пляшки, пакети з під сміття...

Якби річка вміла говорити, вона б розповіла про тих, хто знущався з неї і потайки вночі викидав у воду сміття, та ще й навчав цього своїх дітей. А що сказала б річка про тих, хто мовчки дивився на такі дії людей?

Замість прекрасної природи, яка приносить людині здоров'я й радість, часто бачимо захаращені ліси, понівечену землю й знищені річки. Вони просять у нас, людей, допомоги, порятунку.

2. Чи доводилося вам спостерігати, як люди нівечать природу? Що, на вашу думку, завдає їй найбільшої шкоди у вашій місцевості?

3. Підготуйте інформаційну замітку до редакції газети (журналу) про хороші вчинки школярів — юних захисників природи.

§ 77 Ділові папери. Написання листів. Адреса

Пригадаймо!

Ділові папери — це тексти, написані офіційно-діловим стилем. Їх використовують у державних установах для офіційного спілкування.

Діловим паперам властиве таке мовне оформлення: усталені звороти, прості й складні речення з однотипними частинами.

Ділові папери мають чітко визначеного адресата.

Закон, заява, довідка, автобіографія, характеристика, наказ, діловий лист — це жанри офіційно-ділового стилю.

Запам'ятаймо!

Адресу відправника пишемо на конверті вгорі ліворуч у такій послідовності:

- 1) прізвище, ім'я, по батькові;
- 2) назва вулиці, номер будинку та квартири;
- 3) назва міста, області, поштовий індекс.

Адресу одержувача пишемо на конверті внизу праворуч у такій послідовності:

- 1) прізвище, ім'я, по батькові;
- 2) назва вулиці, номер будинку та квартири;
- 3) назва міста, області, поштовий індекс.

Адреса відправника, індекс

Редько Іван Петрович

вул. Садова, 10, кв. 2,

м. Маріуполь, Донецька обл.,

87551

Адреса одержувача, індекс

Жуков Іван Григорович

вул. Соборна, 24, кв. 15.

м. Кривий Ріг,

Дніпропетровська обл.,

50003

**Шановні майбутні учасники
Всеукраїнського турніру юних журналістів!**

Оргкомітет нагадує вам, що, згідно з положенням про турнір юних журналістів, на цьогорічному турнірі буде проведено творчий конкурс для команд-учасниць.

Творчий конкурс складається з кількох завдань, кожне з яких учні отримують безпосередньо перед початком чергового змагання. На попередніх творчих конкурсах були, наприклад, такі завдання: узяти інтерв'ю з якогось конкретного приводу; написати репортаж із заходу; звіт про екскурсію містом; есе на визначену тему тощо.

Учасники отримують певний час для збирання матеріалу (наприклад, одну чи дві години), потім вони мають написати текст і відразу здати його кураторові творчого конкурсу.

Бажаємо вам успіхів у підготовці та наступному турнірі.

Заступник голови оргкомітету

І. І. Турниченко

644 Запишіть своє ім'я та прізвище в називному, родовому, давальному та кличному відмінках.

Це цікаво!

Правила ввічливого листування

- Будьте уважні до адресата, дбайте про його гарний настрій, коли він читатиме лист.
- Пам'ятайте про кличний відмінок у звертанні: *мамо, матусенько, тату, татусику, бабусенько, дідусю, Ганнусю, Наталочко, Ярослав, Маріє Іванівно, Василю Петровичу*.
- Вибирайте для листування цікаві теми.
- Обов'язково відповідайте на одержані листи.
- Уважно ставтеся до вибору форм ввічливості наприкінці листа.

645 Дайте відповіді на запитання.

1. Для чого пишуть листи?
2. Чи доводилося вам листуватися з кимось?
3. Що ви відчуваєте, коли одержуєте лист від рідних, друзів?
4. Що потрібно для того, щоб написати й відправити листа?
5. Який ви знаєте антонім до вислову *надсилати листи*?

Запам'ятаймо!

Автор листа вибирає форму звертання до людини, якій пише. До старших людей звертаються шанобливо на *Ви*, до близьких, рідних, друзів, ровесників — на *ти*. Лист обов'язково починається звертанням і закінчується словами ввічливості: *до побачення, до зустрічі, мої привітання всім родичам, чекаю відповіді, на цьому закінчую, відгукніться на мій лист, на все добре тощо*. Після висловлення ввічливості ставиться ім'я автора листа та дата написання.

646 Прочитайте лист. Яку тему листа до бабусі обрала внучка?

Дороженька бабусю!

Незабаром я закінчую навчання й збираюся до тебе. Не дочекаюся, коли матиму багато вільного часу! Читатиму, малюватиму, їздитиму на велосипеді, а вже про річку й згадувати боюся: ти ж пускатимеш мене на річку з дорослими?! Я допомагатиму тобі в садку, на городі. Дуже хочу погодувати курей, кроликів.

Я скучила за всіма.

Як здоров'я твоє і дідуся? Передавай привіт від мене Наталці. Тобі шлють вітання мама, тато та Славко.

Цілую. Твоя онука Леся.

20 квітня

Усміхнімось!

Скоромовка

Рома й Рем живуть не в Римі,
Рем — в Криму, а Крим — не Рим.
Шле листи в Ромни із Криму
Ромі — Рем, а Рома — в Крим.

Л. Біленька

647 1. Дайте відповіді на запитання.

1. Які слова в адресі вживаємо в скороченому вигляді?
2. У якому відмінку пишемо ім'я, прізвище на конверті?

2. Запишіть речення, поставивши іменник *адреса* з прийменниками на або за в потрібному відмінку.

Я мешкаю (адреса). Надішлю повідомлення (адреса). Потрібно звернутися (адреса). Надсилайте заяви (адреса).

ДОДАТКИ

Додаток 1

З ОРФОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

агентство, -а
батьорість, -рості, ор. -рістю
бджола, -ї, мн. бджоли, бджіл
бездоріжжя, -я
богати́р, -ї, ор. -єм, кл. -їрю,
мн. -ї, -їв, д. -їм (велетень)

брошу́ра, -и
ведмідь, -ме́дя, ор. -ме́дем
вибира́ти(ся), -а́ю(ся), -а́еш(ся)
ви́зний

від'їжджа́ти, -а́ю, -а́еш
ві́сник, -а
гіга́нтський
голуб'я́, -я́ти, ор. -я́м, мн. -я́та
горизо́нт, -у
гру́нт, -у, мн. -ї́, -ї́в
гу́дзик, -а
гу́ля, -ї, ор. -ею (варі́ст на тілі)
два́дцять, -ті́ і -тьо́х, д. -ті́ і
-тьо́м, ор. -тьма́ і -тьома́,
м. (на) -ті́ і -тьо́х

депу́та́т, -а
дере́в'яний
дисциплі́нований
допомага́ти, -а́ю, -а́еш
допомогти́, -ожу́, -о́жеш; мин. -ми́г,
-могла́; на́к. -ожи́, -ожи́ть

духмя́ний
життя́, -я́, р. мн. -тти́в
забира́ти, -а́ю, -а́еш
завби́льшеки, присл.
за́в'язь, -ї, ор. -ззю, р. мн. -зей
за́сць, за́йця, ор. за́йцем,
мн. за́йці, за́йців

захисни́й
зда́леку, присл.
з'є́днаний
зза́ду, присл.
зів'я́лий
зма́лку, присл.

з'я́вля́тися, -я́люся, -ви́шся, -вля́тсья
з'ясува́ти, -у́ю, -у́еш
і́м'я, і́мені і і́м'я, ор. і́менем і
і́м'ям, мн. і́мені, і́мен
інструме́нт, -а (один предмет),
і -у (декілька предметів)

Інтерне́т, -у
каза́ти, кажу́, ка́жеш; на́к. кажа́,
кажи́ть
керува́ти(ся), -у́ю(ся), -у́еш(ся)
Ки́їв, Киє́ва
кише́ня, -ї, ор. -ею, р. мн. -е́нь
кле́їти(ся), -е́ю, -е́їш, -е́їть(ся)
кома́р, -а́, ор. -о́м, кл. -а́ре,
мн. -ї́, -ї́в, д. -а́м

комп'ю́тер, -а
контра́стний
кори́дор, -у
кори́сний
кро́пів'яний
кури́бз, -у
куче́рявий
леге́нда, -и
леті́ти, ле́чу, ле́тиш, ле́тимо́, ле́тити́
лі́ти(ся), ля́ю, ле́ш, ле́е́ть(ся),
ле́мо́, ле́те́;
мин. ли́в, ли́лі; на́к. ли́й(те)

любо́в, -ї, ор. -в'ю
матема́тика, -и, д. і м. -ці
меда́ль, -ї, ор. -ля́ю, р. мн. -лей
медвя́ний
ме́тро, неві́дм., с.
ми́льйон, -а
мо́лодь, -ї, ор. -ддо
морквя́ний
нашвидку́рчу́, присл.
на щастя́
недоба́чати, -а́ю, -а́еш
не зду́жати (не подужати)
нездужа́ти(ся), -а́ю, -а́еш, -а́е́ть(ся)
(хворіти)

незчу́тися, -у́юся, -у́єшся
нена́видіти, -джу, -диш; *нак.*
-и́дь(те)

нескі́нчений (незакі́нчений)
нескі́нченний (безко́нечний)
ні́зько, *присл.*

об'є́ктів, -а
облі́ччя, -я, *р. мн.* -и́ч
оди́надцять, -ти і -тьо́х,

д. -ти і -тьо́м, *ор.* -тьма́ і -тьома́,
м. (на) -ти і -тьо́х

опо́відання, -я, *р. мн.* -а́нь
осе́лити(ся), -е́лю(ся), -е́лиш(ся)
оче́рёт, -у, *мн.* -е́ти, -е́тів і -е́та́, -е́тів
па́м'ять, -ті, *ор.* -ттю
папі́р, -пе́ру (ма́теріал) і -пе́ра
(докуме́нт)

пара́шут, -а

пестли́вий

п'е́са, -и

піво́стрів, -рова, *мн.* -рови́, -рові́в

пів'ю́бка

під'ї́зд, -у

пі́аний, -я, -е

пи́ца, -и

подві́р'я, -я, *р. мн.* -ї́в

по-дру́ге, *присл.*

поро́сі, -їти, *ор.* -ї́м, *мн.* -ї́та

почу́ттів, -ї, *р. мн.* -ї́в

предме́т, -а

президе́нтський

прислі́в'я, -я, *р. мн.* -ї́в

прі́звисько, -а

прі́звище, -а

про́їзний

ра́но-вранці́, *присл.*

розі́лляти, -лля́ю, -лля́ш, -ллямо́,

-лля́те

рум'я́нок, -нку

савтими́тр, -а

скра́ю, *присл.*

солов'и́ний

ста́ранный

сього́днішній, -я, -е

теа́тр, -у

ти́ждень, -жня, *ор.* -жнем

тран'я́ний

тремті́ти, -мчу́, -мти́ш, -мтимо́,

-мтї́те

три́бога, -и, *д. і м.* -а́і

тури́стський

упро́довж і впро́довж, *присл.*

ути́рати(ся), -а́ю(ся), -а́еш(ся) і
вти́рати(ся)

утри́чі і втри́чі, *присл.*

францу́зький

хвасти́лий

хлоп'я́чий

це́мент, -у

це́нтер, -а

чверть, -ї, *ор.* -тю, *р. мн.* -е́й

чека́ти, -а́ю, -а́еш

черв'я́к, -а́, *мн.* -ї́, -ї́в

череві́к, -а, *мн.* -и, -ї́в

че́сний

четве́р, -ргі́,

четве́ртий

чіпля́ти(ся), -я́ю(ся), -я́еш(ся)

чоти́ри, -рьо́х, *д.* -рьо́м, *ор.* -рма́

шампу́нь, -ю, *ор.* -ем

ші́стеро, ші́стьо́х, *д.* ші́стьо́м,

ор. ші́стьома́ і ші́стьма́,

м. (на) ші́стьо́х

школі́р, -а́, *ор.* -е́м, *кл.* -ї́ре,

мн. -ї́, -ї́в, *д.* -а́м

щасли́вий

щени́я, -їти, *ор.* -ї́м, *мн.* -я́та

щербáтий

щипа́ти(ся), -а́ю(ся), -а́еш(ся)

щи́рий

щі́пка, -и, *д. і м.* -ці́, *мн.* -чка́, -чок

юні́сть, -ності́, *ор.* -ні́стю

я́чня, -ї́, *ор.* -ею́

я́кісний

як-не́будь, *присл.*

я́рмарок, -рку, *мн.* -рки́, -ркї́в

3 ОРФОЕПІЧНОГО СЛОВНИКА

брати́ся [бра́ти^ес'а], беру́ся [бе^нру́с'а], бере́шся [бе^нре́с'а], бере́мося [бе^нре^нмо́с'а], бере́тєся [бе^нре^нто́с'а]; *нак.* бері́ся [бе^нріс'а], бері́тєся [бе^нр'іц'а]

вимо́га [ви^емо́га], -ги^е, *д. і м.* -бо́ї

ві́сть [в'іс'т], -ті, *ор.* -ту, *мн.* в'іс'ті, в'істєй, *д.* в'іс'там

вітчи́зний [в'іч:н^ез'ніни^ей], *м.* (на) -ному / -нім, *мн.* -ні

воло́сся [воло́с'а]

вру́нці [вру́н'ці]

вуті́лля [вут'і́л'а], -л'а

гаря́чий [гар'а́чи^ей], *м.* (на) -чому / -ч'ім, *мн.* -ч'і

го́сть [г'іс'т], го́с'та, *ор.* го́сте^нм, *м.* (на) го́сте^нв'і / го́с'ту, *мн.* го́с'ті, го́стєй, *д.* го́с'там, *м.* (у) го́с'тах

де́нь [ден'], д'н'а, *ор.* днем, *р. мн.* д'н'іу

дзвіно́чок [дзв'іно́чок], -чка, *м.* (на) -чку, *мн.* -чки, -чк'іу

ді́рка [ді́рка], -рки, *д. і м.* -рці, *мн.* -рки, -рок

європе́йський [єв^нропе́йс'ки^ей], *м.* (на) -кому / -к'ім, *мн.* -к'і

за́гадка, -дки^е, *д. і м.* -ад'ці, *мн.* -дки

зі́лля [зі́л'а], -л'а

знайо́митися [знайо́ми^ети^ес'а], знайо́млюся [знайо́мл'ус'а], знайо́мишся [знайо́ми^ес'а], знайо́ми́тєся [знайо́ми^ец'а]; *мн.* знайо́мля́тєся [знайо́мл'ац'а]; *нак.* знайо́мся [знайо́мс'а], знайо́мтеся [знайо́мте^нс'а]

зні́яти [ш:ні́ти^е], зні́ю [ш:ні́у], зні́єш [ш:ні́є^нш], зні́є [ш:ні́є]; *нак.* зні́й [ш:ні́й], зні́йте [ш:ні́йте]

кав'я́рня [каўйа́рн'а], -ні, *ор.* -не^нйу, *р. мн.* -ре^нн'

кале́ндар [кале^нд́ар], -ар'а, *ор.* -арєм, *м.* (у) -ар'і, *р. мн.* -ар'іу, *д.* -ар'ам

каміне́ць [кам'іне́ц], -н'ця́, *ор.* -нцєм, *м.* (на) -н'ці́, *р. мн.* -н'ці́у

кропи́ва [кропи́ва], -ви́, *д. і м.* -в'і

льо́в [л'он], -ну, *м.* (у) -ні́, *мн.* л'оні́, л'оу́н'іу

ля́лька [л'а́лка], -л'ки^е, *д. і м.* -л'ці́, *мн.* -л'кі́, -л'ок

ма́ти [ма́ти^е], -те^нр'і, *зн.* -тір, *ор.* -тірйу, *мн.* мате^нр'і́, мате^нр'і́у

ма́ти [ма́ти^е], ма́ю [ма́йу], ма́єш [ма́є^нш], ма́є [ма́є]

милува́тися [ми^елува́ти^ес'а], милу́юся [ми^елу́йус'а], милу́єшся [ми^елу́йєс'а], милу́єтєся [ми^елу́йєц'а], милу́ються [ми^елу́йуц'а]

навча́тися [наўча́ти^ес'а], навча́юся [наўча́йус'а], навча́єшся [наўча́йєс'а], навча́єтєся [наўча́йєц'а], навча́ються [наўча́йуц'а]

народжений [наро́джен'и́й], м. (на) -ному / -н'ім, мн. -ні
обере́мок [обе́рем'ок], -мка, м. (на) -мку, мн. -мки^в, -мк'і^в
озвуче́ння [о́звуче'н'а], -н'а
паві́льйон [пав'і́льйон], -ну, м. (у) -н'і, мн. -ни^в, -ні^в
пісе́нька [п'і́се'н'ка], -н'ки, д. і м. -н'ці, мн. -н'кі, -н'ок
плесні́ [пле'сн'і], плету́ [пле'н'ту], плетеш [пле'теш], плетемо́
[пле'те'мо], плетете́ [пле'те'тє], мн. плів [пл'і'в], плелá [пле'лá];
як, плеті́ [пле'т'і], плетіть [пле'т'іт']

Полта́вщина [полта́вщи'на], -ни, -ні

польови́й [пол'ов'ій], м. (на) -во́му / -л'о́ув'ім, мн. -л'о́ув'і

Польща́ [пóл'шча], -щі, -щею

райо́ний [райо́н'и́й], м. (на) -но́му / -н'ім, мн. -н'і

рі́чка [р'і́чка], -чки^в, д. і м. р'і́ц'і, мн. -чкі, -чók

св'я́то [с'в'я́то], -та, мн. св'я́тá [с'в'я́тá], свят [с'в'ят]

сі́чень [с'і́че'н'], -ч'а, ор. -чне'м, м. (у) -ч'і

Слова́ччина [слова́ччи'на], -ни, -ні

смі́ятися [с'м'і́яти'са], смію́ся [с'м'і́ю'са], смі́єшся [с'м'і́єс'а],
смі́ється [с'м'і́єц'а], смі́ємося [с'м'і́ємо'са], смі́єте́ся [с'м'і́єтє'са],
смію́ться [с'м'і́юц'а]

спі́на [спі́на], -ни^в, д. і м. -н'і

спі́вати [с'п'і́вати], співа́ю [с'п'і́ва́ю], співа́єш [с'п'і́ва́єш],
співа́є [с'п'і́ва́є]

сті́л [с'т'іл], столá / сто́лу, д. сто́лу, м. (на) сто́л'і, (по) сто́лу / сто́л'і,
мн. столи́, сто́л'і^в

сьо́годні [с'о́го́д'ні]

Уго́рщина [уго́рщи'на], -ни, -ні

украї́нський [украї́н'с'ки́й], м. (на) -ко́му / -к'ім, мн. -к'і

умі́лий [ум'і́ли́й], м. (на) -ло́му / -л'ім, мн. -л'і

ха́тний [ха́т'ні́й], м. (на) -но́му / -н'ім; ж. -н'а; с. -н'є; мн. -н'і

хо́м'як [хом'я́к], -йакá, м. (на) -йаку́ / -йакóв'і, мн. -йакі́, -йак'і́^в

цвях [ц'в'ах], -ха, м. (на) -ху, мн. -хи, -х'і́^в

Черка́щина [че́ркаши'на], -ни, -ні

ще́дрість [шче́др'іс'т'], -ро́с'т'і, ор. -р'іс'ту

юві́лей [йув'і́лей], -йу, ор. -йе'м, м. (на) -йі

31 СЛОВНИКА ІНШОМОВНИХ СЛІВ

Абонемент, -а, ч. (фр. abonnement). Право користуватися чим-небудь, за плату чи безплатно (телефоном, поштовою скринькою, книжками з бібліотеки тощо) протягом певного часу. *Я маю бібліотечний абонемент.*

Авантюра, -и, ж. (фр. aventure — пригода). Ризиковані дія, справа, розраховані на випадковий успіх. *Подорож була справжньою авантюрою.*

Бароко, невідм., с. (італ. barocco — химерний). Стиль у європейському мистецтві та архітектурі, що вирізняється складною, примхливою, пишною декоративністю. *Дерев'яний храм у стилі козацького бароко побудований без єдиного цвяха.*

Бонна, -и, ж. (фр. bonne — служниця, нянька). Вихователька дітей у багатих сім'ях. *Тато каже, що сьогодні бонна і няня — це практично одна й та сама особа.*

Брутто, невідм. (італ. brutto — грубий, брудний). Вага товару з упаковкою. *На упаковці мого комп'ютера зазначена вага брутто в кілограмах.*

Вілла, -и, ж. (латин. villa — сільський будинок, маєток). Розкішний будинок на околиці міста. *З вікон вілли відкривається чудовий краєвид.*

Вітраж, -а, ч. (фр. vitrage — уставляння шиб). Картина або узор з кольорового скла (у вікнах, дверях). *Вітраж робить будь-яке приміщення загадковим, святковим.*

Гросмейстер, -а, ч. (нім. від groß — великий і Meister — майстер, фахівець, чемпіон). Найвище спортивне звання в шахах і шашках. *Гросмейстер В. Іванчук — переможець турніру.*

Джинси, -ів, тільки мн. (англ. jeans від італ. Japina (Генуя) — назва генуезької тканини для виготовлення вітрил). Цупка бавовняна тканина, а також штани з цієї тканини. *Мені подарували модні джинси.*

Епізод, -у, ч. (грец. epeisodion — вставка, додаток). 1. Випадок, незначна подія. 2. Відносно закінчена частина художнього твору. *Цей епізод фільму вразив усіх.*

Ефектний, -а, -е (латин. effectus — виконання, дія). Людина (явище, подія, предмет та ін.), яка справляє сильне враження. *Виступ із фристайлу був дуже ефектний.*

Журі, невідм., с. (латин. iugo — присягаю). Фахівці, які присуджують нагороди учасникам на конкурсах, змаганнях. *Журі було строгим, але справедливим.*

Зодіак, -у, ч. (грец. zodiakos kyklos — звірине коло). Сукушність дванадцяти сузір'їв, через які пролягає річний шлях видимого руху Сонця. *Мій знак зодіаку — Водолій.*

Імунітет, -у, ч. (латин. immunitas — звільнення від чогось). Несприйнятливість організму до збудників інфекційних хвороб та отрут. *Основоположником учення про імунітет є англійський лікар Едвард Дженнер.*

Іподром, -у, ч. (від грец. hippos — кінь і dromos — місце для бігу, біг). Обладнане місце для кінноспортивних перегонів. *Я беру уроки верхової їзди на іподромі.*

Конфлікт, -у, ч. (латин. conflictus — зіткнення). Пізке зіткнення протилежних поглядів, інтересів, сил. *Конфлікт між дітьми виник через гоїдалку.*

Кур'єр, -а, ч. (фр. *courrier* — гонець). 1. Службовець, який розносить ділові папери. 2. Особа, яку відряджають кудись у термінових справах. На канікулах я працював кур'єром на пошті з восьмої до дванадцятої години.

Лексика, -и, ж. (грец. *lexikos* — словесний, словниковий). Сукупність слів якоїсь мови. У виданому словнику зафіксовано 140 тисяч слів.

Лекція, -ї, ж. (латин. *lectio* — читання). Усний виклад якоїсь теми навчального предмета (у навчальному закладі), а також публічний виступ з певного питання. Ми слухали лекцію про Червону книгу України.

Мадонна, -и, ж. (італ. *madonna* — моя пані). У католицтві — назва Богородиці, а також її зображень. Картина «Мадонна з немовлям» — прекрасна.

Макраме́, невідм., с. і незм. (фр. *macrame*, від араб. — тасьма, бахрома). Техніка вузликowego плетіння. Дочка любить плести макраме.

Олімпіада, -и, ж. (грец. *Olimpiados* — власна назва). 1. Найбільші міжнародні спортивні змагання (за головними видами спорту). 2. Змагання в мистецтві чи іншій галузі, конкурс. Завтра я йду на олімпіаду з англійської мови.

Оратор, -а, ч. (латин. *orare* — говорити). 1. Людина, яка виголошує промову; промовець. 2. Той, хто має дар красномовства. Видатним оратором був Гай Юлій Цезар — засновник Римської Імперії, полководець, політик, письменник.

Парфумерія, -ї, ж. (фр. *parfum* — пахощі). 1. Ароматні та косметичні вироби. 2. Галузь легкої промисловості, яка виготовляє косметичні вироби. Учора відбувся великий розпродаж парфумерії.

Рациональний, -а, -е (латин. *rationalis* — розумний). Доцільний, розумний, правильний. У наших н'ятикласників рациональний розклад.

Редагувати, -ую, -уєш (латин. *redactus* — приведений у порядок). Виправляти, опрацьовувати зміст і форму будь-якого тексту. Новачкові доправили редагувати газету.

Синоптик, -а, ч. (латин. *synoptikos* — здатний усе оглянути). Фахівець, який вивчає фізичні процеси в атмосфері, що визначають стан погоди. Щодня в телевізійних новинах синоптик дає прогноз погоди.

Стимул, -у, ч. (латин. *stimulus* — загострена палиця, якою підганяли тварин). Спонукальна причина для здійснення чогось. Щоб добре вчитися, потрібний стимул.

Унікальний, -а, -е (латин. *unicus* — єдиний у своєму роді). Неповторний, винятковий, рідкісний. Це унікальний куточок природи.

Феномен, -а, ч. (грец. *phainomenon* — те, що з'являється). 1. Незвичайне, рідкісне, виняткове явище. 2. Дуже талановита, видатна людина. Багатьох цікавить феномен сонячного затемнення.

Цейтнот, -у, ч. (нім. від *Zeit* — час і *Not* — потреба). 1. У шахах і шахах — нестача часу на обдумування ходів. 2. (перен.) Узагалі нестача часу. Перед іспитами випускники були в цейтноті.

Шлягер, -у, ч. (нім. *Schlager*). Модна на певний час пісенька, мелодія. З вікна лунав цьогорічний шлягер.

Шосе́, невідм., с. (фр. *chaussée*). Автомобільна дорога з твердим покриттям. Якісьне шосе проклали між Києвом та Одесою.

ІЗ ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА

Балахон, -а, ч. Просторий і довгий одяг, що одягається для захисту від пилу. Узагалі широкий, не підігнаний у талії одяг. *На маскарад він прийшов у білому балахоні.*

Більця, -лець, мн. (одн. більце, -я, с.) 1. Невисока огорожа по краях сходів, балкона тощо; поручні. *До билець балкона прикріпили вагони.* 2. Бічні опори крісла, канали; спинка стільця, ліжка; бокові обводи коліски. *На більці коліски висять брязкальця.*

Вірії, -ію, ч. Тепло, південні краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи. *Душа летить в дитинство, як у вірії, бо їй на світі тепло тільки там* (Л. Костенко).

Вушко, -а, с. 1. Зменш. пестл. до **вуха**. *Якщо болить вушко, діти стають драгішими.* 2. Отвір у голці для просилення нитки. Також отвір у пристрої, у який щось уставляють. *Вишивальниці бачать світ крізь вушко голки.* 3. Варенички з яловичиною, які варять у ющі. *Борцем заливають у тарілках вушка — маленькі варенички.*

Драголюб, -у, ч. 1. Багаторічна ароматична трав'яниста рослина родини зонтичних, корені та листя якої використовуються в народній медицині. *Драголюб, м'ята кінська, котлячка — це все народні назви м'яти польової.* 2. Приворотне зілля. *Я наварила м'яти, драголюбю... Вже скоро день, що їм їти до шлюбу...* (Л. Костенко).

Жайворонки, -ика, ч. 1. Польова чи степова співуча пташка ряду горобцеподібних. *Защелбета жайворонки, угору летючи* (Т. Шевченко). 2. Виріб із тіста, що формою нагадує жайворонка. *По хатах печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями* (Ю. Яновський). 3. Про людину, яка найактивніша, найбадьоріша, найпрацездатніша в першій половині дня. *«Жайворонки» живуть за біоритмами природи, що впливає на їхній настрій, працездатність і — що найважливіше — здоров'я.*

Копанка, -и, ж. 1. Невелике водоймище з ґрунтовою водою, викопане для господарських потреб. *Недалеко від землянки чорніла яма, обставлена очеретом. То — копанка для води* (Панас Мирний). 2. Криниця без зрубу. *Тут була, мабуть, копанка, бо від села сюди тяглися луками стежка* (Петро Панч). 3. Те саме, що **гадулка** (гадулка, ганилка, цигулка, кемене) — болгарський струнний смичковий музичний інструмент. *Болгари співають народних пісень у супроводі гадулки чи копанки.*

Курітися, -иться. 1. Горіти слабо, виділяючи при цьому дим, аромат. *Призирається на двір старого Кирика... чи не куриться в нього з труби* (Г. Квітка-Основ'яненко). 2. Підніматися клубками вгору (про дим). *Гомін стоїть по всій логівині, куряться кізкові димки* (О. Гончар). 3. Укриватися вихорами пилу, снігу тощо. *Куриться довгий шлях, і вершинок мчить у брязкоті металу* (В. Сосюра).

Лунаї, -ї, ж. 1. Відбиття звукових коливань від перешкоди, коли вони приймаються роздільно від первісних коливань; те, що доноситься ада-

деку; відгомін. *Защбетав соловейко* — *Пшла луна лям* (Т. Шевченко).
2. *Перен.*, розм. Те саме, що *еліва*. *Робила як могла, щоб таки добра дна дійшла до того, кого мені треба* (Ганна Варварук).

Людяний, -а, -е. Який складається з великої кількості людей; твій, у якому живе багато людей. *Містечко тут велике, людне* (Панас Мирний).

Людяний, -а, -е. Який щиро, доброзичливо, чужно ставиться до інших; уважний до чужих потреб; гуманний. *Мушу признатись, що ті люди такі цікаві, такі добрі й людяні, що душа з ними одпочиває* (М. Коцюбинський).

Метушний, -і, ж., розм. 1. Шум, гамір, пов'язані з безладним, поспішним рухом. *Метушня на вулиці була така, що годі було щось зрозуміти*.
2. *Перен.* Дріб'язкові справи, турботи. *Пролинула ціла епоха в химерній авантюристській метушні* (О. Довженко).

Моторний, -а, -е. 1. Прикметник, утворений від *мотор*. *Йшов моторний човен* (М. Трублаїні). 2. Сиритний, жвавий. *Еней був парубок моторний* (І. Котляревський).

Нетямитися, -млюся, -мишся; мн. нетямляться. Утрачати самовладання від хвилювання тощо, не пам'ятати себе. *Хмельницький нетямився від гніву* (Я. Качура).

Підбиватися, -аюся, -бішся. 1. Рухаючись у повітрі, підійматися вгору; сунутися, переміщуватися вгору, спереду назад; віддалитися від обрїю межі. *Курява підбилася вгору, мов хмара* (І. Нечуй-Левицький). 2. Стомлюватися, знесилюватися від довгого ходіння, тривалої їзди в сідлі тощо; від довгих літ життя; старіти, дряхліти. *Вже і ноги геть підбилися (звісно; ність, запобігати ласки, знаходити підхід, добиваючись чого-небудь. Уже наша! Тепер під його підіб'юся* (І. Котляревський).

Серпанок, ч. 1. р. в. -нку. Легка прозора тканина. *Анеля відкинула серпанок з мольберта...* (З. Тулуб). 2. р. в. -нка, заст. Головний убір заміжньої жінки з прозорої легкої тканини (шарф). *Перед ним стояла його суджена Зінка, сановита молодиця, у гретовому очіпку, повитому тонким серпанком* (О. Стороженко). 3. р. в. -нка. Те саме, що *вуаль* — прозора тканина (сітка), закріплена на капелюшку, щоб закривати обличчя. *Бачу, скуплянок очі сміються з-під чорних серпанків* (Леся Українка). 4. р. в. -нку. Легка, схожа на дим поволока, що обмежує видимість, скрадає обриси кого-, чого-небудь; пелена. *Східний край неба вже побілів і поїнявся рожевим серпанком* (М. Старицький).

Талан, -у, ч. Доля, життєвий шлях кого-небудь. *Всього надбав, роботу, та не придбав долі! Талану того святого...* (Т. Шевченко).

Талант, ч. 1. р. в. -а. У Стародавній Греції, Месопотамії, Сирії — вагова та грошова одиниця. *Ще й подарунків, як гостю належить, йому*

надавав я — золота гарного виробу сім йому дав я талантів (Томар). 2. р. в. -у. Видатні природні здібності людини; хист, обдарування. Я такий прихильник Вашого таланту (М. Коцюбинський). 3. р. в. -а. Людина з видатними природними здібностями. Серед молоді є чимало талантів.

Цеберка, -и, ж. Звужена, переважно дерев'яна, посудина з дужкою для носіння й зберігання рідини; відро. Чутти, як гелгочуть гуси і дзенькають цеберки (О. Донченко).

Шпилька, -и, ж. 1. Предмет для заколювання волосся у вигляді зігнутого навпіл дроту або двозубчастої вилочки. Вона сколювала шпильками розпущене волосся. 2. Невелика металева голка з круглою голівкою для приколювання чогось. Вона висмикнула з коси золоту шпильку. 3. Перек. Удлине зауваження; ущипливе слово. Ви знаєте, яка прикрість ота критична шпилька? (О. Ковінька). 4. розж. Тонкий каблук. У множині — черевички з такими каблуками. Вона була взута в червоні шпильки.

Додаток 5

З ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА

багіття «вогнище», [багач] «смолисте дерево для підпалу»; р. [багаче] «вогонь»; псл. баг «горіти, тліти»; — споріднене з двп. bacchan, bahhan «пекти», дангл. басан «пекти», гр. «смажу, печу»; *індоевропейським *bhog- «пекти».

грудень «останній місяць року; [листопад]», старе грудень «одинадцятий, пізніше дванадцятий місяць року» (XV ст.); р. [grūdēn] «листопад», бр. grūdzen «грудень», давньоруське груднь «листопад», п. grudzien «грудень», ч. hruden, слп. hrudenі, схв. грудан, слп. grūden, «листопад»; — псл. grud-ш, утворене від grūda «грудка, мерзла земля»; назва мотивується тим, що в цей час земля замерзає.

гуаш «вид фарб; живопис такими фарбами»; р. гуаш, бр. гуаш, п. gwasz, gwaš, ч. gouache, kvaš, слп. gvas, болг. гваш, схв. гваш; через російську мову запозичено з французької; фр. gouache походить від іт. guazio «водяна фарба; мокрота, калюжа», яке зводиться до латин. aquatio «добування води; водопій; калюжі», похідного від aqua «вода».

земля р. земля, бр. зямля, п. ziemia, ч. země, слц. zem, болг. земѧ, псл. *zemja; споріднене з лит. žeme «земля», žemas «низький», латин. humus «земля».

колобок «невеликий круглий хлібець [круглий коржик; омлет]»; р. колобок «невеликий круглий хлібець [круглий пиріг; пиріг довгастий; печиво, ватрушка; грудочка тіста]», [ко́лоб] «тс», [колоба́н] «хліб різної форми», бр. [калабо́к] «пиріжок, булочка»; можливо, пов'язане з псл. *kibъ «щось скручене, звите подібно до кулі», укр. клуб.

лелека, лелечка, лелеченя, [лелечич] «лелека-самець», лелечий; р. [леклэк] «біла чапля; лелека», болг., схв. лелек «лелека»; запозичення з тюркських мов; тур., крим. тат. lailäk «лелека», аз. lejlek, кирг. leklek, каз. lällek

зводиться до перс. *leklek*, яке походить від ар. *laklak* звукоімітативного походження.

урожа́й. [урод, уроджа́й, уро́жа, уро́ж'я, а́ржа́й], *урожа́йний*; р. *урожа́й*, фр. *urodzaj*, п. *urodzaj*, болг. *урожа́й*; утворення за допомогою префікса від давньшого іс. **rod-jajь*, з яким пов'язані *рід*, *родіти*; ч. *uroda* «урожа́й».

Умовні скорочення

аз. — азербайджанська
ар. — арабська
болг. — болгарська
бр. — білоруська
гр. — грецька
дангл. — давньоанглійська
двн. — давньоверхньонімецька
іс. (*) — індоевропейська
іт. — італійська
каз. — казахська
кирг. — киргизька
крим.-тат. — кримськотатарська
латин. — латинська

лит. — литовська
п. — польська
перс. — перська
псл. — праслов'янська
р. — російська
слн. — словенська
слц. — словацька
схв. — сербохорватська
тур. — турецька
укр. — українська
фр. — французька
ч. — чеська

Додаток 6

ЗІ СЛОВНИКА СИНОНІМІВ

аудіє́нція, прийо́м, прийня́ття
бага́тий, замо́жний, має́тний, грошови́тий, забезпе́чений; рясни́й, бу́йний; розкі́шний, пи́шний, шика́рний
балаку́чий, гові́ркий, балакли́вий, лепетли́вий, гомі́нливий; км. веле́мовни́й, щебетли́вий; язика́тий, слизькоязи́кий
барва́йстий, строкáтий, кольоро́вий, різноба́рвний, пишноба́рвний; ко́льоро́стий, квітча́стий, веселко́вий
ба́тьківськи́й, о́тчий, рідни́й, кро́вний, роді́мий, роді́нний, мате́ринськи́й
близько́, поблизу́, недале́ко, неподалі́к, недале́чко, бі́ля, близе́нько, близе́сенько, не за го́рами, руко́ю подáти
ва́тра, во́гнище, бага́ття, вогонь
вді́чний, зобов'язани́й, (про сло́во, погля́д) щі́рий, при́язний, приві́тний, люб'я́зний
визна́ний, визна́чний, славе́тний, знамені́тий, заслу́жений, вели́кий, непересі́чний, відомі́й, чі́льний, сла́вний, зна́ний
ві́дско́чити, ві́дстрибну́ти, відплигну́ти, відсахну́тися, відхо́питися; відле́ти
вді́таний, розта́лий, розмі́заний
ві́тати, поздоро́вляти, віншува́ти
ві́хола, мете́лиця, хуртові́на, заві́рюха, хурде́лиця, заме́тіль
гармі́дер, безла́ддя, га́лас, гам, кри́ки, мету́шня, ха́ос, бедла́м, сумбу́р, мі́шани́на

горизонт, обрій, круговид, виднокраї, видноколо, виднокруг, виднокіл,
кругозір, небосхил, крайнебо, небокраї
дистанція, відстань, віддаль; (залізнична) дільниця; (у спорті) траса,
шлях

добрий, не злий, не лихий, неоганий, *кн.* позитивний; (*хто*) приязний,
чуйний, привітний, ласкавий, ширій, з доброю душею, доброзичливий
дотеперішній, минулий, попередній, колишній, тодішній, пережитий
дружний, приятельовити, товаришувати, лідити, братітися
жарко, гаряче, спекотливо, спекотно, пекуче, палюче; пристрасно
жбурлитися, жбурити, жбурнути, кидатися
жвавий, меткий, живий, проворний, прудкий, рухливий, швидкий
зірниця, зоряниця, світова зоря, ранкова зоря, світанок
злива, дощ, хлющ, гроза, потік, град; буря, шторм
зопалу, необычно; згарячу; спорожого, спохвату, у гарячці, у розпалі
котитися, сунутися котом, котити; (*одіа*) скочуватися; ширитися; (*про*
зори) падати; (*про сльози*) текти; (*про туман*) сунути
ласкавий, ніжний, лагідний, пестливий
ледар, ледащо, вероба, лежень, лежебок, лінох, лобур, лобуряка, лобо-

тріс, гудять, гудьвіса; ледащога
мабути, напевно, либонь, очевидно, певно, відно, очевидячки, може,
можливо, правдоподібно
наодінці, віч-на-віч, тет-а-тет, на самоті, сам, один
непоштивий, непочтивий, нечёмний, невічливий, невихований, не-
шанобливий

оббігаючи, обминаючи, обгинаючи, облітаючи, уникаючи
палати, митити, палахкотити, горіти, паленити, згоряти, братися поду-
м'ям; (*вогнем*) світитися, яріти, яритися, палахкотити; (*про щок*) пашіти;
(*про бій*) шаленити.

підскакувати, підстрибувати, підплігувати, (*з місця*) підхоплюватися;
(*на вибоях*) підлітати; (*про ціни*) підвищуватися, підноситися, рости; (*до*
кого) прискакувати

плакати, квидити, літи сльози, нювати, рюмати, рюмсати, скіглити,
скімлити, (*тихо*) хліпати; ридати, заходитися

потворний, брудний, відрозливий, гидкий, почварний; (*звір*) страхтли-
вий; (*про явище*) огідний, протиприродний, жахливий, кошмарний; (*про*
взаємини) нелюдський

прижухлий, прив'ялий, зав'ялий
противник, супротивник, ворог, суперник, антагоніст, ненавидник, недруг
радикальний, корінний, (*захід*) найдійовіший, найрезультативніший;
(*про зміни*) докорінний, рішучий, фундаментальний, кардинальний
радісний, веселий, життєрадісний, просвітлений, осяйний, утішний
раціональний, розумний, корисний, доцільний; (*одяг*) практичний,
вігідний, зручний; (*про знання*) перевірений логікою, базований на розумі;
(*про число*) цілий

рідний, (*брат*) кровний, кров від крові, кість від кісті; (*про місто*) ро-
динний, рідимий; (*духом*) близький, споріднений; (*про діло*) улюблений;
(*звук*) знайомий

скаржитися, нарікати, жалітися, ремствувати
солдат, боєць, воїн, воєк, стрілець, рядовий, комбатант, *іст.* ратник,
ковпір; (*піший*) піхотинець

стимул, мотив, заохота, заохочення, поштовх, імпульс, спонукa; причина
сучасний, нинішній, сьогоднішній, модерний, найновітніший, по-
вітний, теперішній
тепло, теплота; *(у хаті)* дух; *(на дворі)* тепла погода, теплінь; доброта,
сердечність, щирість, доброзичливість, теплість
тремтливий, *(про світло)* мерехтливий, миготливий, тріпотливий; *(про*
голос) переривчастий, боязкий, полохливий; *(про чекання)* схильований,
тремкий
ударитися, гіпнутися, зустрітися *(з чим)*; *(тілом)* забиватися, *(лобом)*
стукатися, *(у груди)* ударити; *(до кого)* звертатися, *(у що)* удаватися, від-
даватися *(чому)*

унікальний, рідкісний, неповторний, надзвичайний, винятковий
хвалитися, хвалити себе; *(чим)* вихвалитися, хвастати, хизуватися,
чванитися, кн. фанфаронити; нахвалитися; *(кому)* говорити, повідомати, по-
відомляти *(кого)*
швидко, стрімко, скоро, хутко, прудко, шпарко, мерщій, вихором; ша-
лено, прожогом, стрімголов, чимдуж, щодуху; миттю, умить, миттєво, миг-
цем; моторно, жваво, енергійно
шосе, брук, дорога, торований шлях, битий шлях, тракт; автострада;
магістраль
тубоиснути, упасти; *(у воду)* шелеснути, плуснути, булькнути, бовтнути,
плюхнутися; *(про воду, згори)* ринути, жбукнути

Додаток 7

ЗІ СЛОВНИКА АНТОНІМІВ

аварійний — безаварійний
адресний — безадресний
активність — пасивність,
бездіяльність
барвистий — безбарвний
білий — чорний
близько — далеко
бородатий — безбородий
боязкий — сміливий
будувати — руйнувати
великий — малий, незначний
верткий — спокійний
весело — невесело
вивозити — ввозити, привозити
випереджати — відставати
відвертий — потайний
візовий — безвізовий
вольовий — безвольний

ворогувати — дружити
вперед — назад
говорити — мовчати
голосний — тихий
гострий — тупий; обережний
день — ніч
добро — зло
друг — ворог
жарко — холодно
життя — смерть
забувати — пригадати
заїзд — виїзд
засинаєти — прокидатися
захищати — нападати
захіщений — беззахисний
заходити — виходити
згода — незгода
зімно — тепло

зопалу — зв'язано
 зубатий — беззубий
 крилатий — безкрилий
 лагідний — злий
 ласкавий — суворий
 любити — ненавидіти
 любов — ненависть
 людяність — бездушність
 марнувати — збоїщаджувати
 молодий — старий
 налити — вилити
 наодинці — прилюдно
 небезпека — безпека
 небо — земля
 неправильний — правильний
 ніжний — грубий, різкий
 обмежений — безмежний
 плач — сміх
 потворний — красивий, гарний,
 неповторний
 правда — кривда

прибувати — відбувати
 радість — смutek, сум
 радіють — сумують
 свіжий — черствий, старий,
 несвіжий
 слюби — сміх
 смеркати — розсиднюватися
 сонце — місяць
 старий — новий, молодий
 стояти — сидіти, лежати
 сумно — весело
 талант — бездарність
 твердий — м'який
 тихий — гучний, голосний
 убиратися — розбиратися,
 роздягатися
 убогий — багатий
 увічливий — грубий
 шана — зневага
 швидко — повільно
 щастя — горе

Список скорочень

б. — буква(и)
 глух. — глухий
 голосн. — голосний
 Д. в. — давальний відмінок
 дзвін. — дзвінкий
 дієприсл. — дієприслівник
 жіп. — жіночий рід
 З кн. — з книги
 З тв. — з творів
 зв. — звук(и)
 Зн. в. — знахідний відмінок
 ім. — іменник
 кг — кілограм
 Кл. в. — кличний відмінок
 км — кілометр
 м — метр
 м. — місто
 М. в. — місцевий відмінок
 мин. — минулий час
 мн. — множина

м'як. — м'який
 Н. в. — називний відмінок
 нагол. — наголошений
 невідм. — невідмінюване
 ненагол. — ненаголошений
 одн. — однина
 Ор. в. — орудний відмінок
 перен. — переносне значення
 приг. — приголосний
 прийм. — применник
 присл. — прислівник
 р. — рік
 Р. в. — родовий відмінок
 с. — сторінка
 серед. (або с.) — середній рід
 см — сантиметр
 ст. — століття
 т. ін. — таке інше
 тв. — твердий
 чол. — чоловічий рід

**Відповіді
на загадки, ребуси, кросворди**

Відповідь

Згадав

Рядки по горизонталі: Об'ю, піччю, тінню, верф'ю, якістю,
молоддю, любов'ю, матір'ю, повістю.

Вітрина. Столяр. Година.

1. Соняшник. 2. Місяць і зорі. 3. Комар. 4. Людина.

5. Руки і пальці.

Миша.

1. Вона. 2. Йому. 3. Ним. 4. Тебе. 5. Мною. 6. Воно.

7. Ними. 8. Ви.

1. Гумка. 2. Лінійка. 3. Клей.

1. День і ніч. 2. Весна. 3. Мороз. 4. Сніг. 5. Вітер.

6. Грім і блискавка.

1. Нам. 2. Йому. 3. Ми. 4. Мені. 5. Нами. 6. Нам. 7. Ними.

1. Ярому. 2. Упертим. 3. Мужня. 4. Ячню. 5. Уважне.

6. Етичні. 7. Іржавим. 8. Мідного. 9. Обласних.

10. Хоробрій. 11. Йодистого. 12. Обережних.

13. Хазайської. 14. Їстівними.

Якщо в родині лад, усяк тому рад.

1. Сніг. 2. Дощові хмари. 3. Борона (або граблі).

Крапка.

Знак питання.

Знак оклику.

Роковик.

1. Сак і рак. 2. Гриби і риби.

У рубриці «Усміхнімось!»: Макароні. Борщик.

Зима.

Віхола. Рукав.

1. Злива і слива. 2. Плід і пліт.

Шуліка.

Квітень. Гайворон.

1. Гава. 2. Гаюк. 3. Гудзик.

Черговий.

1. Молдова. 2. Польща. 3. Росія. 4. Словаччина.

5. Румунія. 6. Угорщина. 7. Білорусь.

Книжка.

Коляда. Січень.

Грудень, січень, лютий.

Кишеня. Метро.

- 301 1. Абрикос. 2. Автомобіль. 3. Верблюди. 4. Обрій.
5. Двоколісний велосипед.
- 309 Очерет. Ведмідь.
- 318 Вість. Піст. Якість.
- 320 1. Зап'ястний. 2. Хвастливий. 3. Пестливий. 4. Кістлявий.
5. Шістнадцять. 6. Хворостник. 7. Контрастний.
8. Баластний. 9. Туристський.
- 335 Оберіг. Оберегу.
- 340 Жолуді.
- 343 Яка на полі пшениця, така й буде паланиця.
- 354 Тішити, прихилити, скибка, щирий, ожина, скинути,
крихітка, гілка, кит, учитель...
- 365 Буряк. Криниця. Молоко. Берег.
- 378 1. Завірюха. 2. Ключ.
- 384 Олівець. Заєць.
- 386 1. Пальці й олівець. 2. Хмара. 3. Вітер. 4. Свічка.
5. Барвінок.
- 394 Апостроф.
- 407 1. Рідля. 2. Знання. 3. Обличчя. 4. Безладдя.
5. Вишивання. 6. Бездоріжжя. 7. Тисячоліття.
8. Фантазування.
- 415 1. Даррел. 2. Ганнібал. 3. Міссісіпі. 4. Перро. 5. Поттер.
6. Гаррі. 7. Діккенс. У виділеному рядку: Джанні Родарі.
- 425 1. Здоров'я. 2. Солов'ї. 3. Приб'ю. 4. Тім'я. 5. Ім'я. 6. П'ю.
- 427 Столи. Стриж. Вода.
- 429 Ребус у п'ятому рядку вірша: квіточку; у шостому — літа;
у восьмому — воду.
- 431 1. Лист. 2. Екскурсія. 3. Композитор. 4. Столиця.
5. «И». 6. Канікули. 7. Автор.
- 495 Шістсот три літри.
- 496 Ключ.
- 499 1. Закінчення. 2. Префікси і суфікси.
- с. 250 У рубриці «Усміхнімось!»: суніці.

Звернення до учнів	3
--------------------------	---

ПОВТОРЕННЯ ВІВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

1.	Значення мови в житті людини і суспільства. Українська мова — державна мова України	5
2.	Частини мови. Основні способи їх розпізнавання	9
3.	Іменник	13
4.	Прикметник	20
5.	Числівник	24
6.	Займенник	27
7.	Дієслово	30
8.	Прислівник	35
9.	Прійменник	39
10.	Сполучник	42
Завдання для самоперевірки		46

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

11.	Словосполучення. Головне і залежне слово в словосполученні ..	49
12.	Речення. Граматична основа речення (підмет і присудок) ..	52
13.	Речення з одним головним членом	57
14.	Види речень за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні). Окличні речення. Розділові знаки в кінці речення	60
15.	Другорядні члени речення	63
16.	Речення з однорідними членами	67
17.	Узагальнювальне слово при однорідних членах речення ...	71
18.	Звертання. Роль звертань у реченні	74
19.	Ознайомлення з найуживанішими вставними словами	78
20.	Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком	82
21.	Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові	86
22.	Діалог. Тире при діалозі	90
Основні поняття до розділу «Відомості із синтаксису та пунктуації» ..		94
Завдання для самоперевірки		95

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

23.	Звуки мови. Голосні та приголосні звуки	97
24.	Приголосні тверді і м'які	101
25.	Дзвінки і глухі приголосні	103
26.	Вимова звуків, що позначаються буквами <i>з</i> і <i>г</i>	106
27.	Позначення звуків мови на письмі. Алфавіт (абетка, азбука). Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв <i>с</i> , <i>ї</i> , <i>ю</i> , <i>я</i> та <i>ш</i>	109

§ 28.	Склад. Основні правила переносу слів	113
§ 29.	Наголос. Словник наголосів, Орфоепічний словник	116
§ 30.	Орфограма. Ознайомлення з орфографічним словником	120
§ 31.	Вимова наголошених і ненаголошених голосних і позначення їх на письмі. Ненаголошені голосні [e], [и], [о] у коренях слів	122
§ 32.	Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом	126
§ 33.	Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних звуків	128
§ 34.	Спрощення в групах приголосних	131
§ 35.	Чергування [о] – [а], [е] – [і], [е] – [я]	134
§ 36.	Чергування [о], [е] з [і]	138
§ 37.	Букви е, о після ж, ч, ш	141
§ 38.	Букви и, і після ж, ч, ш, щ та з, к, х у коренях слів	144
§ 39.	Найголовніші правила чергування приголосних звуків	146
§ 40.	Основні випадки чергування у – в, і – й	149
§ 41.	Позначення м'якості приголосних на письмі буквами ь, і, е, ю, я. Правила живання м'якого знака	152
§ 42.	Сполучення йо, ё	155
§ 43.	Правила вживання апострофа	157
§ 44.	Подвоєння букв на позначення подовжених м'яких приголосних та збігу однакових приголосних звуків	161
§ 45.	Написання слів іншомовного походження. Ознайомлення зі словником іншомовних слів	164

Основні поняття до розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія.

Орфографія	169
Завдання для самоперевірки	170

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 46.	Лексичне значення слова. Однозначні та багатозначні слова	174
§ 47.	Уживання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях. Глумачний і перекладний словники	177
§ 48.	Загальновживані (нейтральні) і стилістично забарвлені слова	180
§ 49.	Синоніми. Ознайомлення зі словником синонімів	184
§ 50.	Антоніми. Ознайомлення зі словником антонімів	186
§ 51.	Омоніми	189
§ 52.	Походження (етимологія) слова. Ознайомлення з етимологічним словником української мови	191

Основні поняття до розділу «Лексикологія»	196
Завдання для самоперевірки	196

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 53.	Основа слова (корінь, суфікс, префікс) і закінчення — значущі частини слова. Спільнокореневі слова	199
§ 54.	Форми слова. Змінні і незмінні слова	202
§ 55.	Вимова і написання префікса з- (зі-, с-)	205
§ 56.	Вимова і написання префіксів роз-, без-	208

§ 57. Вимова і написання префіксів <i>пре-, при-, прі-</i>	210
Основні поняття до розділу «Будова слова. Орфографія»	214
Завдання для самоперевірки	215

ЗВ'ЯЗНА МОВА (МОВЛЕННЯ)

§ 58. Мова і розмова. Загальне уявлення про спілкування і мовну діяльність	217
§ 59. Аудіювання, читання, говоріння, письмо	219
§ 60. Спілкування як важливий складник культури людини	224
§ 61. Текст. Основні ознаки тексту	227
§ 62. Структура тексту. Тема, мікротема, тематичне речення. Простий план завершеного тексту	230
§ 63. Мовні стилі. Належність висловлювання до певного стилю. Характерні ознаки мовних стилів	233
§ 64. Типи висловлювання: розповідь, опис, роздум	238
§ 65. Усний і письмовий докладні перекази художнього тексту розповідного характеру з елементами опису тварини	242
§ 66. Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису предмета	246
§ 67. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму	247
§ 68. Усний докладний переказ тексту наукового стилю	249
§ 69. Діалог. Різновиди діалогів. Розігрування діалогів відповідно до запропонованої ситуації спілкування	252
§ 70. Твір-опис предмета в художньому і науковому стилях	256
§ 71. Твір-опис тварини в художньому і науковому стилях	261
§ 72. Відповідь на уроках (за поданим планом або таблицею) у науковому стилі	264
§ 73. Усний відгук на відповідь однокласника. Доброзичливий критик	266
§ 74. Твір-розповідь про випадок із життя на основі власного досвіду в художньому стилі	267
§ 75. Письмовий твір-роздум у художньому стилі	270
§ 76. Замітка в газету (із шкільного життя) інформаційного характеру	273
§ 77. Ділові папери. Написання листів. Адреса	275

Додатки

Додаток 1. З орфографічного словника	278
Додаток 2. З орфоепічного словника	280
Додаток 3. Зі словника іноземних слів	282
Додаток 4. Із тлумачного словника	284
Додаток 5. З етимологічного словника	286
Додаток 6. Зі словника синонімів	287
Додаток 7. Зі словника антонімів	289

Навчальне видання

Срмоленко Світлана Яківна

Сичова Вікторія Томасівна

Українська мова

Підручник

для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Художники Ю. Мітченко, В. Дунаєва, К. Штамко

Редактор М. Жук

Макет Ю. Ясинської

Обкладинка Н. Михайличенко

Технічний редактор Л. Ткаченко

Комп'ютерна верстка С. Груніної

Коректори І. Барвінок, Т. Мельничук

Підписано до друку 23. 05. 2013 р. Формат 70×100/16.

Папір офс. № 1. Гарнітура Шкільна. Друк офс.

Ум. др. арк. 23,976. Обл.-вид. арк. 27,34+0,544

Умовн. фарбовідб. 95,904.

Наклад 101 240 прим.

Зам. №13-05-2804.

Видавництво «Грамота»

вул. Паньківська, 25, оф. 15, м. Київ, 01033

тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64

Електронна адреса: gramotanew@bigmir.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діалозитивів видавництва «Грамота» у ТОВ «ПЕТ»

61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17

Свідоцтво ДК № 3179 від 08.05.2008 р.